Pānini Sutras

Study Guide to Laghu Siddhanta Kaumudi
Part 1- Sajna & Sandhi Prakaranams

Editor : Medhā Michika, AVG, Anaikatti

Published by:

Arsha Avinash Foundation
104 Third Street, Tatabad, Coimbatore 641012, India
Phone: + 91 9487373635
E mail: arshaavinash@gmail.com
www.arshaavinash.in

ॐ

The Study Guide to

Pāṇini-Sūtra

through Laghusiddhāntakaumudī

Volume 1

संज्ञाप्रकरणम् & सन्धिप्रकरणम्

Medhā Michika

AVG Anaikkatti, 2017

Copyright © 2017 by Medhā Michika
All rights reserved.

The contents of this work may not in any shape or form be reproduced without permission of Medhā Michika.

All profit from the sales of this book goes towards the activities initiated by Śrī Pūjya Svamī Dayānanda Sarasvatī.

Electronic version of this book is available at:
Arsha Avinash Foundation
www.arshaavinash.in

Printed version of this book is available at:
Arsha Vidya Gurukulam, Coimbatore, TN, India
www.arshavidya.in
Swami Dayananda Ashram, Rishikesh, UK, India
www.dayananda.org
Arsha Vidya Gurukulam, Saylorsburg, PA, USA
www.arshavidya.org
CreateSpace
www.createspace.com (Search by "Medha Michika")
Amazon of your country
www.amazon.com etc. (Search by "Medha Michika")

ओम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

This book is the first volume in a series titled
"The Study Guide to Pāṇini-Sūtra through Laghusiddhāntakaumudī".
As a traditional entry book into Pāṇinian Sanskrit grammar,
the Laghusiddhāntakaumudī of Varadarāja is studied widely, especially in India.
The "Study Guide to Laghusiddhāntakaumudī" series of books makes
Laghusiddhāntakaumudī easily accessible to students and teachers alike who desire to
gain a good grasp of Pāṇinian Sanskrit grammar in a proper traditional manner.
In this series, each Pāṇinian sūtra is clearly explained in Laghusiddhāntakaumudī
sequence with a diagram, word by word translation,
and translation of the vṛtti (the short commentary on the sūtra).
This series of books has been developed as study material in 39-month Vedanta and
Sanskrit courses conducted under Sri Pujya Swami Dayananda Sarasvati
at Arsha Vidya Gurukulam, Anaikkatti, Tamil Nadu, India.

Table of Contents

Purpose of this book 1

अनुबन्धचतुष्टयम् – Four aspects of this book: 2

Introduction to व्याकरणम् 5

What is व्याकरण? 5

पाणिनीयव्याकरणम् 6

मुनित्रयम् 6

पाणिनि-मुनिः (500 BCE) 7

कात्यायन-मुनिः (400 BCE) 8

पतञ्जलिः (150 BCE) 8

Introduction to अष्टाध्यायीसूत्रपाठः 9

Pāṇini's अष्टाध्यायीसूत्रपाठः 9

सूत्रप्रभेदाः (Types of Sūtras) 11

इत्-प्रकरणम् 13

अष्टाध्यायी अधिकारसूत्र MAP 25

परिभाषा-प्रकरणम् 28

A. Interpretations of 5th, 6th, and 7th case-ending words 30

B. Interpretations of words in समानाधिकरण (तदन्तविधि and तदादिविधि) 35

C. Deciding स्थानिन्, when there are many स्थानिन्s 38

D. Deciding आदेश, when there are many आदेशs 43

E. Deciding where आगम should be placed 47

F. Extra step when ऋवर्ण/ऌवर्ण are replaced by अण् 50

G. Interpretation when गुण and वृद्धि are enjoined as आदेश 51

H. Interpretation when ह्रस्व, दीर्घ, and प्लुत are enjoined as आदेश 53

उत्सर्ग and अपवाद 55

Difference between निषेध, अपवाद, and नियमसूत्र 56

Introduction to लघुसिद्धान्तकौमुदी 57

Two परम्परा (traditions) to study पाणिनीयव्याकरण 57

Layout of लघुसिद्धान्तकौमुदी 64

Goals of studying लघुसिद्धान्तकौमुदी 65

Taking notes following लघुसिद्धान्तकौमुदी 65
Prayer of लघुसिद्धान्तकौमुदी 66
अथ संज्ञा-प्रकरणम् 68
अथ अच्-सन्धिः 91
अच्सन्धिः 1) यण्-सन्धिः "सुद्ध्युपास्यः" 92
2 types of negation (प्रतिषेधः) 100
अच्सन्धिः 2) अयवायाव-सन्धिः "हरये" 107
अच्सन्धिः 3) गुण-सन्धिः "उपेन्द्रः" 116
अच्सन्धिः 3) a. उरण् रँपरः "कृष्णर्द्धिः" 122
अच्सन्धिः 3) b. पूर्वत्रासिद्धम् "हर इह" 126
अच्सन्धिः 4) वृद्धि-सन्धिः "कृष्णैकत्वम्" 130
अच्सन्धिः 4) a. एत्येधत्यूठ्सु "उपैति" 133
अच्सन्धिः 4) b. वार्तिकs for एत्येधत्यूठ्सु "अक्षौहिणी" 136
अच्सन्धिः 4) c. उपसर्गादृति धातौ "प्रार्च्छति" 140
अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः "प्रेजते" 144
अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः a. शकन्ध्वादिषु "शकन्धुः" 146
अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः b. ओमाङोश्च "शिवेहि" 149
अच्सन्धिः 6) दीर्घ-सन्धिः "दैत्यारिः" 153
अच्सन्धिः 7) पूर्वरूप-सन्धिः "हरेऽव" 155
अच्सन्धिः 8) प्रकृतिभाव-सन्धिः "गोअग्रम्" 157
Summary of the section starting from 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य 162
Summary of अच्सन्धिः 188
Understanding how the Pāṇini system works 189
Summary of संज्ञासूत्रs studied in अच्-सन्धि section 191
Summary of त्रिपादीसूत्रs studied in अच्-सन्धि section 191
अथ हल्-सन्धिः 192
हल्-सन्धिः 1) श्चुत्व/ष्टुत्व-सन्धिः "रामश्शेते" 192
हल्-सन्धिः 2) पदान्त-जश्त्व-सन्धिः "वागीशः" 203
हल्-सन्धिः 3) अनुनासिक-सन्धिः "एतन्मुरारिः" 204
हल्-सन्धिः 4) Last section 208

हल्-सन्धिः 5) अनुस्वार-सन्धिः "हरिं वन्दे" 221
हल्-सन्धिः 6) आगमः 232
हल्-सन्धिः 7) 2nd रुँत्व-प्रकरणम् 243
Summary of हल्सन्धिः 262
अथ विसर्ग-सन्धिः 264
Summary of विसर्गसन्धि 284
Index 294

Study Guide to Pāṇini Sūtra through Laghusiddhāntakaumudī Series

Volume 1. संज्ञाप्रकरणम्, सन्धिप्रकरणम्

Volume 2. षड्लिङ्गाः 1 अजन्तशब्दाः

Volume 3. षड्लिङ्गाः 2 हलन्तशब्दाः

Volume 4. तिङन्तप्रकरणम् 1 भ्वादयः

Volume 5. तिङन्तप्रकरणम् 2 अदादयः ~ जुहोत्यादयः

Volume 6. तिङन्तप्रकरणम् 3 दिवादयः ~ क्र्यादयः

Volume 7. तिङन्तप्रकरणम् 4 चुरादयः ~ लकारार्थप्रक्रियाः with complete सनादिप्रत्ययसूत्राणि

Volume 8. कृदन्तप्रकरणम्

Volume 9. विभक्त्यर्थप्रकरणम् with complete कारक-विभक्तिसूत्राणि

Volume 10. समासप्रकरणम्

Volume 11. तद्धितप्रकरणम्

Volume 12. स्त्रीप्रत्ययाः ~ लिङ्गानुशासनम्

Abbreviations:

AK – अव्ययकोशः Avyaya Kosa, a dictionary of indeclinables – Sri V. Srivatsankacharya – Samskrit Education Society

Bh1 – भैमीव्याख्या प्रथम भाग – भीमसेन शास्त्री

SK – सिद्धान्तकौमुदी

B – बालमनोरमा

Purpose of this book

This book is a study guide to Pāṇini-Sūtra through लघुसिद्धान्तकौमुदी.

There are two main purposes in writing this book:

1. To provide a bridge for students to the traditional way of studying the subject matter.

Even though the subject matter itself is not that abstruse, the way it is presented in tradition necessitates a bridge for modern day students. This book provides that bridge. My professional background in computer system engineering helped a lot in this.

2. To re-connect the study of लघुसिद्धान्तकौमुदी to अष्टाध्यायी.

As said in its prayer verse, the purpose of studying लघुसिद्धान्तकौमुदी is to get introduced to Pāṇini's व्याकरण system presented in अष्टाध्यायी.

However, लघुसिद्धान्तकौमुदी is commonly being studied today merely by memorizing of all its वृत्तिs, without any cross-reference to अष्टाध्यायी. By such manner of study, which has become a convention among the majority of व्याकरण students, Pāṇini's व्याकरण system cannot be properly understood.

Consequently, there has been much unfounded criticism of लघुसिद्धान्तकौमुदी, because by studying it in this manner it does not give its students the benefit of studying Pāṇini's व्याकरण system.

Whereas, what is actually at fault is how लघुसिद्धान्तकौमुदी is being taught, not लघुसिद्धान्तकौमुदी itself. लघुसिद्धान्तकौमुदी is in fact a very sophisticated, well calculated, and time-tested book of प्रक्रिया (studying method) for अष्टाध्यायी. Other texts such as, काशिका, प्रथमावृत्ति, etc., are reference books alone. They do not provide this प्रक्रिया.

To summarize, the proper way of studying लघुसिद्धान्तकौमुदी is to take it as a प्रक्रिया book to अष्टाध्यायी, and keep referring to अष्टाध्यायी in each step of the study. This method of studying लघुसिद्धान्तकौमुदी is presented in this book.

<u>अनुबन्धचतुष्टयम् – Four aspects of this book:</u>

In the tradition, the four aspects of the book have to be made clear at the beginning of the book itself, so that the reader can determine whether he or she should proceed to read the book further. The four aspects of this book are as follows:

1. अधिकारी – Who should read this book:

Anybody who is interested in Sanskrit grammar. Since I use a lot of terminology used in the tradition and also of my own, the reader has preferably finished studying "Sanskrit Grammar for Vedanta Students" volumes 1 to 3.

2. विषयः – Subject matter of this book:

व्याकरणम्, Sanskrit grammar, in general, and in particular, पाणिनीय-व्याकरणम्, the Pāṇinian grammar system developed by sage पाणिनि through which the entire Sanskrit grammar is described in सूत्र form.

3. प्रयोजनम् – Usefulness of studying this book:

By completing the study of this book, three kinds of benefit will be gained by the student.

The first benefit is clear understanding of Sanskrit language.

The second benefit is logical, objective thinking, blessed by पाणिनि's systematic and ingenious presentation of the grammar rules.

The third benefit is getting proper introduction to other traditional scriptures in Sanskrit, such as Vedanta शास्त्र, Ayurveda, Jyotish, etc., as said in the last verse composed by the author of लघुसिद्धान्तकौमुदी.

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका । कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥

4. सम्बन्धः – Connection:

There are many connections between many elements. The study of Sanskrit grammar requires a lot of effort, and questions can tend to arise such as "why should I

study Sanskrit?", "Am I wasting my time studying Sanskrit?", "I came to study Vedanta, not Sanskrit", etc., Therefore, to maintain enthusiasm for the study of Sanskrit grammar, the student must have clear understanding of all of these connections and keep them in mind whilst studying.

The connections are between:

वेदान्तशास्त्राणि and संस्कृतम् – the original scriptures of Vedanta are in Sanskrit. Therefore, in order to study directly from the original text, knowledge of Sanskrit language is an inevitable requirement. (Note that the scriptures state that the Vedas are always in Sanskrit, in every कल्प).

It should be noted here that one does not necessarily require knowledge of Sanskrit language to gain the vision of Vedanta; provided that the teacher is capable of communicating the vision effectively without using Sanskrit, and the student has adequate preparedness and commitment.

However, if one has the opportunity to study under a traditional teacher of Vedanta who teaches from the original texts in Sanskrit, then the benefits of learning the Sanskrit language cannot be overstated.

संस्कृतम् and पाणिनीय-व्याकरणम् – Sanskrit grammar can be studied using any system. However, if the student is interested in studying traditional scriptures such as वेदान्तशास्त्र, study of the grammar should also be through a traditional system because this helps one's mind tune into the ऋषिs' minds. And among all of the traditional systems of व्याकरण, the only survivor today is पाणिनीय-व्याकरणम्.

पाणिनीय-व्याकरणम् and लघुसिद्धान्तकौमुदी – As the author of लघुसिद्धान्तकौमुदी says in its opening prayer, लघुसिद्धान्तकौमुदी is meant for introducing पाणिनीय-व्याकरण to those who are new to it. लघुसिद्धान्तकौमुदी offers a well planned प्रक्रिया (studying method) to अष्टाध्यायी. When taught properly, लघुसिद्धान्तकौमुदी has proven over the last centuries to be a प्रक्रिया text fulfilling its purpose.

लघुसिद्धान्तकौमुदी and this book – Even though लघुसिद्धान्तकौमुदी is meant for a student who is new to traditional scriptures, it is still very difficult to study when one is foreign or new to this traditional study method. This book bridges the gap between लघुसिद्धान्तकौमुदी and the student by presenting the subject matter in a manner the student can grasp easily.

This book and the student – When the अधिकारी, who is interested in the विषय, studies this book, he or she will gain the three-fold प्रयोजनs described above.

Introduction to व्याकरणम्

What is व्याकरण?

व्याक्रियन्ते व्युत्पद्यन्ते शब्दाः अनेन इति शब्दज्ञानजनकं व्याकरणम् । (महाभाष्यम्)

That by which words are derived is called व्याकरणम्, which produces the knowledge of the word. व्याकरण is also called पदशास्त्र.

प्रयुक्तानामिदम् अन्वाख्यानम् । (महाभाष्यम्)

व्याकरण systematically presents प्रयोग, the usage of the language by शिष्टs, the ऋषिs, मुनिs, कविs, etc., The language precedes the grammar. The grammar is the description of the language, not the prescription. व्याकरण teaches व्युत्पत्ति (derivation) of Sanskrit words of शिष्टs. It is not meant for उत्पत्ति (creation) of the words.

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्यौतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥

व्याकरण is one of the six वेदाङ्ग, auxiliary disciplines to the study of Veda. The six वेदाङ्गs are शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, and ज्योतिषम्. Among them, व्याकरण is said to be the most important - "प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्".

All the Vedas, all the वेदाङ्गs, स्मृति, पुराण, प्रकरणग्रन्थs, etc., are in Sanskrit language. When one is committed to understanding these scriptures, learning of grammar is the inevitable key in that pursuit.

<u>**पाणिनीयव्याकरणम्**</u>

The Sanskrit word for Pāṇinian grammar is पाणिनीयव्याकरणम्.

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । That which was taught by पाणिनि is called पाणिनीय. 4.3.101 तेन प्रोक्तम् । 4.2.114 वृद्धाच्छः।)

The ancient sage grammarian पाणिनि authored a system in which the rules of the entire Sanskrit language were presented. The system is in the form of small books, which require a teaching परम्परा (lineage) to unfold the meaning of the books. Students and teachers in this परम्परा are also called पाणिनीयाः.

There were nine such systems in the ancient time. Hanumanji was a scholar of all the nine, which are:

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

Among these nine grammar systems, पाणिनीयव्याकरण is the only survivor in use today.

<u>**मुनित्रयम्**</u>

The founders of पाणिनीयव्याकरण are known to be those three sages, मुनित्रय.

वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

I remain saluting to the three sages, वररुचि, the author of वार्तिक, पतञ्जलि, the author of महाभाष्य, and पाणिनि, the author of पाणिनिसूत्र.

The respective status of being प्रमाण (means of knowledge) in व्याकरण among the three sages is in chronological order. Thus, पतञ्जलि's महाभाष्यम् gets the strongest प्रमाणत्वम् (status of being a means of knowledge). This is conveyed by this famous sentence: उत्तरोत्तरमुनीनां प्रामाण्यम् ।

<u>पाणिनि-मुनिः (500 BCE)</u>

पाणिनिः is a sage grammarian, who received माहेश्वरसूत्रs from lord शिव, understood the whole picture of Sanskrit grammar, and composed व्याकरणशास्त्रs to teach the whole grammar in his own system. This system, in which meta-language (artificial language) is employed, is called पाणिनीयव्याकरण. This is depicted in the following śloka which we chant before the study of व्याकरण.

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

My salutations to Pāṇini, by whom the whole व्याकरण, the Sanskrit grammar, was taught after receiving माहेश्वरसूत्रs from lord शिव.

He was born in शालातुरग्रम, known as Lahore in present time.

His works, the constituents of पाणिनीयव्याकरण, are the following:

अष्टकं धातुपाठश्च गणपाठस्तथैव च ।
लिङ्गानुशासनं शिक्षा पाणिनीया अमी क्रमात् ॥

1) अष्टकम् – अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – A book which consists of about 4000 sūtras describing the grammatical regulations of the entire Sanskrit language. The book has 8 chapters and each chapter has 4 quarters. E.g., 1.1.1 वृद्धिरादैच् ।
2) धातुपाठः – A book of धातुs. By his observation of the language, forms of धातु and their meanings are defined in 10 classes. There are about 2000 धातुs. E.g., भू सत्तायाम् ।
3) गणपाठः – A book to show all the members of about 250 groups (गण) referred to in अष्टाध्यायी. E.g., (in अष्टाध्यायी) 1.1.27 सर्वादीनि सर्वनामानि । (in गणपाठः) सर्वादिगणः – सर्व विश्व उभ उभय…
4) लिङ्गानुशासनम् – A book to tell some of the regulations regarding genders of nouns. E.g., (in पुंलिङ्गाधिकारे) घञन्तः घाजन्तश्च । (घञ्, घ, अप्, अच्-प्रत्यय ending words are masculine.)
5) शिक्षा – A book to describe स्थानs, प्रयत्नs, etc., for correct pronunciation. E.g., अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ।

कात्यायन-मुनिः (400 BCE)

वररुचिः, also known as कात्यायनः, wrote वार्तिक on Pāṇini's अष्टाध्यायी. वार्तिक is a type of commentary on an original work, which has the purpose of correcting or improving that which the author thinks is deficient. The definition of वार्तिकम् is told in the following śloka.

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः॥

वार्तिक is a book in which consideration is done for उक्त, what is said, अनुक्त, what is not said, and दुरुक्त, what is said in a difficult manner for understanding[1].

The original work of वार्तिक in its entirety did not servive to today. The only वार्तिक known today are those वार्तिक which are quoted in महाभाष्य by पतञ्जलि.

पतञ्जलिः (150 BCE)

Inferring from the dates, he may be a different person than the author of योगसूत्र or the one known in आयुर्वेद. He authored महाभाष्यम्, a commentary on वार्तिक. His book is titled so because of its volume and depth.

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

In which, meanings of the सूत्र are explained by sentences following the word order in the सूत्र. Words used by भाष्यकार are also explained. Such work is called भाष्य.

[1] उक्तम् इति - सूत्रकारेण यद् उक्तं, तस्य विषये चिन्तनम् वार्तिकैः । अनुक्तम् इति - "पञ्चमी भयेन" सूत्रकारेण यद् अनुक्तम् "भीतिः भीः अपि योजनीया" इति वार्तकारेण उच्यते । अनुक्तस्य चिन्तनं वार्तिकैः । दुरुक्तम् इति - दुष्टा उक्तिः न । अवगन्तुं दुर्गमरूपेण उक्तम्, अवगमने सन्दिग्धता स्यात्, यत् सूत्रकारेण कृष्टतया उक्तम्, तस्य स्पष्टीकरणं क्रियते ।स्पष्टीकरणार्थं वार्तिकं प्रवर्तते ।

Introduction to अष्टाध्यायीसूत्रपाठः

Pāṇini's अष्टाध्यायीसूत्रपाठः

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः was composed by पाणिनि-मुनिः. The subject matter of अष्टाध्यायीसूत्रपाठः is व्याकरण. "अष्टाध्यायी" means "that which contains eight (अष्टन्) chapters (अध्याय)". "सूत्र-पाठ" means "a book of sūtras".

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः contains about 4000 sūtras. Each of the eight chapters (अध्याय) has four quarters (पादs). Each quarter contains different numbers of sūtras. For example, the sūtra "6.1.88 वृद्धिरेचि।" is found in the 6th अध्याय, 1st पाद, and it is the 88th sūtra in that पाद.

What is सूत्र?

Six criteria are to be fulfilled for a literary work to be called sūtra, which are told in the following śloka:

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

"Those who know sūtras (सूत्रविदः) know (विदुः) sūtra (सूत्रम्) to be: 1. अल्प-अक्षरम्, 2. असन्दिग्धम्, 3. सारवत्, 4. विश्वतोमुखम्, 5. अस्तोभम्, and 6. अनवद्यम्"

1. अल्प-अक्षरम् (that which uses the fewest number of syllables)

अल्पानि (small, few) अक्षराणि (syllables) यस्य तत् अल्पाक्षरं सूत्रम् । बहुव्रीहिसमासः (116B)

Since the entire 4000 sūtras are designed to be committed to memory, a sūtra should use the minimum number of syllables possible. There is a saying "अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यान्ते वैयाकरणाः। (by shortening the length by half मात्रा, grammarians consider it as a celebration like forthe birth of an awaited son.)"

To achieve this अल्पाक्षरत्व, one of the techniques Pāṇini employs is "अनुवृत्तिः", repetition of a word from previous to subsequent sūtras for the sake of the intended interpretation.

2. असन्दिग्धम् (that which is not ambiguous)

सम् + दिह् (to be doubtful, uncertain) + क्त = सन्धिग्ध (that which is doubted)

न सन्धिग्धम् इति असन्धिग्धम् । नञ्तत्पुरुषसमासः (NT)

A sūtra should not be subject to ambiguity. Even if the number of syllables is minimum, clarity should not be compromised.

3. सारवत् (that which has significant meaning)

सार (essence, power) + मतुँप् (one who has ~) सारवत्

सारः अस्य अस्ति इति सारवत् सूत्रम्

Each sūtra is meant for making changes, such as giving a substitute, defining a term, negating a rule, etc. Sūtra should have essence, or the ability to make a difference. In other words, a sūtra should not be meaningless even when fulfilling other criteria.

4. विश्वतोमुखम् (that which has multiple applicability)

विश्वतः (on all sides) मुखं (facing) यस्य तत् विश्वतोमुखं सूत्रम् । बहुव्रीहिसमासः (116B)

Applicability of sūtra should be universal in many different occasions. To keep the number of sūtras and the number of the syllables of the sūtra to a minimum, the scope of sūtra should be maximum.

5. अस्तोभम् (that which does not have exclamation or filler)

न स्तोभम् (interjection) इति अस्तोभम् । नञ्तत्पुरुषसमासः (NT)

Sūtra should be free from interjections and exclamations.

6. अनवद्यम् (that which is not defective)

न अवद्यम् (defective, imperfect) इति अनवद्यम् । नञ्तत्पुरुषसमासः (NT)

What sūtra conveys should be faultless. Sūtra should not be found defective or imperfect.

Other literary works which conform to these criteria and are fit to be called सूत्रम् include ब्रह्मसूत्रम् by वेदव्यासः, योगसूत्रम् by महर्षिपतञ्जलिः, etc.

सूत्रप्रभेदाः (Types of Sūtras)

Sūtras in अष्टाध्यायी can be categorized into six types.

These six types of Pāṇini Sūtras are told in the following verse:

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

"There are six types of sūtras. They are the sūtras which give संज्ञा (definition), परिभाषा (interpretation), विधि (injunction), नियम (restriction), अतिदेश (extension), and अधिकार (topic)."

1. संज्ञा-सूत्रम् (Sūtra which gives definition of a technical term)

A संज्ञा, name, is given to a संज्ञी, the named. There is a certain relationship (सम्बन्ध) between संज्ञा and संज्ञी. This is called संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्धः.

In the metalanguage system of Pāṇinisūtras, संज्ञा is a technical term, an artificially given name in order to achieve अल्पाक्षरत्व, etc. In अष्टाध्यायी, the संज्ञा- संज्ञि-सम्बन्ध is established by संज्ञा-सूत्र. This is said: संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्ध-अवबोधकं संज्ञासूत्रम् ।

Three things are to be known in understanding संज्ञा-सूत्र.

1). संज्ञा (name)

2). संज्ञी (named, meaning of the name)

3). संज्ञा-प्रदेशः (usage of संज्ञा)

1) संज्ञा (name)

Most of the संज्ञाs in sūtras are artificially given with the fewest number of letters, such as घ, घि, घु, भ, टि, etc. These संज्ञाs themselves do not convey any meanings.

Some संज्ञाs were taken from other grammar systems already existed at Pāṇini's time or before. In some exceptional cases, the meaning of the संज्ञा is the same as in the natural language. They are called अन्वार्थ-संज्ञा, or महासंज्ञा.

2) संज्ञी (named, meaning of the name)

The literal meaning of संज्ञी is: "that which has संज्ञा is संज्ञी". What a संज्ञा indicates is a संज्ञी. In a संज्ञासूत्रम्, all the words other than संज्ञा are usually संज्ञी. For example, among all the words in sūtra 1.3.2, i.e. "उपदेशे अच् अनुनासिकः इत्", "इत्" is संज्ञा and the rest are संज्ञी.

3) संज्ञा-प्रदेशः (usage of संज्ञा)

After giving a name to a thing, the name should be used. This is conveyed by the following वाक्यम्: "या या संज्ञा सा सा फलवती । (whatever is a name, that has a purpose.)" संज्ञाs which are defined in संज्ञासूत्रम् are utilized in other sūtras. Those sūtras are to be known as संज्ञा-प्रदेशः.

For example:

1.1.60 अदर्शनं लोपः ।

1)	संज्ञा	लोपः
2)	संज्ञी	Disappearance (अदर्शनम्) of an existing thing
3)	संज्ञाप्रदेशः	1.3.9 तस्य लोपः ।, 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य ।, etc.

इत्-प्रकरणम्

Following Pujya Swamiji's guidance, we shall commence our learning of Pāṇini grammar from the इत्-संज्ञा section. इत् letters are defined by these seven संज्ञासूत्रs, plus one विधिसूत्र.

1.3.2	उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।	उपदेशे, इत् 8
1.3.3	हलन्त्यम् ।	4
1.3.4	न विभक्तौ तु-स्-माः ।	
1.3.5	आदिर्ञि-टु-डवः ।	आदिः 8
1.3.6	षः प्रत्ययस्य ।	प्रत्ययस्य 8
1.3.7	चु-टू ।	
1.3.8	ल-श-क्वतद्धिते ।	
1.3.9	तस्य लोपः ।	

The words along with number on the right indicate अनुवृत्तिs. These words flow down until the sūtra with that number. If there is only number on the right, it means that the whole sūtra flows down as अनुवृत्ति.

This is the first sūtra of इत्-संज्ञा section.

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

In the original texts of grammar, a nasalized vowel is इत्.

उपदेशे $^{7/1}$ अच् $^{1/1}$ अनुनासिकः $^{1/1}$ इत् $^{1/1}$ ।

4 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original texts of grammar"; details are shown below; in अधिकरणे सप्तमी.
- अच् 1/1 – प्रत्याहारः अच्; all the vowels; this is संज्ञी.
- अनुनासिकः 1/1 – A nasal sound; this is adjective to अच् ;
  अनुनासिक is a संज्ञा defined by 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] उपदेशे $^{7/1}$ अनुनासिकः $^{1/1}$ अच् $^{1/1}$ इत्-संज्ञकः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

In the texts of grammar, a nasalized vowel is termed इत्.

The following śloka tells what are considered to be उपदेशः[2]

प्रत्ययाः शिवसूत्राणि ह्यादेशा आगमास्तथा ।
धातुपाठो गणे पाठ उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

1) प्रत्ययाः – Suffixes taught in sūtras. E.g., ङसिँ, णिनिँ, मतुँप्
2) शिवसूत्राणि – माहेश्वरसूत्राणि. E.g., लँण् ।
3) आदेशाः – Substitutes taught in sūtras. E.g., वसुँ
4) आगमाः – Augments taught in sūtras.
5) धातुपाठः – Those which are enumerated in धातुपाठः. E.g., असँ भुवि ।, रमुँ क्रीडायाम् ।
6) गणपाठः – Those which are enumerated in गणपाठः. E.g., भवतुँ ।

---

[2] To be more practical at the beginning, the above śloka is quoted in this book rather than the one in ṭippaṇī: [LSK टिप्पणी ३] धातुसूत्रगणोणादिवाच्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ 1. धातुपाठः, 2. (माहेश्वर)सूत्राणि, 3. गणपाठः, 4. उणादिसूत्रपाठः, 5. वाच्यलिङ्गानुशासनम्, 6. आगमः, 7. प्रत्ययः, and 8. आदेशः are said to be उपदेश.

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.3 हलन्त्यम् । ~ उपदेशे इत्

The last consonant is termed इत् in the teaching of व्याकरणम्.

हल् 1/1 अन्त्यम् 1/1 । ~ उपदेशे 7/1 इत् 1/1

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- हल् 1/1 – प्रत्याहारः हल्; all consonants; this is संज्ञी.
- अन्त्यम् 1/1 – अन्ते भवम् अन्त्यम् । that which is at the end is अन्त्य; this is adjective to हल्;
- उपदेशे 7/1 – From 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।. उपदेश means "the original texts of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – From 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।. This is संज्ञा.

[LSK] उपदेशे 7/1 अन्त्यम् 1/1 हल् 1/1 इत् 1/1 स्यात् III/1 ।

In the teaching, the last consonant is इत्.

उदाहरणानि (examples) are:

1) प्रत्ययाः – औट्, सुप्, तिप्, तृच्, मतुँप्
2) शिवसूत्राणि – अ इ उ ण् । ऋ ऌ क् ।
3) आदेशाः – अनँङ्, ल्यप्
4) आगमाः – यासुट्, तुक्, नुम्
5) धातुपाठः – डुकृञ् करणे । दाण् दाने ।
6) गणपाठः – आङ् । नञ् ।

The next sūtra gives exceptions to 1.3.3 हलन्त्यम् ।.

[निषेधसूत्रम्] 1.3.4 न विभक्तौ तुँस्माः । ~ उपदेशे इत् हल् अन्त्यम्

When the last consonant is तवर्ग, स्, म्, in सुप् or तिङ्, it is not इत्.

न ^{0} विभक्तौ $^{7/1}$ तुँ-स्-माः $^{1/3}$ । ~ हल् $^{1/1}$ अन्त्यम् $^{1/1}$ उपदेशे $^{7/1}$ इत् $^{1/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- न 0 – not
- विभक्तौ 7/1 – विभक्ति is संज्ञा for सुप् and तिङ् 1.4.104 विभक्तिश्च ।; in अधिकरणे सप्तमी.
- तुँ-स्-माः 1/3 – तुँ: च स् च मः च तुस्माः (ID)।; the अ after म् is for pronunciation. तुँ is संज्ञा for तवर्ग (तु च स् च म च). Total seven letters.
- हल् 1/1 – From 1.3.3 हलन्त्यम् ।.
- अन्त्यम् 1/1 – From 1.3.3 हलन्त्यम् ।.
- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original texts of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] विभक्तिस्थाः $^{1/3}$ तवर्ग-स-माः $^{1/3}$ न ^{0} इतः $^{1/3}$ ।

In विभक्ति, even if they are consonants at the end, तवर्ग, स्, and म् are not इत्s.

उदाहरणानि (examples) are found only in सुप् and तिङ्, because विभक्ति is a संज्ञा given only to सुप् and तिङ्:

- In सुप्

  जस्, अम्, शस्, भ्याम्, भिस्, भ्यस्, ङस्, ओस्, आम्

- In तिङ्

  तस्, थस्, वस्, मस्, आताम्, थास्, आथाम्, ध्वम्

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.5 आदिर्ञिटुडवः । ~ उपदेशे इत् धातोः

In the original texts of grammar, ञि, टु, डु at the beginning of धातु are इत्s.

आदिः 1/1 ञि-टु-डवः 1/3 । ~ उपदेशे 7/1 इत् 1/1 धातोः 6/1

2 words in the सूत्र: 3 words as अनुवृत्ति

- धातोः 6/1 – From 1.3.1 भूवादयो धातवः। by मण्डूकप्लुतगतिः [3], अनुवृत्ति like the jump of a frog; the 1st case of the original is changed into 6th case by the force of the context; this is called विभक्तिविपरिणाम (modification of the case); in सम्बन्धषष्ठी to आदिः.
- आदिः 1/1 – Beginning (of the धातु); adjective to ञि-टु-डवः.
- ञि-टु-डवः 1/3 – ञि, टु, and डु; they are combinations of two letters each; टु is not उँदित्, abbreviation for टवर्ग. ञिः च टुः च डुः च ञिटुडवः (ID); this is संज्ञी.
- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original texts of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] उपदेशे 7/1 धातोः 6/1 आद्याः 1/3 एते 1/3 (ञि-टु-डवः 1/3) इतः 1/3 स्युः III/3।

In the grammar teaching, ञि, टु, and डु at the beginning of धातु are termed इत्s.

उदाहरणानि (examples) are found only in धातुs:

- ञि - ञिभी भये ।
- टु - टुओँस्फूर्जाँ वज्रनिर्घोषे ।
- डु - डुकृञ् करणे ।

---

[3] There are three types of अनुवृत्ति :

1. अनुकर्षणम् – Just like the flow of a river, a word goes down from previous to subsequent sūtras. This type is most commonly observed.

2. अपकर्षणम्, प्रतिलोमानुकर्षणम् – Very rarely, a word can go upward to previous sūtras.

3. मण्डूकप्लुतगतिः – Sometimes a word jumps from one sūtra to another, passing over some sūtras between. The literal meaning of the name is "going like the jump of a frog".

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.6 षः प्रत्ययस्य । ~ उपदेशे इत् आदिः

In the original texts of grammar, ष् at the beginning of प्रत्यय is इत्.

षः 1/1 प्रत्ययस्य 6/1 । ~ आदिः 1/1 उपदेशे 7/1 इत् 1/1

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- षः 1/1 – The letter ष; अ is for pronunciation (उच्चारणार्थः); this is संज्ञी.
- प्रत्ययस्य 6/1 – Suffix; in सम्बन्धषष्ठी to आदिः.
- आदिः 1/1 – Beginning (of the प्रत्यय); adjective to षः.
- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original texts of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] प्रत्ययस्य 6/1 आदिः 1/1 षः 1/1 इत्संज्ञः 1/1 स्यात् III/1।

The ष् letter at the beginning of a suffix is इत्.

उदाहरणानि (examples) are found only in प्रत्ययs:

- कृत्-प्रत्ययः

  ष्ट्रन्, षाकन्

- तद्धितप्रत्ययः

  ष्यञ्, ष्कन्

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.7 चुँटूँ । ~ उपदेशे इत् आदिः प्रत्ययस्य

In the original texts of grammar, चवर्ग and टवर्ग at the beginning of प्रत्यय is इत्.

चुँटूँ $^{1/2}$ । ~ प्रत्ययस्य $^{6/1}$ आदिः $^{1/1}$ उपदेशे $^{7/1}$ इत् $^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- चुँटूँ 1/2 – चुँः च टुँः च चुँटूँ (ID) । चवर्ग (च् छ् ज् झ् ञ्) and टवर्ग (ट् ठ् ड् ढ् ण्); this is संज्ञी.
- प्रत्ययस्य 6/1 – Suffix; in सम्बन्धषष्ठी to आदिः.
- आदिः 1/1 – Beginning (of the प्रत्यय); adjective to चुटू.
- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original texts of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] प्रत्ययादौ $^{7/1}$ चुटू $^{1/2}$ इतौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$।

The letters of चवर्ग and टवर्ग at the beginning of a suffix are इत्s.

उदाहरणानि (examples) are found only in प्रत्ययs:

- सनादि-प्रत्ययः

  णिच्, णिङ्
- कृत्-प्रत्ययः

  चानच्, टक्, ड, डु, णिनिँ, ण्यत्, ण्वुल्
- तद्धितप्रत्ययः

  च्वि, छ, डतमच्
- सुप्-प्रत्ययः

  जस्, टा
- तिङ्-प्रत्ययः

  णल्
- स्त्रीप्रत्ययः

  चाप्, टाप्, डाप्

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.8 लशक्वतद्धिते । ~ उपदेशे इत् आदिः प्रत्ययस्य

In the original texts of grammar, ल्, श्, and कवर्ग at the beginning of प्रत्यय which is not तद्धित is इत्.

ल-श-कुँ 1/1 अतद्धिते 7/1 । ~ प्रत्ययस्य 6/1 आदिः 1/1 उपदेशे 7/1 इत् 1/1

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- ल-श-कुँ 1/1 – लः च शः च कुँ: च लशकुँ (SD) । ल्, श्, and letters in कवर्ग; अ after ल् and श् are for pronunciation (उच्चारणार्थः); this is संज्ञी.
- अतद्धिते 7/1 – न तद्धितः अतद्धितः (NT) । that which is not तद्धित; in अधिकरणे सप्तमी.
- प्रत्ययस्य 6/1 – Suffix; in सम्बन्धषष्ठी to आदिः.
- आदिः 1/1 – Beginning (of the प्रत्यय); adjective to चुटू.
- उपदेशे 7/1 – उपदेश means "the original teaching of grammar"; in अधिकरणे सप्तमी.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] तद्धित-वर्ज-प्रत्ययाद्याः 1/3 लशकवर्गाः 1/3 इतः 1/3 स्युः III/3।

ल्, श्, and कवर्ग letters at the beginning of a suffix other than तद्धित are termed इत्.

उदाहरणानि (examples) are found only in non-तद्धित प्रत्ययs:

- सनादि-प्रत्ययः

  क्यच् , क्विप् , क्यष्

- कृत्-प्रत्ययः

  ल्युट् , ल्यप् , शतृँ, शानच् , क्त, क्त्वा, खल् , घञ्

- सुप्-प्रत्ययः

  शस् , ङे, ङसिँ, ङस् , ङि

After definitions of इत्, this विधिसूत्र teaches that इत् should be elided.

[विधिसूत्रम्] 1.3.9 तस्य लोपः ।

That इत् is elided.

तस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तस्य 6/1 – Pronoun तद्, indicating the topic under discussion; in this context, the topic is इत्; स्थानेयोगा षष्ठी by 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा।.
- लोपः 1/1 – This is कार्य, effect, of the sūtra; लोप is defined as "disappearance of existing letter" by 1.1.60 अदर्शनं लोपः।.

[LSK] तस्य $^{6/1}$ इतः $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$।

There is an elision of the इत् letter.

For example, श् of शस् is इत् by 1.3.8 लशक्वतद्धिते । ~ उपदेशे इत् आदिः प्रत्ययस्य. And it is elided by 1.3.9 तस्य लोपः।, resulting in "अस्".

2. अधिकारसूत्रम् (Sūtra which tells the topic of following sūtras)

"अधिकार" means a topic, subject, title, government. अधिकारसूत्रम् governs a certain number of sūtras which follow it. अधिकारसूत्रम् is understood as a common topic among the following sūtras which it governs.

For example, the sūtra 6.1.72 संहितायाम् । in अष्टाध्यायीसूत्रपाठः has the number 158 written next to the sūtra. That means that the sūtras from 6.1.73 to 6.1.158 are under the topic of संहिता. "संहितायाम्" is a 7th case (विषयसप्तमी) singular form of संहिता (phonetic connection).

The following sentence gives the definition of अधिकारसूत्रम्:

स्वदेशे फलशून्यत्वे सति उत्तरोत्तरफलजनकत्वम् अधिकारसूत्रस्य लक्षणम् ।

In its own place (स्वदेशे A7/1) when there is absence of usefulness (फलशून्यत्वे S7/1 सति S7/1) there is the status of giving the result in the following sūtras (उत्तरोत्तरफलजनकत्वम् 1/1)

For example, the sūtra 6.1.72 संहितायाम् । does not produce any result, such as आदेश and प्रत्यय, by itself. However, this sūtra makes other sūtras meaningful when read together.

How can we know which sūtra is अधिकारसूत्रम् ? Pāṇini gives a sūtra which defines अधिकारसूत्रम्.

1.3.11 स्वरितेनाधिकारः।

स्वरितेन 3/1 (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया, the 3rd case interpreted as "in the form of …") अधिकारः 1/1 (governing rule)

The word told in स्वरित (one of the three accents of vowels) is अधिकारसूत्रम्.

Important अधिकार-सूत्रs

- 1.4.23 कारके 7/1 । up to 1.4.55

  In this section the 6 कारकs are defined.

- 3.1.1 प्रत्ययः 1/1 । up to 5.4.160

  In the 3rd, 4th , and 5th chapters, whatever is told in the 1st case gains प्रत्यय संज्ञा because of being समानाधिकरण to this अधिकारसूत्र.

- 3.1.2 परश्च 1/1, 0 । up to 5.4.160

This सूत्र covers the same scope as 3.1.1 प्रत्ययः, indicating that the प्रत्यय should come after (परः). This is why प्रत्यय is called suffix. In these 3 chapters, the 5th case is the दिग्योगे पञ्चमी to tell what the प्रत्यय should be suffixed to.

- 3.1.91 धातोः 5/1 । up to 3.4.117

  From here (3.1.91) until the end of the 3rd chapter, प्रत्ययs are suffixed after धातुs. Thus all the कृत्-प्रत्ययs and other suffixes in making तिङन्त are told in this section. Sūtras in this section teach certain combinations of धातुs and प्रत्ययs which are indicated in the 5th case and 1st case respectively.

- 4.1.1 ङ्याप्-प्रातिपदिकात् 5/1 । up to 5.4.160

  In the 4th and 5th chapters, the प्रत्ययs are to be suffixed after प्रातिपदिकs. All सुप्-प्रत्ययs, स्त्रीप्रत्ययs, and तद्धितप्रत्ययs are taught under this section.

- 4.1.76 तद्धिताः 1/3 । up to 5.4.160

- 6.1.72 संहितायाम् 7/1 । up to 6.1.158

  "In the topic of phonetic connection." Vowel sandhi rules are told in this section.

- 6.4.1 अङ्गस्य 6/1 । up to 7.4.97

  Modifications on अङ्ग are given in these 5 पादs. After suffixing प्रत्यय, प्रकृति (धातु, प्रातिपदिक, etc.) assumes the status of अङ्ग. Then the अङ्ग can undergo some changes described by the sūtras in this section. The modification on अङ्ग is called "अङ्ग-कार्य".

- 6.4 129 भस्य 6/1 । up to 6.4.175

  This अधिकार-सूत्र is within अङ्गस्य अधिकार. अङ्गs can assume भ-संज्ञा under certain conditions. For that भ-संज्ञक-अङ्ग, some modifications are described in this section.

- 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम् 0, 1/1 । up to 8.4.68

  2nd, 3rd, and 4th पाद of 8th chapter are called "त्रिपादी", a unit in which there are 3 पादs. This पूर्वत्रासिद्धम् sūtra is told at the beginning of the त्रिपादी, making two arrangements regarding त्रिपादी.

Arrangement 1: A sūtra in the त्रिपादी is not "seen" by preceding sūtras in त्रिपादी. For example, the sūtra 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । is not seen by 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।, as in the case of the formation of the word "भगवान्".

The first 7 chapters and the 1st पाद of the 8th chapter are together called "सपादसप्तध्यायी", a unit in which there are 7 chapters and one पाद.

Arrangement 2: A sūtra in the त्रिपादी is not "seen" by another sūtra in सपादसप्तध्यायी. For example, the sūtra 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । is not seen by 7.3.102 सुपि च ।, as in the case of the formation of the word "आत्मभ्याम्" .

These important अधिकारसूत्रs are mapped in the following chart:

अष्टाध्यायी अधिकारसूत्र MAP

	1st chapter	2nd chapter	3rd chapter	4th chapter	5th chapter	6th chapter	7th chapter	8th chapter
1st quarter		2.1.1 समासः	3.1.1 प्रत्ययः 3.1.2 परश्च 3.1.91 धातोः	4.1.1 प्रातिपदिकात् 4.1.2 स्वौजस... 4.1.3 स्त्रियाम् 4.1.76 तद्धिताः		6.1.72 संहितायाम्		
2nd quarter								8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्
3rd quarter	1.3.2 इत्	2.3.1 विभक्तिः						
4th quarter	1.4.23 कारके		3.4.78 तिप्तस्झि...			6.4.1 अङ्गस्य 6.4.129 भस्य		

<u>3. विधि-सूत्रम्</u> (Sūtra which gives an injunction to make a change in letters)

The word विधि is comprised of वि + धा to ordain, enjoin. विधिसूत्रs give injunction, which make some change in the process of रूपसिद्धि (grammatical formation of a word).

विधिसूत्रs are directly responsible for changing the form in रूपसिद्धि. Thus, विधिसूत्रs form the main part of अष्टाध्यायी, while other types of sūtras give support to विधिसूत्रs by providing संज्ञा, interpretation, etc.

The following sentence gives the definition of विधिसूत्रम्:

आदेशागमादिविधायकसूत्रं विधिसूत्रम् ।

The sūtra which ordains आदेश, आगम, etc., (आदेशागमादिविधायकसूत्रं $^{1/1}$) is called विधिसूत्रम्.

What विधिसूत्रs enjoin are:

1. आदेशः (substitute)
2. आगमः (augment)
3. प्रत्ययः (suffix)

Those things which are ordained are given in the 1st case in विधिसूत्रs. In the teaching, they are together referred to as "कार्य".

4. नियमसूत्रम् (Sūtra which restricts the application of another sūtra)

The following sentence gives the definition of नियमसूत्रम्:

सिद्धे सति आरभ्यमाणः नियमाय भवति ।

While something is already achieved (सिद्धे $^{7/1}$ सति $^{7/1}$) by one sūtra, another sūtra is still being started (आरभ्यमाणः $^{1/1}$), or taught, in the same scope. Then that sūtra is (भवति $^{III/1}$) for restricting (नियमाय $^{4/1}$), the application.

One of the characteristics of नियमसूत्र is "एव-कार", the word "एव" in the sūtra or in the वृत्ति. The word "एव" means "only". This word excludes all other possibilities.

For example, the sūtra 1.4.7 शेषो घ्यसखि । gives all इ-ending प्रातिपदिक the घि-संज्ञा. Then the next sūtra 1.4.8 पतिः समास एव । tells that पति gets घि-संज्ञा only (एव) in समास. प्रातिपदिकs like श्रीपति and नृपति are समासs which end with पति word. They can get घि-संज्ञा by 1.4.7 शेषो घ्यसखि ।, even without 1.4.8 पतिः समास एव ।, since they are इ-ending प्रातिपदिकs. Still सूत्रकार (Pāṇini) started a new sūtra 1.4.8 पतिः समास एव । to exclude "पति" which is not in a समास from getting घि-संज्ञा.

Another example is 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । and 8.2.24 रात् सस्य ।. The first sūtra tells "the last letter of a conjunct consonant-ending word should be elided." The next sūtra tells "after र्, only स् should be elided." This implies that if any letters other than स् come after र्, they are not elided. In other words, "रात् परस्य सस्य एव लोपः, न अन्यस्य ।". र् followed by स् becomes a conjunct consonant and the स् can be elided by the first sūtra 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । without the second sūtra 8.2.24 रात् सस्य ।. When that is the case, if the sūtra is not understood as नियमसूत्र, it will become redundant. Therefore the second sūtra should be understood as नियमसूत्र to exclude letters other than स् after र् from the elision. Because of this sūtra, forms such as ऊर्क् and ऊर्ग्भ्याम् from ऊर्ज् are possible.

<u>5. परिभाषा-सूत्रम्</u> (Sūtra which tells how other sūtras should be interpreted)

The following sentence gives the definition of परिभाषासूत्रम्:

अव्यवस्थायां व्यवस्थासम्पादकसूत्रं परिभाषासूत्रम् ।

When there is no settled rule (अव्यवस्थायाम् $^{7/1}$), a sūtra which brings a rule (व्यवस्था-सम्पादक-सूत्रम्) is परिभाषासूत्रम्.

For example, when there is more than one substitute enjoined in one place, that situation is called "अव्यवस्था", the situation without settled regulations. In such a situation, परिभाषासूत्रs can provide a solution by giving interpretations. 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is a परिभाषासूत्र which tells "pick the closest one in terms of स्थान, etc.". If that does not work, another परिभाषासूत्र 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् । teaches "It should be in a respective order when the numbers are the same."

परिभाषा-प्रकरणम्

Unlike सिद्धान्तकौमुदी, लघुसिद्धान्तकौमुदी does not have परिभाषाप्रकरण, a section for teaching main परिभाषासूत्रs. Since having a good grasp of some परिभाषासूत्रs is very much essential for understanding all Pāṇini-sūtras, it is ideal to have a collection of important परिभाषासूत्रs in one place. In this guide book, the collection of important परिभाषासूत्रs are categorized and explained. This section will be a very important reference as the study proceeds.

परिभाषा-सूत्रs can be categorized into these eight types by the function.

A. <u>Interpretations of 5th, 6th, and 7th case-ending words</u>

1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।	6th case indicates the स्थानी (स्थानेयोगा षष्ठी)
1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।	7th case indicates what follows (परसप्तमी)
1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।	5th case indicates what precedes (पूर्वपञ्चमी)

B. <u>Interpretations of words in समानाधिकरण (तदन्तविधि and तदादिविधि)</u>

1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।	Supply "अन्त" to विशेषण. This operation is commonly known as तदन्तविधिः.

(वा०) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।	Supply "आदि" to विशेषण, when the words are in 7th case, and one of them is indicating a letter. This operation is commonly known as तदादिविधिः.

C. Deciding स्थानिन्, when there are many स्थानिन्s

1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।	The last letter of what is presented in 6th case
1.1.53 ङिच्च ।	Ditto, when the आदेश is ङित्.
1.1.54 आदेः परस्य ।	The first letter of that which is following what is presented in 5th case.
1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।	All the letters of what is presented in 6th case, when आदेश is अनेकाल् or शित्.

D. Deciding आदेश, when there are many आदेशs

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।	The closest letter in terms of: 1. स्थान, or 2. गुण (प्रयत्न), 3. अर्थ, 4. प्रमाण (मात्रा)
1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।	Respectively, in the order of appearance (क्रमेण)

E. Deciding where आगम should be placed

1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।	टित्-आगम is placed at आदि, while कित्-आगम is placed at अन्त.
1.1.47 मिदचोऽन्त्यात् परः ।	मित्-आगम is placed after the last vowel.

F. Extra step when ऋवर्ण/ऌवर्ण are replaced by अण्

1.1.51 उरण् रपरः ।	The अण् should become रपर, the one followed by र्/ल्.

G. Interpretation when गुण and वृद्धि are enjoined as आदेश

1.1.3 इको गुणवृद्धी ।	The word "इकः $^{6/1}$" should be added.

H. Interpretation when ह्रस्व, दीर्घ, and प्लुत are enjoined as आदेश

1.2.28 अचश्च।	The word "अचः $^{6/1}$" should be added.

A. Interpretations of 5th, 6th, and 7th case-ending words

When a word in 5th, 6th, or 7th case in a sūtra is not understood by the meaning of विभक्ति in the natural language, the following three sūtras give the special meaning of 5th, 6th, and 7th case used only in Pāṇini-sūtras.

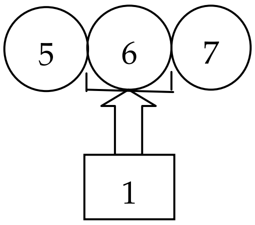

- 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।

  This sūtra brings the meaning "(the substitute should be done) in the place of ..." to the word in 6th case. This is accomplished by bringing a word "स्थाने" in the वृत्ति.

- 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

  This परिभाषासूत्र gives a special 7th case meaning known as "परसप्तमी". A word told in 7th case can be interpreted as "when … follows". In वृत्ति, an extra word "परे 7/1" can be added to convey "when … is the one which follows,". After adding the extra word, the 7th case is understood as सतिसप्तमी.

- 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।

  This परिभाषासूत्र is similar to the previous sūtra and known as "पूर्वपञ्चमी". The only differences are "तस्मात् = 5th case" instead of 7th case and "उत्तरस्य" instead of "पूर्वस्य". A word told in 5th case can be interpreted as "when … precedes". In वृत्ति, "उत्तरस्य 6/1" is added. उत्तर and पर are पर्याय, synonyms. Hence "परस्य 6/1" can also be seen with this पूर्वपञ्चमी.

  After adding the extra word, this 5th case is understood as दिग्योगे पञ्चमी since "उत्तर (the following)" is a word requiring a referential point in 5th case.

This परिभाषासूत्र gives an extra technical meaning to 6th case when the 6th case is not understood in the senses of the natural language.

This kind of 6th case is called पारिभाषिक-षष्ठी, or can be called स्थानेयोगा षष्ठी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।

The 6th case, whose सम्बन्ध is not understood, should bring the word "स्थाने", and connect with the 6th case ending word.

षष्ठी 1/1 स्थानेयोगा 1/1 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- षष्ठी 1/1 – This is उद्देश्य, subject.
- स्थानेयोगा 1/1 – This is विधेय, predicate. "स्थाने" इति पदेन योगः यस्याः सा स्थानेयोगा (116B) । One whose connection is with "स्थाने" word.

[K] इह 0 शास्त्रे 7/1 या 1/1 षष्ठी 1/1 अनियतयोगा 1/1 श्रूयते III/1 सा 1/1 स्थानेयोगा 1/1 एव 0 भवति III/1 ।

In this teaching of व्याकरण of Pāṇini, that 6th case is heard, and whose connection is not determined, that 6th case is the one whose connection is to the word "स्थाने".

"स्थाने" is in अधिकरणे सप्तमी, meaning "in the place". The स्थानेयोगा षष्ठी is now सम्बन्धे षष्ठी, connected to "स्थाने". Together the meaning is "in the place of …"

For example, in the sūtra 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य, it is understood that पदस्य 6/1 is connected to अन्ते. Thus परिभाषा is not required. However for झलाम् 6/3, the word to which it is connected is not told. In this case, this परिभाषा is required. The word "स्थाने 7/1" is supplied and connected to the 6th case-ending word. The whole sentence is understood as follows:

पदस्य 6/1 अन्ते 7/1 झलाम् 6/3 (स्थाने 7/1) जशः 1/3 (आदेशाः 1/3 स्युः III/3) ।

In the place of झल् at the end of पद, जश् should be the substitute.

Note that 1st case is understood as विधि, such as आदेश and आगम without any परिभाषा. A verb such as स्यात् III/1 and भवति III/1 is added to the वृत्ति to complete the sentence.

The next परिभाषासूत्र gives an extra technical meaning to 7th case when the 7th case is not understood in the senses of the natural language.

This kind of 7th case is called पारिभाषिक-सप्तमी, or can be called पर-सप्तमी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

The कार्य, change, is enjoined in the place immediately before the 7th case-ending word.

तस्मिन् 7/1 इति 0 निर्दिष्टे 7/1 पूर्वस्य 6/1 ।

4 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तस्मिन् 7/1 – By the force of इति, it conveys "any word in 7th case".
- इति 0 – This word converts words in sūtra from शब्दपर into अर्थपर. Detail follows.
- निर्दिष्टे 7/1 – निर् (without gap) + दिश् (to say) + क्त (...ed) = that which is said without gap; in सतिसप्तमी, समानाधिकरण to तस्मिन्.
- पूर्वस्य 6/1 – "कार्यम्" is supplied; in सम्बन्धषष्ठी.

[LSK] सप्तमीनिर्देशेन 3/1 विधीयमानम् 1/1 कार्यम् 1/1 वर्णान्तरेण 3/1 अव्यवहितस्य 6/1 पूर्वस्य 6/1 बोध्यम् 1/1 ॥

An effect, which is being enjoined by presenting a 7th case-ending word, should be understood as the one which is immediately previous to that 7th case-ending word.

In the case of 6.1.77 इकः 6/1 यण् 1/1 अचि 7/1 । ~ संहितायाम् 7/1, with this परिभाषा, it is understood that "कार्य (यण् in the place of इक्) has to be known as immediately before अच्".

The "पूर्वस्य" is समानाधिकरण to a word in स्थानेयोगा षष्ठी. The word told in 7th case should be in दिग्योगे पञ्चमी. In the example, अचः 5/1 पूर्वस्य 6/1 = इकः 6/1 (स्थाने 7/1) यण् 1/1 स्यात् III/1. For the sake of simplicity, instead of "अचः 5/1 पूर्वस्य 6/1", "परे 7/1" in सतिसप्तमी is supplied, resulting in "when अच् is पर, following". The entire वृत्ति will be:

इकः 6/1 (स्थाने 7/1) यण् 1/1 (आदेशः 1/1 भवति III/1) अचि 7/1 (परे 7/1) संहितायाम् 7/1 ।

In the topic of sandhi, in the place of इक्, यण् is the substitute when अच् is following.

संहितायाम् 7/1 is विषयसप्तमी. Thus परिभाषा is not required.

The role of "इति" in Sanskrit – switching between अर्थपर and शब्दपर

The indeclinable word इति acts just as quotation marks do in English. The function of इति is to switch words or sentences between अर्थपर (committed to the meaning) and शब्दपर (committed to the sounds).

In the natural language, words and sentences are अर्थपर by default. Thus इति converts अर्थपर to शब्दपर. "गच्छ" इति सः अवदत् – He said, "You may go".

In sūtra literature, words and sentences are शब्दपर by default. 4.2.32 अग्नेर्ढक्। tells that ढक् should be suffixed after अग्नि. Being शब्दपर, अग्नि is understood as a string of letters: अ, ग्, न्, इ, not as the meaning of अग्नि, fire. Thus इति converts शब्दपर to अर्थपर.

In the case of तस्मिन् इति, the इति converts तस्मिन् from "त्, अ, स्, म्, इ, न्" (शब्दपर) to "तद् with 7th case-ending". तद् is a pronoun which can represent any word. Final meaning of "तस्मिन् इति" is: "any word in 7th case"

The same applies for 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।, also.

This परिभाषासूत्र gives an extra technical meaning to 5th case by adding the word "उत्तरस्य" connected to the 5th case-ending word.

There is no conventional name for this पारिभाषिकपञ्चमी. Yet, we shall call it पूर्वपञ्चमी by its context.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य । ~ निर्दिष्टात्

The कार्य, change, is enjoined in the place immediately after the 5th case-ending word.

तस्मात् $^{5/1}$ इति ^{0} उत्तरस्य $^{6/1}$ । ~ निर्दिष्टात् $^{5/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- तस्मात् 5/1 – By the force of इति, it conveys "any word in 5th case".
- इति 0 – This word converts words in sūtra from शब्दपर into अर्थपर.
- उत्तरस्य 6/1 – In सम्बन्धषष्ठी. "कार्यम्" is supplied.
- निर्दिष्टात् 5/1 – निर् (without gap) + दिश् (to say) + क्त (...ed) = that which is said without gap; after विभक्तिविपरिणाम, in दिग्योगे पञ्चमी, समानाधिकरण to तस्मात्;

[LSK] पञ्चमीनिर्देशेन $^{3/1}$ विधीयमानम् $^{1/1}$ कार्यम् $^{1/1}$ वर्णान्तरेण $^{3/1}$ अव्यवहितस्य $^{6/1}$ परस्य $^{6/1}$ (= उत्तरस्य $^{6/1}$) ज्ञेयम् $^{1/1}$।

An effect, which is being enjoined by presenting a 5th case-ending word, should be understood as the one which is immediately after that 5th case-ending word.

For example, in the sūtra 8.4.63 शः $^{6/1}$ छः $^{1/1}$ अटि $^{7/1}$ । ~ झयः $^{5/1}$ संहितायाम्, the 5th case-ending word झयः $^{5/1}$ is not understood well. Even when the meaning is taken as दिग्योगे पञ्चमी, questions such as "झयः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$ आदेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$? उत ^{0} झयः $^{5/1}$ पूर्वस्य $^{6/1}$?" may arise. By this परिभाषा, the word "उत्तरस्य $^{6/1}$ (परस्य $^{6/1}$)" is supplied in वृत्ति and the whole sentence will be understood as follows:

झयः $^{5/1}$ (परस्य $^{6/1}$) शः $^{6/1}$ (स्थाने $^{7/1}$) छः $^{1/1}$ अटि $^{7/1}$ (परे $^{7/1}$) संहितायाम् $^{7/1}$

In the topic of sandhi, in the place of श, which is after झय्, छ् is the substitute when अट् is following.

B. Interpretations of words in समानाधिकरण (तदन्तविधि and तदादिविधि)

When two words are in apposition (समानाधिकरण), and one word is adjective (विशेषण) to another as substantive (विशेष्य), some interpretations may be required. The following two परिभाषासूत्रs give such interpretations.

- 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।

  This sūtra gives "अन्त" as an अध्याहार (supplement word) between the two words in apposition.

  This sūtra is commonly known as "तदन्तविधि".

- (वार्तिकम्) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।

  This vārtika gives "आदि" as an अध्याहार between the two words in apposition when these two words are in 7th case and one of the words indicates letters (अल्-ग्रहण, mentioning of a letter).

  This sūtra is commonly known as "तदादिविधि".

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य । ~ स्वस्य रूपस्य

When विधि is told with adjective, that adjective is represents for that which ends with that adjective, and also for that adjective itself.

येन $^{3/1}$ विधिः $^{1/1}$ तदन्तस्य $^{6/1}$ । ~ स्वस्य $^{6/1}$ रूपस्य $^{6/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- येन 3/1 – By which (adjective); it is understood as "येन विशेषणेन"; in करणे तृतीया.
- विधिः 1/1 – An injunction, rule, told by sūtra.
- तदन्तस्य 6/1 – तत् (= विशेषनम्) अन्ते यस्य सः तदन्तः (176B) = शब्दसमुदायः (group of letters), तस्य ।; "for the group of letters which ends with that adjective"; in सम्बन्धषष्ठी connected to "संज्ञा" making a sentence "the adjective is a संज्ञा for the group of letters which ends with that adjective".
- स्वस्य 6/1 – प्रातिपदिक स्व (its own) indicating विशेषण; in सम्बन्धषष्ठी, connected to "रूपस्य"
- रूपस्य 6/1 – Of the form; in सम्बन्धषष्ठी, also connected to "संज्ञा"; "The adjective is also a संज्ञा for its own form"

[SK] विशेषणम् $^{1/1}$ तदन्तस्य $^{6/1}$ संज्ञा $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ स्वस्य $^{6/1}$ च ^{0} रुपस्य $^{6/1}$ ।

Adjective is a संज्ञा for a group of words ending with that adjective, and also for that adjective itself.

For example, in the case of 7.3.101 अतः $^{6/1}$ दीर्घः $^{1/1}$ यञि $^{7/1}$ । ~ अङ्गस्य $^{6/1}$, the two words "अतः" and "अङ्गस्य" are in apposition. If अत् is taken as adjective to अङ्ग without this परिभाषासूत्र, the अङ्ग should be only "अ", which is not desirable. By this परिभाषासूत्र 1.1.72 येन विधिः तदन्तस्य ।, it is understood as "अत् is a संज्ञा for that which ends with अत्, and also for अत् itself". In its वृत्ति, the word "अन्त" is supplied to the "अत्" to convey this meaning. Then they all together are understood as "अदन्तस्य $^{6/1}$ अङ्गस्य $^{6/1}$" or "अदन्ताङ्गस्य $^{6/1}$".

The formula is:

adjective: अत् (short अ) + <u>**supplement**: अन्त (ending)</u> + **noun**: अङ्ग

= अदन्त (short अ ending) + अङ्ग

= अदन्ताङ्ग (short अ ending अङ्ग)

The next परिभाषासूत्र is अपवाद to the तदन्तविधि. This operation is known as तदादिविधि.

When two words in apposition are in परसप्तमी, and the adjective is referring to letters (अल्-ग्रहण), the adjective is representative for a group of words beginning (आदि) with that letters.

(वार्तिकम्) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।

When अल् is mentioned as an adjective, and told in 7th case, then it should be understood as "beginning with that letter".

यस्मिन् $^{7/1}$ विधिः $^{1/1}$ तदादौ $^{7/1}$ अल्-ग्रहणे $^{7/1}$ ।

4 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- यस्मिन् 7/1 – "इति सप्तमीनिर्दिष्टे" is also understood; in सति सप्तमी; समानाधिकरण to अल्ग्रहणे;
- विधिः 1/1 – An injunction, rule, told by sūtra.
- तदादौ 7/1 – तत् (= अल्) आदौ यस्य सः तदादिः (176B) = शब्दसमुदायः (group of letters), तस्मिन् ।; in परसप्तमी.
- अल्ग्रहणे 7/1 – अल् (any letter) ग्रहणम् (mentioned) अल्ग्रहणम् (KT) तस्मिन् । in सति सप्तमी;

[Medhā] यदा ^{0} यस्मिन् $^{7/1}$ विशेषणे $^{7/1}$ अल्ग्रहणे $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ सति $^{7/1}$ विधिः $^{1/1}$ भवति $^{III/1}$, तदा ^{0} "तदादौ $^{7/1}$ विशेष्ये $^{7/1}$ परे $^{7/1}$" इति ^{0} वेदितव्यम् $^{1/1}$।

In which case विधि is to take place when परनिमित्त is अल् (letter), and it is adjective to another word, then it should be understood as "when the word beginning with that letter is following".

For example, in the case of 7.3.101 अतः $^{6/1}$ दीर्घः $^{1/1}$ यञि $^{7/1}$ । ~ अङ्गस्य $^{6/1}$, "प्रत्यये $^{7/1}$" is added as अङ्ग presupposes प्रत्यय following it. Now, these two words "यञि" and "प्रत्यये" are in apposition in परसप्तमी. And यञ् is an indicator of letters, अल्ग्रहण. Then by the परिभाषा (वार्तिकम्) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।, "आदि" word is brought in to the adjective "यञि $^{7/1}$". Having put them together, "यञादौ $^{7/1}$ प्रत्यये $^{7/1}$" (when यञ्-beginning suffix follows) is understood.

The formula is:

adjective: यञ् + <u>supplement: आदि (beginning)</u> + noun: प्रत्यय

= यञादि + प्रत्यय

C. Deciding स्थानिन्, when there are many स्थानिन्s

When there is more than one letter in a word presented in 6th case, how to decide which one letter should be replaced by the आदेश is told by the following four परिभाषासूत्रs.

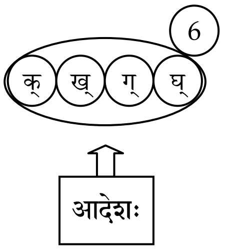

Where should the आदेश be?

.

- 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । ~ षष्ठी

  This sūtra tells "the आदेश should take place in the place of the final letter of what is presented in 6th case."

- 1.1.53 ङिच्च। ~ षष्ठी अलः अन्त्यस्य

  This sūtra tells "the last letter of what is presented in 6th case should be the स्थान, when the आदेश has ङ् as इत्." This sūtra is an अपवाद (exception) to 1.1.55 अनेकाल्शित् सर्वस्य।.

- 1.1.54 आदेः परस्य। ~ षष्ठी अलः

  This sūtra tells "the first letter of what is presented in 6th case should be the स्थान, when a 5th case word is used in the sūtra."

- 1.1.55 अनेकाल्शित् सर्वस्य। ~ षष्ठी

  This sūtra tells "all the letters of what is presented in 6th case should be the स्थान, when आदेश is more than one letter, or has श् as इत्."

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । ~ षष्ठी

The last letter of what is presented by 6th case should be replaced by the substitute.

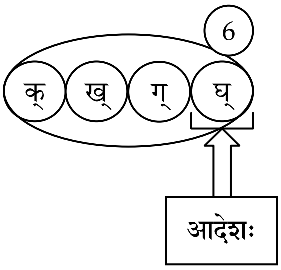

अलः $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$ । ~ षष्ठी $^{1/1}$

- अलः 6/1 – प्रत्याहारः अल् any letter; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)
- अन्त्यस्य 6/1 – अन्ते भवः अन्त्यः। that which exists at the end is अन्त्यः; adjective to अलः.

[LSK] षष्ठीनिर्दिष्टस्य $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$ अलः $^{6/1}$ (स्थाने $^{7/1}$) आदेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

The substitute should be in the place of the last letter of what is presented in 6th case.

For example, in the sūtra 8.2.23 संयोगान्तस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$। ~ पदस्य $^{6/1}$, the substitute which is elision (लोपः $^{1/1}$) is enjoined for पदस्य $^{6/1}$, which is in 6th case. संयोगान्तस्य $^{6/1}$ is adjective to पदस्य $^{6/1}$. The meaning of this sūtra is "There is elision (लोपः $^{1/1}$) of the word (पदस्य $^{6/1}$) which ends with conjunct consonants (संयोगान्तस्य $^{6/1}$)." In this case, should the whole word be elided? The परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । brings a proper interpretation to achieve इष्टसिद्धि, the desired form. According to this परिभाषासूत्र, only the last letter of what is in 6th case should be the स्थानिन्.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.53 ङिच्च । ~ षष्ठी अलः अन्त्यस्य

The last letter of what is told by 6th case should be replaced by the substitute, when the आदेश has ङ् as इत् letter. This परिभाषासूत्र is an अपवाद for 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।

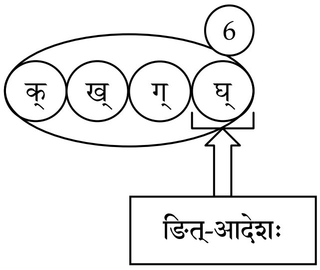

ङित् $^{1/1}$ च $^{1/1}$ । ~ षष्ठी $^{1/1}$ अलः $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- ङित् 1/1 – ङकारः इत् यस्य सः ङित् (116B) । This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has ङ् as इत् is called ङित्.
- च 0 – This च brings down the entire sūtra: 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।.
- अलः 6/1 – प्रत्याहारः अल्; any letter; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।).
- अन्त्यस्य 6/1 – This is adjective to अलः.

[LSK] ङित् $^{1/1}$ अनेकाल् $^{1/1}$ अपि ^{0} अन्त्यस्य $^{6/1}$ एव ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

Even when there are more than one letter in आदेश, if आदेश is ङित्, it replaces only the last letter of what is presented in 6th case.

When आदेश is अनेकाल्, and at the same time the स्थानिन् should be only the last one letter, then the आदेश should be ङित् to work with this परिभाषासूत्र 1.1.53 ङिच्च । as अपवाद to 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।.

For example, by the sūtra 6.1.123 अवङ् $^{1/1}$ स्फोटायनस्य। ~ गोः $^{6/1}$ अचि $^{7/1}$, the word गो takes आदेश अवङ् when vowel follows. Being ङित्, the आदेश अवङ् replaces only the last letter, ओ. Other examples are 6.4.77 अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ।, 7.1.93 अनङ् सौ।, and so on.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.54 आदेः परस्य । ~ षष्ठी अलः

The first letter of what is following the 5th case-ending word should be replaced by the substitute. This परिभाषासूत्र is an अपवाद for 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।.

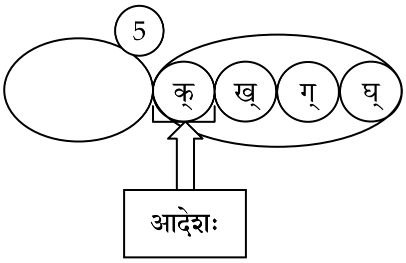

आदेः $^{6/1}$ परस्य $^{6/1}$ । ~ अलः $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- आदेः 6/1 – प्रातिपदिक is आदि; adjective to अलः.
- परस्य 6/1 – In सम्बन्धषष्ठी to आदेः; "the beginning of what is following".
- अलः 6/1 – प्रातिपदिक is अल्, any letter; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] परस्य $^{6/1}$ यत् $^{1/1}$ विहितम् $^{1/1}$ तत् $^{1/1}$ तस्य $^{6/1}$ आदेः $^{6/1}$ बोध्यम् $^{1/1}$ ।

That which is enjoined for what follows (after a 5th case-ending word) is to be understood (as enjoined) for the beginning of that.

Because "परस्य" is a synonym to "उत्तरस्य" which comes from 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।, 5th case is understood even though 5th case is not clearly mentioned in the sūtra or वृत्ति.

For example, the sūtra 6.3.97 द्वि-अन्तर्-उपसर्गेभ्यः $^{5/3}$ (परस्य $^{6/1}$) अपः $^{6/1}$ ईत् $^{1/1}$। gives आदेश ई in the place of अप् when it comes after द्वि, अन्तर्, or उपसर्ग. By this परिभाषा 1.1.53 आदेः परस्य। ~ अलः, the letter to be replaced is understood as the beginning letter of what is following. Thus the अ of अप् is replaced.

द्वि + अप्

द्वि + ईप् 6.3.97 द्वि-अन्तर्-उपसर्गेभ्यऽप ईत् ।

By 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।, the substitute of ई at the last letter प् was प्राप्त.

By the अपवाद 1.1.54 आदेः परस्य ।, the beginning letter अ is substituted.

द्वि + ईप् + अ 5.4.74 ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ~ समासान्ताः

द्वीप 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।

The substitute should be in the place of the all letters when आदेश is अनेकाल् or शित्.

अनेकाल् $^{1/1}$ शित् $^{1/1}$ सर्वस्य $^{6/1}$ ।

3 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- अनेकाल् 1/1 – न एकः अनेकः (NT) । अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल् (116B) ।

  This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has many letters is called अनेकाल् here.
- शित् 1/1 – शकारः इत् यस्य सः शित् (116B) ।

  This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has श् as इत् is called शित् here.
- सर्वस्य 6/1 – in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)

[LSK टिप्पणी] अनेकाल् $^{1/1}$ शित् $^{1/1}$ च ^{0} आदेशः $^{1/1}$ सर्वस्य $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$ भवतः $^{III/2}$ ।

The substitute, which is अनेकाल् or शित्, should occur in the place of all the letters.

अनेकाल् example:

A sūtra 2.4.52 अस्तेर्भूः । ~ आर्धधातुके enjoins "भू" as an आदेश for "अस्" धातु when आर्धधातुक is intended. The "भू" being अनेकाल्, the entire group of letters "अस्" will be replaced.

1.1.53 ङिच्च । is an अपवाद of this sūtra. Even though the आदेश is अनेकाल्, if it is ङित्, only the last letter is substituted.

शित् example:

A sūtra 5.3.3 इदम इश् । enjoins "इश् $^{1/1}$" as an आदेश for "इदम्" which is in 6th case. Of इश्, श् is इत् by 1.3.3 हलन्त्यम् ।. Even though the आदेश has only one letter (the number of letters should always be counted without इत् letters.), by being a शित्, the whole group of the letters is replaced by this परिभाषासूत्र 1.1.55 अनेकाल्शित् सर्वस्य ।.

Because this sūtra is परसूत्र (that comes later) to 1.1.53 आदेः परस्य ।, even though the place of replacement is told by 5th case-ending word, if आदेश is अनेकाल् or शित्, all the letters are to be replaced. This is seen in the case of 7.1.9 अतः $^{5/1}$ (परस्य $^{6/1}$) भिसः $^{6/1}$ ऐस् $^{1/1}$। ~ अङ्गात् $^{5/1}$. The 5th case-ending word brings 1.1.53 आदेः परस्य । and the first letter भ् is प्राप्त as the letter to be replaced. However, the आदेश being अनेकाल्, the entire भिस् is replaced with the help of 1.1.55 अनेकाल्शित् सर्वस्य ।.

D. Deciding आदेश, when there are many आदेशs

When there is more than one आदेश enjoined by a sūtra, how to decide which one of the आदेशs should be used is told by the following two परिभाषासूत्रs.

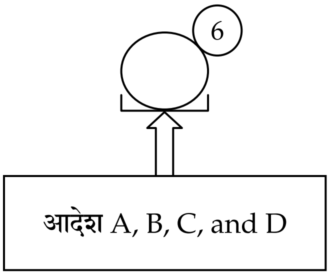

Which one of the आदेशs to use?

- 1.1.50 स्थाने अन्तरतमः ।

  This sūtra tells "when there is more than one possible choice, choose the closest one."

- 1.3.10 यथासङ्ख्यम् अनुदेशः समानाम् ।

  This sūtra tells "it should be in a respective order when the numbers of स्थानी and आदेश are the same."

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

When there are many possible आदेशs, the most similar to the स्थानिन् should be chosen.

स्थाने $^{7/1}$ अन्तरतमः $^{1/1}$ ।

2 words in सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- स्थाने 7/1 – स्थान here means प्रसङ्ग, possibility of multiple आदेशs; in सति सप्तमी.
- अन्तरतमः 1/1 – अन्तर here means सदृश, similar. To that, the superlative तद्धित suffix तमप् is added. The meaning is "the closest". In which way it is the closest is discussed below.

[LSK] प्रसङ्गे $^{7/1}$ (= स्थाने $^{7/1}$) सति $^{7/1}$ सदृशतमः $^{1/1}$ (= अन्तरतमः $^{1/1}$) आदेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

When there is possibility (of more than one आदेश), the most similar one should be the आदेश.

By which aspect will the similarity be measured? There are four aspects for measuring the similarity:

<u>4 types of similarity (आन्तर्यम्):</u>

1. <u>स्थानतः (by the point of articulation)</u>

For example, in the case of "गङ्गा + इति", 6.1.87 आद् गुणः। is applicable. गुण is a name for three letters: अ, ए, ओ. Here, प्रसङ्ग, multiple possibilities are found. The स्थानिन्s are आ, whose स्थान is कण्ठ, and इ, whose स्थान is तालु. The closest आदेश in terms of स्थान should be ए, whose स्थान is कण्ठतालु, with the help of this परिभाषा.

Other examples are 6.1.88 वृद्धिरेचि।, 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः।, etc.

2. <u>अर्थतः (by the meaning)</u>

For example, in the case of "परा च असौ विद्या च परविद्या (KT)।", by 6.3.34 स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु।, परा becomes पुंवद्भाव, like masculine. Among all the words in masculine, a word which is the closest to the स्थानिन्, namely परा, in terms of meaning should be the आदेश, by this परिभाषा. पर is the most similar to परा in terms of meaning.

3. गुणतः (by प्रयत्न, first examine आभ्यन्तर, then बाह्य)

For example, in the case of "पच् + घञ्" and "त्यज् + घञ्", by 7.3.52 चजोः कु घिण्ण्यतोः।, च् and ज् are replaced by कवर्ग when घित् follows. प्रसङ्ग, multiple possibilities, of आदेश are क्, ख्, ग्, घ्, ङ्. Here, स्थानतः does not work since every one has the same स्थान. Then प्रयत्न is examined. च् is अल्पप्राण, विवार, श्वास, and अघोष. The closest by प्रयत्न among कवर्ग is क्. In the same manner, ज् is अल्पप्राण, संवार, नाद, and घोष. The closest प्रयत्न among कवर्ग is ग्. The results are पाक and त्याग, after उपधा वृद्धि.

Other examples are 8.4.53 झलां जस् झशि।, 8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम्।, etc.

4. प्रमाणतः (by मात्रा, the length of the sound)

For example, in the case of अदस्मै becoming अमुष्मै, and अदाभ्याम् becoming अमूभ्याम् by 8.2.80 अदसोऽसेर्दादु दो मः।, द् becomes म् and the vowel after द् becomes उवर्ण. By the aspect of प्रमाण, the length, of this परिभाषा, ह्रस्व उ is the आदेश when the स्थानिन् is ह्रस्व, and दीर्घ ऊ is the आदेश when the स्थानिन् is दीर्घ.

The स्थान should be examined first. If स्थान does not determine which आदेश to use, any of the other three criteria can be utilized, without any priority amongst them.

[परिभाषासूत्रम्] 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।

When the number of what is enjoined and the number of the original are the same, they are matched respectively (क्रमेण) to the order.

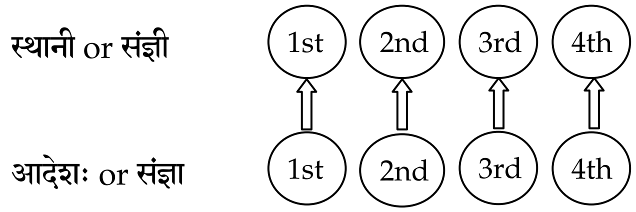

यथासङ्ख्यम् ^{0} अनुदेशः $^{1/1}$ समानाम् $^{6/3}$।

3 words in the सूत्र; no word as अनुवृत्ति

- यथासङ्ख्यम् 0 – This is अव्ययीभावसमास. विग्रहवाक्य is "सङ्ख्याम् f/2/1 (number) अनतिक्रम्य (not exceeding, not transgressing) इति यथासङ्ख्यम्". This word is used as adverb.
- अनुदेशः 1/1 – Any rules told in sūtras.
- समानाम् 6/3 – of two groups which have the same number of members

[LSK] समसम्बन्धी $^{1/1}$ (= समानाम् $^{6/3}$) विधिः $^{1/1}$ (= अनुदेशः $^{1/1}$) यथासङ्ख्यम् ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

The विधि (अनुदेश) which has connection between the same number should be distributed according to the number.

समसम्बन्धी is adjective to विधिः. समसम्बन्धी means "the one who has the connection between the same number." समान-सङ्ख्यानां सम्बन्धः समसम्बन्धः । The connection (सम्बन्ध) between the same (समान) numbers (सङ्ख्या) is समसम्बन्ध. समसम्बन्धः अस्य अस्ति इति समसम्बन्धी । समसम्बन्ध + इनिँ (मत्वर्थ-तद्धित-प्रत्यय, one who has …) = सममम्बन्धिन्, सममम्बन्धिन् in masculine 1/1 is समसम्बन्धी.

For example, in the case of 6.1.78 एचः $^{6/1}$ अयवायावः $^{1/3}$। ~ अचि, the number of स्थानिन् and the number of आदेश are both four. And 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। does not work among them. With the help of this परिभाषा 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।, ए, ओ, ऐ, and औ are replaced by अय्, अव्, आय्, and आव्, respectively. When a word "क्रमेण" is seen in a वृत्ति of a sūtra, that is because of this परिभाषा.

Other examples are 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।, 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।, 8.3.32 ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ।, 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः। etc.

E. Deciding where आगम should be placed

Where आगम should be placed is decided By its इत्-letter. Two परिभाषासूत्रs give rules on this.

- 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।

  This sūtra tells "टित्-आगम should be placed at the beginning, whereas कित्-आगम should be placed at the end of that which is in 6th case."

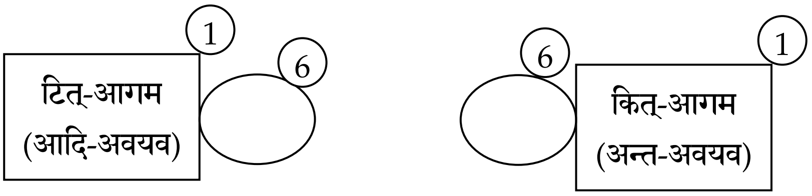

- 1.1.47 मिदचोऽन्यात् परः ।

  This sūtra tells "When an आगम is मित्, it should be placed after the last vowel of what is in 6th case."

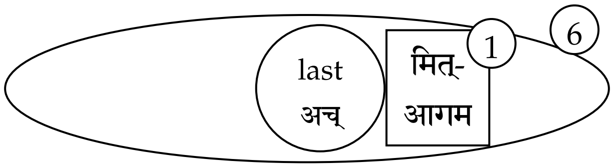

Note that आगम itself does not have its own entity status. आगम always becomes part, अवयव of another entity, to which the आगम is enjoined.

.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।

टित् आगम becomes आदि-अवयव, while कित् आगम becomes अन्त-अवयव of the entity to which the आगम is enjoined.

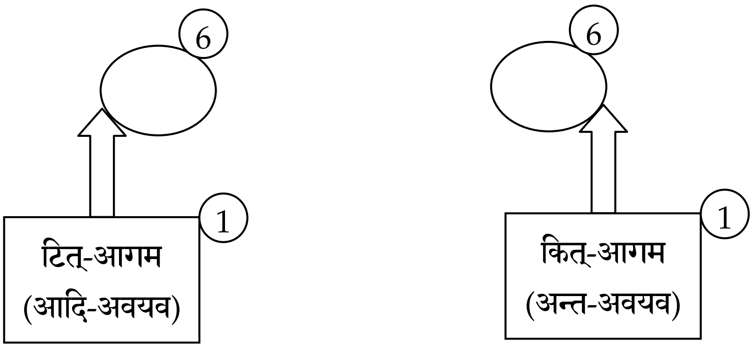

आदि-अन्तौ 1/2 ट-कितौ 1/2

2 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- आदि-अन्तौ 1/2 आदिः च अन्तः च आद्यन्तौ (ID).
- ट-कितौ 1/2 टः च क् च टकौ (ID), टकौ इतौ ययोः तौ टकितौ (116B)।. अ after ट् is उच्चारणार्थ.

[LSK] टित्-कितौ 1/2 यस्य 6/1 उक्तौ 1/2 तस्य 6/1 क्रमात् 0 आदि-अन्त-अवयवौ 1/2 स्तः III/2 ।

For which entity टित् and कित् आगम are enjoined, they become the beginning part and ending part, respectively, of that entity.

The word "क्रमात्" came from 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।.

Example of टित्: 6.4.71 लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ~ अङ्गस्य

अट्, which is टित्, is enjoined to अङ्ग when लुङ् etc., are suffixed. The position of आगम अट् is decided to be the beginning of अङ्ग by this परिभाषासूत्र 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।, resulting in अभूत्, अभवत्, अभविष्यत्, etc.

Other examples are धुट् by 8.3.29 डः सि धुट्।, इट् by 7.2.35 आर्धधातुकस्येड् वलादेः।, आट् by 7.3.112 आण्नद्याः।, नुट् by 7.1.54 ह्रस्वनद्यापो नुट्।, सुट् by 7.1.52 आमि सर्वनाम्नःसुट्।, etc.

Example of कित्: 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

तुक्, which is कित्, is enjoined to ह्रस्व vowel when पित् कृत्-प्रत्यय is following. The position of आगम तुक् is decided to be the end of ह्रस्व by this परिभाषासूत्र 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।, resulting in प्रस्तुत्य, विस्मृत्य, विश्वजित्, etc. Other examples are 8.3.28 ङ्णोः कुक्-टुक् शरि।, etc.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.47 मिदचोऽन्त्यात् परः ।

मित् आगम is placed after the last vowel of the entity to which the आगम is enjoined.

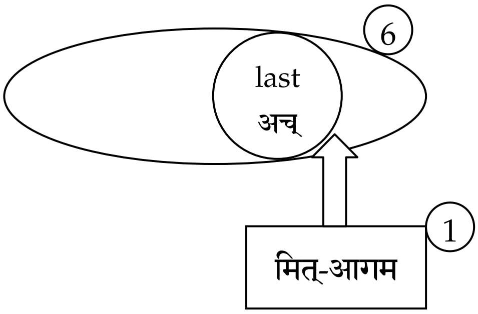

मित्$^{1/1}$ अचः$^{6/1}$ अन्त्यात्$^{5/1}$ परः$^{1/1}$।

4 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- मित् 1/1 – म् इत् यस्य सः मित् (116B)।
- अचः 6/1 – प्रत्याहारः अच्, in निर्धारणे षष्ठी; in एकवचनम् to express जाति, the class of अच्; "among all the vowels".
- अन्त्यात् 5/1 – अन्ते भवः अन्त्यः, the last one, तस्मात् ।; in दिग्योगे पञ्चमी to परः.
- परः 1/1 – समानाधिकरण to मित्-आगम. Connecting all the words, "मित् is after the last vowel among the all vowels."

[LSK] अचाम्$^{6/3}$ मध्ये^{0} यः$^{1/1}$ अन्त्यः$^{1/1}$ तस्मात्$^{5/1}$ परः$^{1/1}$ तस्य$^{6/1}$ एव^{0} अन्त-अवयवः$^{1/1}$ मित्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

मित्-आगम should be the end part after the vowel which is the last among all the vowels.

Example of मित्: 7.1.58 इदितो नुम् धातोः।

नुम्, which is मित्, is enjoined to इदित् धातु. The position of आगम नुम् is decided to be after the last vowel by this परिभाषासूत्र 1.1.47 मिदचोऽन्त्यात् परः।.

For example, नदिँ is इदित् धातु. The नुम्-आगम whose content is "न्", is placed after the last vowel among the content of the धातु (न् + अ + द्). Thus the augment "न्" comes after "अ" and the form will be "नन्द् = न् + अ + न्+ द्".

F. Extra step when ऋवर्ण/ऌवर्ण are replaced by अण्

By this परिभाषासूत्र, when ऋवर्ण and ऌवर्ण are replaced by the substitute अण् (अवर्ण, इवर्ण, and उवर्ण) by a विधि, that अण् should be followed by रेफ or ल्.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.51 उरण् रँपरः ।

अण् in the place of ऋवर्ण or ऌवर्ण should become रँपर, that which is followed by र् or ल्, respectively.

उः 6/1 अण् 1/1 रँपरः 1/1 ।

3 words in the sūtra, no अनुवृत्ति is required.

- उः 6/1 – प्रातिपदिक is ऋ.; in स्थानेयोगा षष्ठी. "In the place of ऋवर्ण and ऌवर्ण".
- अण् 1/1 – प्रत्याहारः with पूर्व-णकारः, indicating अवर्ण, इवर्ण, उवर्ण by 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- रँपरः 1/1 – प्रत्याहारः रँ, the first letter is र् of हयवरट्। and the end इत् letter is अँ (by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।) of लँण्।. रँ: परः यस्मात् सः रँपरः (115B) from which पर is रँ (र् and ल्) is रँपरः.

[LSK] "ऋ" इति 0 त्रिंशतः 6/1 संज्ञा 1/1 इति 0 उक्तम् 1/1 ।

It is said that ऋ is a संज्ञा for 30 सवर्णs, 18 ऋs and 12 ऌs by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। and वार्तिक "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।".

[LSK] तत्स्थाने 7/1 (ऋऌवर्णस्य 6/1 स्थाने 7/1) यः 1/1 अण् 1/1 सः 1/1 रँपरः 1/1 सन् 1/1 एव 0 प्रवर्तते III/1 ।

In the place of ऋवर्णs and ऌवर्णs, when अण् is to be there, it should be as रँपरः, that which is followed by र् or ल्.

For example, when अ of कृष्ण is followed by ऋ of ऋद्धि, they both are replaced by the most similar letter of गुण, which is अ, by 6.1.87 आद्गुणः।. In this case ऋ is being replaced by अ. In such a case, the replacement अ should be रँपर, followed by रेफ, by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।. Thus the final replacement is अ + र् because of 1.1.51 उरण् रँपरः।.

Similarly, when प्रतिपदिक ऋ is followed by ङसिँ (5/1 of सुप्), ऋ, together with the following अ, is replaced by उ by 6.1.111 ऋत उत्।. Assisted by 1.1.51 उरण् रँपरः।, आदेश will be उ + र्, resulting in उर् + स्. By 8.2.24 रात् सस्य। ~ संयोगान्तस्य लोपः and 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः।, the final result is उः.

G. Interpretation when गुण and वृद्धि are enjoined as आदेश

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.3 इको गुणवृद्धी । ~ गुणः वृद्धिः

The word "इकः $^{6/1}$" should be added when the place of गुण and वृद्धि are not clear.

इकः $^{6/1}$ गुणवृद्धी $^{1/2}$ । ~ गुणः वृद्धिः

2 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

[SK] गुणवृद्धिभ्याम् $^{3/2}$ यत्र ^{0} गुणवृद्धी $^{1/2}$ विधीयेते $^{III/2}$ तत्र ^{0} "इकः $^{6/1}$" इति ^{0} षष्ठ्यन्तम् $^{1/1}$ पदम् $^{1/1}$ उपतिष्ठते $^{III/1}$ ।

When गुण and वृद्धि are enjoined by the word "गुण" and "वृद्धि", a 6th case-ending word "इकः" should be added.

[K] इकः $^{6/1}$ इति ^{0} किम् ^{0}? – आत्-सन्ध्यक्षर-व्यञ्जनानाम् $^{6/3}$ मा ^{0} भूत् $^{III/1}$ ।

Why "इकः" is required? – To prevent दीर्घ आ, diphthongs (एच्), and consonants being subject to गुण/वृद्धि.

Example 1: 7.3.84 सार्वधातुकार्धधातुकयोः $^{7/2}$ । ~ अङ्गस्य $^{6/1}$ गुणः $^{1/1}$

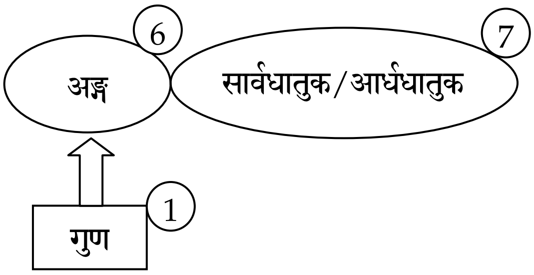

This sūtra gives rise to many ambiguities. Thus a few परिभाषासूत्रs are required to understand properly. First, "गुणः $^{1/1}$" as आदेश is told but the place of substitution is not clear. In this case, परिभाषासूत्र 1.1.3 इको गुणवृद्धी । brings "इकः $^{6/1}$" into the interpretation.

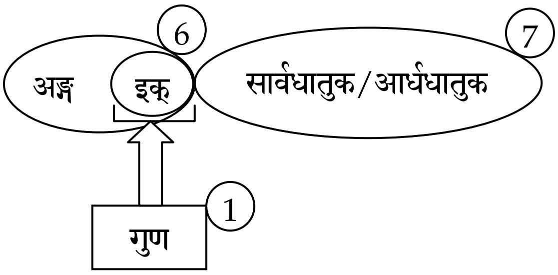

Now there are two 6th case ending words, "अङ्गस्य$^{6/1}$" and "इकः$^{6/1}$". They need another परिभाषासूत्र 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।. The result is "इगन्तस्य$^{6/1}$ अङ्गस्य$^{6/1}$".

Still, the स्थान is not clear. परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । with 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा । is required to decide the स्थान to be the last letter of the इगन्त-अङ्ग.

The final वृत्ति made with the help of परिभाषासूत्रs will be: "इगन्तस्य$^{6/1}$ अङ्गस्य$^{6/1}$ अन्त्यस्य$^{6/1}$ अलः$^{6/1}$ स्थाने$^{7/1}$ गुणः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ सार्वधातुकार्धधातुकयोः$^{7/2}$ परयोः$^{7/2}$".

In this example, "इकः$^{6/1}$" is used as an adjective to "अङ्गस्य$^{6/1}$". (इका अङ्गः विशेष्यते।)

Example 2: 7.3.86 पुगन्तलघूपधस्य$^{6/1}$ च^{0} । ~ अङ्गस्य$^{6/1}$ गुणः$^{1/1}$ सार्वधातुकार्धधातुकयोः$^{7/2}$

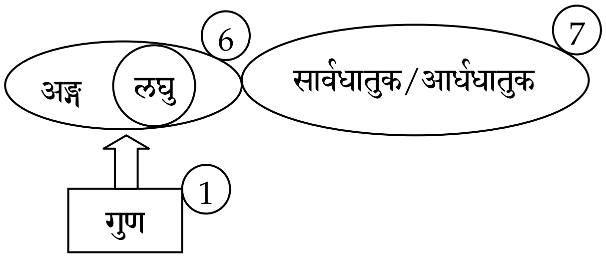

"पुगन्तलघूपधस्य$^{6/1}$" is an adjective to "अङ्गस्य$^{6/1}$". The ambiguity here is the स्थानिन्. If 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य। is applied, even consonants can be the स्थानिन्. When that is the case, by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।, the closest गुण will replace the consonant, but this is अनिष्ट, unwanted. Here, "इकः$^{6/1}$" by this परिभाषासूत्र 1.1.3 इको गुणवृद्धी । should be added. With "स्थाने$^{7/1}$" by 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।, it is understood as "in the place of इक्".

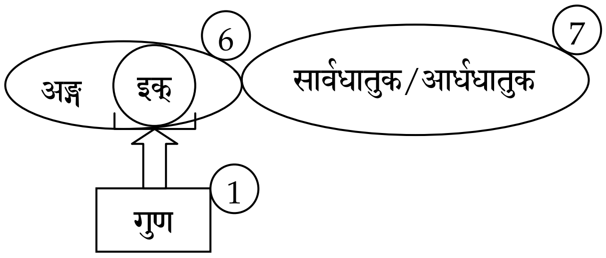

The final वृत्ति made with the help of परिभाषासूत्रs will be: "पुगन्तलघूपधस्य$^{6/1}$ अङ्गस्य$^{6/1}$ गुणः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ इकः$^{6/1}$ स्थाने$^{7/1}$".

This example is about अङ्गेन इक् विशेष्यते।.

H. Interpretation when ह्रस्व, दीर्घ, and प्लुत are enjoined as आदेश

This sūtra is not covered in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.2.28 अचश्च । ~ ह्रस्वदीर्घप्लुतः

The word "अचः $^{6/1}$" should be added in वृत्ति when आदेश is ह्रस्व, दीर्घ or प्लुत, and the place of replacement is not clear.

अचः $^{6/1}$ च ^{0} । ~ ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

[SK] ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-शब्दैः $^{3/3}$ यत्र ^{0} अच् $^{1/1}$ विधीयते $^{III/1}$ तत्र ^{0} "अचः $^{6/1}$" इति ^{0} षष्ठ्यन्तम् $^{1/1}$ पदम् $^{1/1}$ उपतिष्ठते $^{III/1}$ ।

Wherever a vowel is enjoined by the word "ह्रस्व, दीर्घ or प्लुत", in that place, the 6th case-ending word "अचः $^{6/1}$" is supplied.

For example, in the case of 1.2.47 ह्रस्वः $^{1/1}$ नपुंसके $^{7/1}$ प्रातिपदिकस्य $^{6/1}$ ।, the word ह्रस्व $^{1/1}$ brings "अचः $^{6/1}$" by 1.2.28 अचश्च। in वृत्ति. Then तदन्तविधि between अचः $^{6/1}$ and प्रातिपदिकस्य $^{6/1}$ should be brought by परिभाषासूत्र 1.1.72 येन विधिः तदन्तस्य।, resulting in "for अच्-ending प्रातिपदिक". And the स्थान should be specified as the last letter by परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।. The final meaning of the sūtra will be: "ह्रस्व is the substitute in the place of the last letter of an अच्-ending प्रातिपदिक in neuter."

Another example is 8.2.84 दूराद्धूते च । ~ वाक्यस्य टेः प्लुतः. In the case of हे भगवन्, the टि part is अन्. By 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य।, the last letter could be the place for the substitute प्लुत, resulting in न३ with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।. To avoid this अनिष्टप्रसङ्ग, a 6th case ending word अचः is added by this परिभाषा 1.2.28 अचश्च।, to specify the स्थानिन्.

6. अतिदेशसूत्रम् (Sūtra which extends the attributes of one thing to another)

अतिदेश means extension. अतिदेशसूत्र extends the scope of a rule to areas where it was not previously applicable.

For example, 1.1.56 स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । is an अतिदेशसूत्र which gives the धर्मs of स्थानि (what is going to be substituted) to an आदेश (substitute). To illustrate, "ल्यप्" is an आदेश to a कृत्-प्रत्यय "क्त्वा". By virtue of the sūtra 1.1.56 स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।, the धर्मs of क्त्वा, such as the status of being a कृत्-प्रत्यय, the status of being a कित्, and its meaning "having done …", etc., are extended to the आदेश ल्यप्. Thus ल्यप् also enjoys all the same status and meaning.

अतिदेशसूत्रs usually have वत्-ending words, such as स्थानिवत्, पुंवत्, अन्तादिवत्, तृज्वत्, किद्वत्, ङिद्वत्, etc., This तद्धितप्रत्यय "वत्" conveys the meaning "like ~". Thus "~ वत्" means "like ~". The वत्-ending word, being an adverb, is अव्यय. In commentary, this is the typical style for अतिदेशसूत्रs: "आदेशः स्थानिवत् भवति ।" (the substitute becomes like the स्थानि).

Nominalization of a वत्-ending word (which is an adverb) is done by adding "भाव" (the status of ~). The word will become "~ वद्भाव" (the status of being like ~). For example, स्थानिवद्भाव, पुंवद्भाव, अन्तादिवद्भाव, तृज्वद्भाव, etc., are the forms often seen in grammar books.

अतिदेशसूत्रs can come without वत्-ending words as well. 1.2.1 गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । and 1.2.5 असंयोगाल्लिट् कित् । are अतिदेशसूत्रs which give ङिद्वद्भाव (the status of being like ङित्) and किद्वद्भाव (the status of being like कित्) respectively.

7. निषेधसूत्रम् (Sūtra which prohibits the application of another sūtra)

"निषेध" means negation, or prohibition. It is also called प्रतिषेध. A sūtra which negates or prohibits the effect of other sūtras under certain conditions is निषेधसूत्र. This is said in the following sentence:

पूर्वसूत्रकार्यनिषेधकसूत्रं निषेधसूत्रम् ।

For example, 1.3.4 न विभक्तौ तुस्माः । is a निषेधसूत्र to 1.3.3 हलन्त्यम् ।. 1.3.3 हलन्त्यम् । gives इत्-संज्ञा to the last consonants. 1.3.4 न विभक्तौ तुस्माः । prohibits giving the इत्-संज्ञा to the last consonants when they are तवर्ग, स्, or म् of विभक्ति.

उत्सर्ग and अपवाद

The concept of उत्सर्ग and अपवाद is used throughout Pāṇini sūtras to present rules which cover the same scope of operation. उत्सर्ग and अपवाद are relative terms. उत्सर्ग is a general rule, while अपवाद is a special rule whose scope is totally within the scope of उत्सर्ग. When such a relationship is observed between two rules, अपवाद takes effect by negating उत्सर्ग.

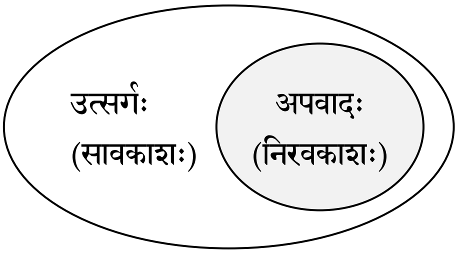

अपवाद is called निरवकाश or अनवकाश, that which does not have its own scope. On the contrary, उत्सर्ग is called सावकाश, that which has its own domain of operation. The व्युत्पत्ति of उत्सर्ग shows its nature: उत्सृज्यते त्यज्यते बाधक-सद्भावे । That which is given up when there is presence of its negator (बाधक = अपवाद) is called उत्सर्ग.

<u>Difference between निषेध, अपवाद, and नियमसूत्र</u>

निषेधसूत्र is told with reference to a विधिसूत्र. निषेधसूत्र prohibits the operation of the विधि by stating the word "न" and also certain things for which the विधि is prohibited. For example:

विधिः – All the residents of this gurukulam get an apple.

निषेधः – Teachers do not get.

अपवादसूत्र enjoins a different कार्य to certain things which are in the subset of the scope of उत्सर्गसूत्र. For example:

उत्सर्गविधिः – All the residents of this gurukulam get an apple.

अपवादः – Teachers get an orange.

What is told by नियमसूत्र is already सिद्ध, accomplished by विधिसूत्र, thus it may look redundant. (सिद्धे सति आरभ्यमानं नियमाय।) The purpose is to exclude any other things. For example:

विधिः – All the residents of this gurukulam get an apple.

नियमः – When it rains, students get an apple.

Introduction to लघुसिद्धान्तकौमुदी

लघुसिद्धान्तकौमुदी is a small (लघु) i.e. abridged version of सिद्धान्तकौमुदी, which is a प्रक्रियाग्रन्थ (a book providing a studying method) to पाणिनीयव्याकरण.

Two परम्परा (traditions) to study पाणिनीयव्याकरण

1. प्राचीन-परम्परा

In this tradition, the whole अष्टाध्यायी is memorized first, before studying the meaning. It is referred to as अष्टाध्यायी-क्रम-अनुसारी, that which follows the order of अष्टाध्यायी.

काशिका वृत्तिः is the main book to be studied in this परम्परा.

About काशिका वृत्तिः

काशिका वृत्तिः was composed by जयादित्यः and वामनः in the 7th century. This book gives वृत्तिः, a short commentary on each sūtra in the order of अष्टाध्यायी sūtras.

There are two main commentaries on काशिका वृत्तिः

1. न्यासः by जनेन्द्रबुद्धिः (8th century)

2. पदमञ्जरी by हरदत्तः (12th century)

प्रथमावृत्तिः, the first (प्रथम) round (आवृत्ति) of grammar study, by ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः is based on काशिका वृत्तिः. This is used as a handy reference because it gives पदच्छेदः, अनुवृत्तिः, समासार्थः, सूत्रार्थः, उदाहरणम्, and Hindi translation for each sūtra.

2. नव्यपरम्परा

It is referred to as प्रक्रिया-अनुसारी, or रूपसिद्धि-अनुसारी, that which follows method to achieve certain forms.

The famous work under this type of study is सिद्धान्तकौमुदी.

About सिद्धान्तकौमुदी

सिद्धान्तकौमुदी was written by भट्टोजीदीक्षितः in the 17th century.

This book follows प्रक्रिया, the method, or discussion of achieving the final form. Here sūtras are presented in the process of रूपसिद्धि, achieving the final form, and not in the order of अष्टाध्यायी. The entire 4000 sūtras, 2000 धातुs, and उणादि sūtras are presented in this manner.

Its commentary for each sūtra consists of two parts: वृत्ति part and रूपसिद्धि part, which will be understood when actually studied.

The book consists of different topics such as संज्ञाप्रकरणम्, सन्धिप्रकरणम्, तिङन्तप्रकरणम्, etc., Under each topic there are selected examples which are unique by nature and are well-calculated to show the features of the sūtras. It is easy to study and teach this book because one can safely follow the book without going wrong.

There are two main commentaries on सिद्धान्तकौमुदी:

1. <u>बालमनोरमा</u> by वासुदेवदीक्षितः

2. <u>तत्त्वबोधिनी</u> by ज्ञानेन्द्रसरस्वती

<u>About लघुसिद्धान्तकौमुदी</u>

वरदाराजाचार्य wrote लघुसिद्धान्तकौमुदी, which consists about 1200 sūtras and vārtikas together from सिद्धान्तकौमुदी.

<u>भैमीव्याख्या</u> by भीमसेन शास्त्री is a very good commentary on लघुसिद्धान्तकौमुदी.

This Study Guide to Pāṇini-Sūtra through लघुसिद्धान्तकौमुदी closely follows the Gitapress version of लघुसिद्धान्तकौमुदी, which has become known as a standard book.

Structure of लघुसिद्धान्तकौमुदी

Now let us see the index of लघुसिद्धान्तकौमुदी.

॥ श्रीहरिः ॥

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयाणामनुक्रमः

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१- संज्ञाप्रकरणम्	........९	१८- रुधादयः	.....१२३
२- अच्सन्धिः	......१५	१९- तनादयः	.....१२६
३- हल्सन्धिः	......२३	२०- क्र्यादयः	.....१२८
४- विसर्गसन्धिः	......२९	२१- चुरादयः	.....१३१

- अथ लघुसिद्धान्तकौमुदी-स्थ(obtains in)-विषयाणाम् (of the topics) अनुक्रमः (index)
- विषयाः (topics)
- पृष्ठ(page)-अङ्काः (number)

These topics are categorized as sections (प्रकरणs) as follows:

1. संज्ञाप्रकरणम्

१ - संज्ञाप्रकरणम्

संज्ञा there means "technical term" used only in this Pāṇini grammar system. This section lays out all the letters and their varieties by introducing related technical terms.

In this section, माहेश्वरसूत्राणि, 14 सूत्रs (13 संज्ञासूत्रs and 1 विधिसूत्र) and one वार्तिक are taught. Some important शिक्षासूत्रs are also taught.

All the सूत्रs as well as वृत्तिs in this section are very important. It is strongly recommended to commit this whole section to memory.

2. सन्धिप्रकरणम् Three types of सन्धि rules are taught in this section.

२ – अच्सन्धिः (vowel sandhi)

३ – हल्सन्धिः (consonant sandhi)

४ – विसर्गसन्धिः (visarga sandhi)

3. सुबन्तप्रकरणम्

५ – अजन्तपुँल्लिङ्गाः (vowel-ending masculine nouns)

६ – अजन्तस्त्रीलिङ्गाः (vowel-ending feminine nouns)

७ – अजन्तनपुंसकल्लिङ्गाः (vowel-ending neuter nouns)

८ – हलन्तपुँल्लिङ्गाः (consonant-ending masculine nouns)

९ – हलन्तस्त्रीलिङ्गाः (consonant-ending feminine nouns)

१० – हलन्तनपुंसकल्लिङ्गाः (consonant-ending neuter nouns)

११ – अव्ययानि (indeclinables)

Declension of nouns is taught in this section in 6 parts, known as षड्लिङ्गाः, which consist of प्रातिपदिकs ending with vowels and consonants in 3 genders.

Note that अव्ययs are also सुबन्तs.

Up to this point is considered to be the "first half (पूर्वार्ध)" of लघुसिद्धान्तकौमुदी.

4. तिङन्तप्रकरणम्

Conjugation of verbs is taught by class ("conjugation"), from 1 to 10. Each धातु is conjugated in 10 लकारs in कर्तरिप्रयोग only. This section takes the maximum time to complete. Even if the student's time is restricted, the entire भ्वादयः (1st conjugation) and the first धातु of each of the remaining conjugations should be studied.

१२ – भ्वादयः (1st conjugation, धातुs starting with भू in धातुपाठः)

१३ – अदादयः (2nd conjugation, धातुs starting with अद् in धातुपाठः)

१४ – जुहोत्यादयः (3rd conjugation, धातुs starting with हु in धातुपाठः)

१५ – दिवादयः (4th conjugation, धातुs starting with दिव् in धातुपाठः)

१६ – स्वादयः (5th conjugation, धातुs starting with सु in धातुपाठः)

१७ – तुदादयः (6th conjugation, धातुs starting with तुद् in धातुपाठः)

१८ – रुधादयः (7th conjugation, धातुs starting with रुध् in धातुपाठः)

१९ – तनादयः (8th conjugation, धातुs starting with तन् in धातुपाठः)

२० – क्रियादयः (9th conjugation, धातुs starting with क्री in धातुपाठः)

२१ – चुरादयः (10th conjugation, धातुs starting with चुर् in धातुपाठः)

२२ – ण्यन्तप्रक्रिया (conjugations of णिच्-प्रत्यय-ending धातुs)

२३ – सन्नन्तप्रक्रिया (conjugations of सन्-प्रत्यय-ending धातुs)

२४ – यङन्तप्रक्रिया (conjugations of यङ्-प्रत्यय-ending धातुs)

२५ – यङ्लुक्प्रक्रिया (conjugations of यङ्-प्रत्यय-ending धातुs after eliding the यङ्)

२६ – नामधातवः (धातुs derived from nouns)

२७ – कण्ड्वादयः (धातुs in the category starting with कण्डु)

२८ – आत्मनेपदप्रक्रिया (instances in which आत्मनेपद-प्रत्ययs are used)

२९ – परस्मैपदप्रक्रिया (instances in which परस्मैपद-प्रत्ययs are used)

३० – भावकर्मप्रक्रिया (conjugations in भावे कर्मणि प्रयोग)

३१ – कर्मकर्तृप्रक्रिया (when कर्ता is presented as कर्म)

३२ – लकारार्थप्रक्रिया (the meanings of लकारs)

5. कृदन्तप्रकरणम्

In this section, कृत्-प्रत्ययs, as well as some related topics such as अङ्गकार्यs and सन्धिकार्यs are taught. Sections are made only by अष्टाध्यायि-क्रम, the order of अष्टाध्यायी number.

३३ – कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया (in कृत्-प्रत्यय section, कृत्य-प्रत्ययs taught from 3.1.93 to 3.1.132)

३४ – पूर्वकृदन्तम् (from 3.1.133 to 3.2.end, the end of the 2nd पाद of the 3rd chapter)

३५ – उणादयः (3.3.1, 2)

३६ – उत्तरकृदन्तम् (from 3.3.3 to 3.4.76, where लकार starts)

6. कारकविभक्तिप्रकरणम्

In लघुसिद्धान्तकौमुदी, कारक and विभक्ति are not taught elaborately. Only a few sūtras in both topics are taught in this one section. For a student of Vedanta, this much is not enough. All the sūtras in the topic of both कारक (from 1.4.23 to 55) and विभक्ति (2.3.all, the entire 3rd पाद of the 2nd chapter) can be studied in either सिद्धान्तकौमुदी or काशिका.

३७ – विभक्त्यर्थाः (The meanings of nominal case endings)

7. समास-प्रकरणम्

In अष्टाध्यायी, समास is taught in 2.1.beginning to 2.2.end. लघुसिद्धान्तकौमुदी follows the अष्टाध्यायि-क्रम. In this समास-प्रकरण, related topics such as modification of पूर्वपद in the उत्तरपदे अधिकार in 6.3.section, the 3rd quarter of 6th chapter, and प्रत्ययs at the end of समास in the समासान्ताः section at the end of 5.4, the 4th quarter of 5th chapter, are taught.

३८ – समासाः (समास in general, and सुप्-सुपा-समास, taught from 2.1.1 to 2.1.4)

३९ – अव्ययीभावः (from 2.1.5 to 2.1.21)

४० – तत्पुरुषः (from 2.1.22 to 2.2.22)

४१ – बहुव्रीहिः (from 2.2.23 to 2.2.28)

४२ – द्वन्द्वः (2.2.29)

४३ – समासान्ताः (from 5.4.68 समासान्ताः to 5.4.end)

8. तद्धित-प्रकरणम्

तद्धित-प्रत्ययs are taught from 4.1.76 to 5.4.end, in almost the entire two chapters. लघुसिद्धान्तकौमुदी follows अष्टाध्यायी order.

४४ – तद्धिताः (तद्धित in general, औत्सर्गिक (general) प्रत्ययs are taught)

४५ – अपत्याधिकारः (descendant of …)

४६ – रक्ताद्यर्थकाः (from 4.2.1 to 4.2.66)

४७ – चातुरर्थिकाः (from 4.2.67 to 4.2.91, the place of …, etc.)

४८ – शैषिकाः (any other meanings than above)

४९ – विकारार्थकाः (modification of …)

५० – ठगधिकारः (from 4.4.1 to 4.4.74)

५१ – यदधिकारः (from 4.4.75 to 4.4.end)

५२ – छयतोऽधिकारः (from 5.1.1 to 5.1.17)

५३ – ठञधिकारः (from 5.1.18 to 5.1.114)

५४ – त्वतलोरधिकारः (the status of …)

५५ – भवनाद्यर्थकाः (from 5.2.1 to 5.2.93)

५६ – मत्वर्थीयाः (one who has …)

५७ – प्राग्दिशीयाः (त्र, तस्, था, etc.)

५८ – प्रागिवीयाः (comparative, superlative)

५९ – स्वार्थिकाः (तद्धितप्रत्ययs which do not modify the meaning)

9. स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणम्

Some प्रातिपदिकs, in the sense of feminine, take स्त्रीप्रत्ययs. This section teaches all the seven स्त्रीप्रत्ययs with conditions in which they are applied.

६० – स्त्रीप्रत्ययः (from 4.1.3 to 4.1.81)

10. Appendices

अथ परिशिष्टविषयसूची – The index (सूची) of the remaining (परिशिष्ट) subject (विषय)

६१ – लिङ्गपरिचयः (regulations on the gender of nouns)

६२ – Alphabetical index of सूत्रs which obtain in लघुसिद्धान्तकौमुदी

६३ – Alphabetical index of वार्तिकs which obtain in लघुसिद्धान्तकौमुदी

६४ – Alphabetical index of धातुs which obtain in लघुसिद्धान्तकौमुदी

६५ – Alphabetical index of धातुs which were not introduced in लघुसिद्धान्तकौमुदी

६६ – Index of गणs which obtain in लघुसिद्धान्तकौमुदी in the order of appearance

६७ – Alphabetical index of परिभाषाs which obtain in लघुसिद्धान्तकौमुदी

Layout of लघुसिद्धान्तकौमुदी

Each page of लघुसिद्धान्तकौमुदी consists of two parts: main part and टिप्पणी, footnote.

The main part consists of सूत्रs and लघुसिद्धान्तकौमुदीवृत्ति, abbreviated as LSK in this book.

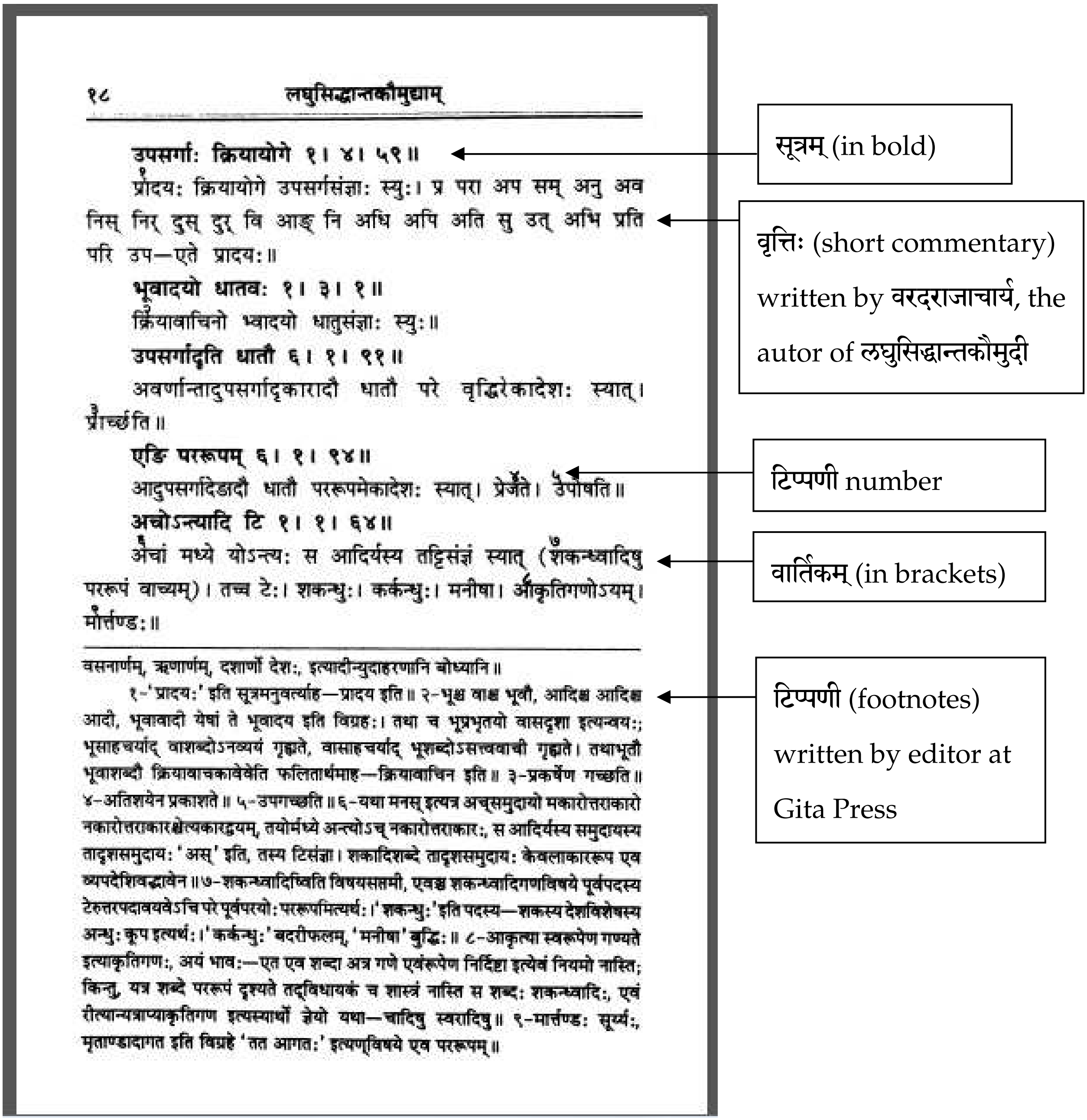

१८ लघुसिद्धान्तकौमुद्याम्

उपसर्गाः क्रियायोगे १। ४। ५९॥

[1]प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः॥

भूवादयो धातवः १। ३। १॥

[2]क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः॥

उपसर्गादृति धातौ ६। १। ९१॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। [3]प्रार्च्छति॥

एङि पररूपम् ६। १। ९४॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्। [4]प्रेजते। [5]उपोषति॥

अचोऽन्त्यादि टि १। १। ६४॥

[6]अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ([7]शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्)। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। मनीषा। [8]आकृतिगणोऽयम्। [9]मार्तण्डः॥

वसनार्णम्, ऋणार्णम्, दशार्णो देशः, इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि॥

१-'प्रादयः' इति सूत्रमनुवर्त्याह—प्रादय इति॥ २-भूश्च वाश्च भूवौ, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवावादी येषां ते भूवादय इति विग्रहः। तथा च भूप्रभृतयो वासदृशा इत्यन्वयः; भूसाहचर्याद् वाशब्दोऽनव्ययं गृह्यते, वासाहचर्याद् भूशब्दोऽसत्त्ववाची गृह्यते। तथाभूतौ भूवाशब्दौ क्रियावाचकावेवेति फलितार्थमाह—क्रियावाचिन इति॥ ३-प्रकर्षेण गच्छति॥ ४-अतिशयेन प्रकाशते॥ ५-उपगच्छति॥ ६-यथा मनस् इत्यत्र अच्समुदायो मकारोत्तराकारो नकारोत्तराकारश्चेत्यकारद्वयम्, तयोर्मध्ये अन्त्योऽच् नकारोत्तराकारः, स आदिर्यस्य समुदायस्य तादृशसमुदायः 'अस्' इति, तस्य टिसंज्ञा। शकादिशब्दे तादृशसमुदायः केवलाकाररूप एव व्यपदेशिवद्भावेन॥ ७-शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमी, एवञ्च शकन्ध्वादिगणविषये पूर्वपदस्य टेरुत्तरपदावयवेऽचि परे पूर्वपरयोः पररूपमित्यर्थः।'शकन्धुः' इति पदस्य—शकस्य देशविशेषस्य अन्धुः कूप इत्यर्थः।'कर्कन्धुः' बदरीफलम्, 'मनीषा' बुद्धिः॥ ८-आकृत्या स्वरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः, अयं भावः—एत एव शब्दा अत्र गणे एवंरूपेण निर्दिष्टा इत्येवं नियमो नास्ति; किन्तु, यत्र शब्दे पररूपं दृश्यते तद्विधायकं च शास्त्रं नास्ति स शब्दः शकन्ध्वादिः, एवं रीत्यान्यत्राप्याकृतिगण इत्यस्यार्थो ज्ञेयो यथा—चादिषु स्वरादिषु॥ ९-मार्तण्डः सूर्यः, मृताण्डादागत इति विग्रहे 'तत आगतः' इत्यण्विषये एव पररूपम्॥

Goals of studying लघुसिद्धान्तकौमुदी

The student should be able to explain:

- What the sūtra does
- Meaning of each word in the sūtra and anuvṛtti
- The रूपसिद्धि orally as well as in writing
- The topic of the sūtra in लघुसिद्धान्तकौमुदी
- The topic of the sūtra in अष्टाध्यायी

Taking notes following लघुसिद्धान्तकौमुदी

The sūtras are to be studied one by one in the order of लघुसिद्धान्तकौमुदी. One sūtra is to be written per notebook page, with the following items detailed for each sūtra:

- Type of the sūtra (given by भैमीव्याख्या or by the teacher)
- Sūtra number and the sūtra (with sandhi)
- अनुवृत्तिः (words taken from previous sūtras)
- पदच्छेदः (resolution of sandhi), and case and number of each word of the sūtra and अनुवृत्तिः
- प्रातिपदिक, resolution of समास, कृदन्त, and तद्धितान्त (if any), and meaning of विभक्ति of each word
- Meaning of the sūtra
- Meaning of the LSK वृत्तिः
- उदाहरणम् (examples) with step by step रूपसिद्धि with sūtras

The student is expected to prepare the notebook beforehand as much as possible.

In the लघुसिद्धान्तकौमुदी book, write sūtra numbers (in Arabic font) in front of the sūtra, and अनुवृत्तिः after the sūtra, so that the number and meaning of the sūtra can be easily understood and memorized.

E.g., "6.1.77 **इको यणचि ।६।१।७७।** ~ संहितायाम्"

Prayer of लघुसिद्धान्तकौमुदी

The ध्यानश्लोक of Sarasvatī prepares our mind for the study.

ध्यानश्लोकः
शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं
वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ।
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥

शुक्लाम् $^{2/1}$ ब्रह्मविचारसारपरमाम् $^{2/1}$ आद्याम् $^{2/1}$ जगद्व्यापिनीम् $^{2/1}$
वीणापुस्तकधारिणीम् $^{2/1}$ अभयदाम् $^{2/1}$ जाड्यान्धकारापहाम् $^{2/1}$ ।
हस्ते $^{7/1}$ स्फाटिकमालिकाम् $^{2/1}$ विदधतीम् $^{2/1}$ पद्मासने $^{7/1}$ संस्थिताम् $^{2/1}$
वन्दे $^{I/1}$ ताम् $^{2/1}$ परमेश्वरीम् $^{2/1}$ भगवतीम् $^{2/1}$ बुद्धिप्रदाम् $^{2/1}$ शारदाम् $^{2/1}$ ॥

In the sentence, the first thing to find is the verb. Here, (अहं) वन्दे । - I salute.

To whom do I salute? All those 2nd case ending words are pointing out the object of saluting, सरस्वती. Each 2nd case ending word describes सरस्वती for visualization: शुक्लाम् – white in colour; ब्रह्मविचारसारपरमाम् – the ultimate essence of the inquiry of *Brahma*; आद्याम् – one who exists even at the beginning; जगद्व्यापिनीम् – one who pervades the whole universe; वीणापुस्तकधारिणीम् – one who holds *vīṇā* and the *Veda*; अभयदाम् – one who gives fearlessness; जाड्यान्धकारापहाम् – one who takes away the darkness of ignorance; हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीम् – one who holds the crystal *mālā* in hand; पद्मासने संस्थिताम् – one who sits in the seat of lotus; तां परमेश्वरीम् – to that ultimate goddess; भगवतीम् – one who has all the *bhaga*, what we want; बुद्धिप्रदाम् – one who gives knowledge; शारदाम् – the goddess *Sarasvatī*.

At the top of the first page is the prayer to विघ्नेश्वर.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

To study व्याकरण, we need a lot of grace. We have to keep praying for आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक शान्ति.

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदी

The word अथ can be taken in the sense of the beginning, and मङ्गलार्थ. Now, लघुसिद्धान्तकौमुदी begins.

The meaning of the title लघुसिद्धान्तकौमुदी is as follows:

कुः इति पृथिवी, मही । (earth)

कौ मोदते इति कुमुदः । (one who rejoices on the earth, lotus)

तस्य कुमुदस्य इयं कौमुदी । (that which is meant for lotus, moonlight)

वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतः अन्तः अवसानं येषां ते सिद्धान्ताः ।

सिद्धान्तानां कौमुदी इव कौमुदी इति सिद्धान्तकौमुदी । (IB)

लघ्वी चासौ सिद्धान्तकौमुदी इति लघुसिद्धान्तकौमुदी। (KT)

Now comes the prayer verse composed by श्रीवरदराजाचार्य, the author of लघुसिद्धान्तकौमुदी.

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

नत्वा ^{0} सरस्वतीम् $^{2/1}$ देवीम् $^{2/1}$ शुद्धाम् $^{2/1}$ गुण्याम् $^{2/1}$ करोमि $^{I/1}$ अहम् $^{1/1}$ ।
पाणिनीयप्रवेशाय $^{4/1}$ लघुसिद्धान्तकौमुदीम् $^{2/1}$ ॥

The meaning is given in the टिप्पणी 1.

[LSK टिप्पणी १] अहम् $^{1/1}$ वरदराजाचार्यः $^{1/1}$ शुद्धाम् $^{2/1}$ दोषरहिताम् $^{2/1}$ गुण्यम् $^{2/1}$ प्रशस्तगुणयुक्ताम् $^{2/1}$ सरस्वतीम् $^{2/1}$ देवींम $^{2/1}$ वाग्देवताम् $^{2/1}$ नत्वा ^{0} नमस्कृत्य ^{0} पाणिनीयप्रवेशाय $^{4/1}$ बालानाम् $^{6/3}$ पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे $^{7/1}$ प्रवेशार्थम् ^{0} लघ्वी $^{1/1}$ च ^{0} असौ $^{1/1}$ सिद्धान्तकौमुदी $^{1/1}$ ताम् $^{2/1}$ करोमि $^{I/1}$ इति ^{0} अन्वयः $^{1/1}$ ॥

अथ संज्ञा-प्रकरणम्

In the very beginning, all the letters of the Sanskrit language have to be introduced.

[संज्ञासूत्राणि] 1. **अइउण्** । 2. **ऋऌक्** । 3. **एओङ्** । 4. **ऐऔच्** । 5. **हयवरट्** ।
6. **लँण्** । 7. **ञमङणनम्** । 8. **झभञ्** । 9. **घढधष्** । 10. **जबगडदश्** ।
11. **खफछठथचटतव्** । 12. **कपय्** । 13. **शषसर्** । 14. **हल्** ॥

[LSK] इति ^{0} माहेश्वराणि $^{1/3}$ सूत्राणि $^{1/3}$ ।

These are called माहेश्वराणि सूत्राणि.

That which came from महेश्वर is called माहेश्वर. महेश्वरात् आगतानि इति माहेश्वराणि । by 4.3.74 तत आगतः ।, महेश्वर + ङसिँ + अण्. Why are they called by the name of महेश्वर? टिप्पणी 2 shows two ślokas depicting the story of how Pāṇini received these fourteen sūtras from Śiva.

[LSK टिप्पणी २]

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

नृत्त-अवसाने $^{7/1}$ नटराज-राजः $^{1/1}$ ननाद $^{III/1}$ ढक्काम् $^{2/1}$ नव-पञ्चवारम् $^{2/1}$ ।
उद्धर्तुकामः $^{1/1}$ सनकादि-सिद्धान् $^{2/3}$ एतद् $^{2/1}$ विमर्शे $^{I/1}$ शिवसूत्र-जालम् $^{2/1}$ ॥

Only the first line is relevant to this topic now. At the end of the dance, the king नटराज sounded the *damuru* fourteen (9 + 5) times… In this śloka, माहेश्वरसूत्राणि are called शिवसूत्राणि. They are called प्रत्याहारसूत्राणि as well, as they are meant for making प्रत्याहर.

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

The meaning of this śloka is already introduced in this book.

Why are they called सूत्राणि? टिप्पणी 3 shows the criteria for sūtra, as well as varieties of sūtra, which we have already seen in the earlier part of this book. Since अण्, etc., संज्ञाs are made from माहेश्वरसूत्राणि, they are also considered to be संज्ञासूत्राणि.

The next word in वृत्ति is an adjective to the preceding words, माहेश्वराणि सूत्राणि, to explain what these sūtras are meant for.

[LSK] अणादिसंज्ञार्थानि $^{1/3}$ ।

These fourteen sūtras are meant for making अण् etc., संज्ञाs, which are known as प्रत्याहारs.

अण् $^{1/1}$ आदिः $^{1/1}$ यासाम् $^{6/3}$ ताः $^{1/3}$ अणादयः $^{1/3}$ (116B)। अणादयः $^{1/3}$ संज्ञाः $^{1/3}$ अणादिसंज्ञाः $^{1/3}$ (KT)। अणादिसंज्ञाः $^{1/3}$ अर्थः $^{1/1}$ प्रयोजनम् $^{1/1}$ येषाम् $^{6/3}$ तानि $^{1/3}$ अणादिसंज्ञार्थानि $^{1/3}$ (116B) = माहेश्वराणि $^{1/3}$ सूत्राणि $^{1/3}$ ।

[LSK] एषाम् $^{6/3}$ (सूत्राणाम् $^{6/3}$) अन्त्याः $^{1/3}$ इतः $^{1/3}$ ।

The last letters of these sūtras are इत्s.

अन्ते भवाः अन्त्याः । That which exist at the end are said to be अन्त्याः.

[LSK] हकारादिषु $^{7/3}$ अकारः $^{1/1}$ उच्चारणार्थः $^{1/1}$ ।

In the letters (consonants with अ added) starting from ह (5th sūtra), the letter अ is meant for pronunciation, because the consonant by itself is difficult to pronounce. Thus, अ is not intended.

उच्चारणम् अर्थः प्रयोजनं यस्य सः उच्चारणार्थः (116B)। For which उच्चारण, pronunciation is the अर्थ, purpose is called उच्चारणार्थ, adjective to अकार.

[LSK] लण्मध्ये $^{7/1}$ तु ^{0} इत्-संज्ञकः $^{1/1}$ ।

Whereas, the letter अ in the middle of लँण् (6th sūtra) is इत्. अनुनासिक अकार is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।. The purpose of this is for 1.1.51 उरण् रँपरः।

Small questions:

How many sūtras are there in माहेश्वरसूत्राणि?

How many letters are there in माहेश्वरसूत्राणि?

Summary of this प्रकरण

1. Presenting all the letters by माहेश्वरसूत्रs

First, माहेश्वरसूत्रs are taught to present all the letters in Sanskrit.

There are only 42 letters pronounced in माहेश्वरसूत्रs. These 42 letters can represent all the letters in the language by the device taught in the following sūtras.

2. Making प्रत्याहारs

प्रत्याहारs, abbreviations for certain groups of letters, are used as an important device throughout अष्टाध्यायीसूत्रs. प्रत्याहारs are defined by the sūtra 1.1.71 आदिरन्त्येन सहेता ।.

इत्, indicatory letter, is another important device in अष्टाध्यायीसूत्रs. Since इत् is used for making प्रत्याहार, the definition of इत् has been taught beforehand. 1.3.3 हलन्त्यम् । is one of the संज्ञासूत्रs for इत् and 1.3.9 तस्य लोपः। teaches how इत् should be treated.

3. Varieties of sounds

One sound can have up to 18 varieties. These 18 varieties are categorized into three. One is length, another is स्वर, intonation, and the other is nasal and non-nasal.

The length is three-fold. This is told by 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।. The स्वर is also three-fold, told by three sūtras: 1.2.29 उच्चैरुदात्तः।, 1.2.30 नीचैरनुदात्तः।, and 1.2.31 समाहारः स्वरितः।. The nasal sound is defined by 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।.

4. Definition of सवर्ण, similar letter

One letter can be a similar letter to another. This similarity of the letters is defined by 1.1.9 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।.

5. Letters which represent सवर्णs (सवर्ण-ग्राहक)

One letter can represent its similar letters, सवर्णs. This is taught by the sūtra 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।. By this, the 42 letters told in माहेश्वरसूत्रs can represent all the letters in Sanskrit.

The next sūtra gives इत्-संज्ञा to the consonants at the end of each माहेश्वरसूत्र.

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.3 हलन्त्यम् । ~ उपदेशे इत्

In the teaching, the consonants at the end is इत्.

हल् 1/1 अन्त्यम् 1/1 । ~ उपदेशे 7/1 इत् 1/1

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- हल् 1/1 – प्रत्याहारः हल्. All the consonants. This is संज्ञी.
- अन्त्यम् 1/1 – अन्ते भवः इति अन्त्यम् । That which exists at the end is अन्त्यम्. This qualifies the संज्ञी हल्. Together, the consonants at the end.
- उपदेशे 7/1 – प्रातिपदिक is उपदेश, the teaching taught by मुनित्रयम्; in अधिकरणे सप्तमी. What is उपदेश is explained in the वृत्ति.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] उपदेशे 7/1 अन्त्यम् 1/1 हल् 1/1 इत् 1/1 स्यात् III/1 ।

The consonant at the end in the teaching is termed इत्.

Now, what is उपदेश is answered.

[LSK] उपदेशः 1/1 आद्योच्चारणम् 1/1 ।

उपदेश is what is taught at the beginning (original teaching).

They are namely the following:

प्रत्ययाः शिवसूत्राणि ह्यादेशा आगमास्तथा ।
धातुपाठो गणे पाठ उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

1) प्रत्ययाः — Suffixes taught in sūtras. E.g., सन्, तृच्, अण्
2) शिवसूत्राणि — माहेश्वरसूत्राणि. E.g., अइउण् । ऋऌक् । एओङ् ।
3) आदेशाः — Substitutes taught in sūtras. E.g., अवङ्, एश्
4) आगमाः — Augments taught in sūtras. E.g., इट्, तुक्, नुम्
5) धातुपाठः — Those which are enumerated in धातुपाठः. E.g., शीङ् स्वप्ने ।, हृञ् हरणे ।
6) गणपाठः — Those which are enumerated in गणपाठः. E.g., आङ् ।

[LSK] सूत्रेषु 7/3 अदृष्टम् 1/1 पदम् 1/1 सूत्रान्तरात् 5/1 अनुवर्तनीयम् 1/1 सर्वत्र 0 ॥

अनुवृत्ति is explained; unseen words in sūtras should be brought from another sūtra wherever needed.

This is a side note:

One may object that this 1.3.3 हलन्त्यम् । sūtra depends on प्रत्याहार हल् which is defined by 1.1.7 आदिरन्त्येन सहेता ।, in which इत् letter is used. Thus there is a mutual dependency, अन्योन्याश्रय, between the two sūtras.

- 1.3.3 हलन्त्यम् । requires प्रत्याहार in order to define इत्
- 1.1.7 आदिरन्त्येन सहेता । requires इत् in order to define प्रत्याहार

To resolve this अन्योन्याश्रय problem, 1.3.3 हलन्त्यम् । can initially be looked at in a different way.

हल् in 1.3.3 हलन्त्यम् । can be taken as the last sūtra of माहेश्वरसूत्र. In that case, the meaning of the sūtra becomes: "हल्" इति सूत्रे अन्त्यम् इत् स्यात् ।. The last letter in "हल्" sūtra is termed इत्. At this stage, only one इत् letter "ल्" has been made.

Then, by 1.1.7 आदिरन्त्येन सहेता ।, the प्रत्याहार हल् is achieved with the आदि letter ह् and अन्त्य इत् letter ल्, and it indicates all the consonants. At this stage, only one प्रत्याहार "हल्" has been made.

Now, with the प्रत्याहार हल्, we can come back to 1.3.3 हलन्त्यम् । again to give इत्-संज्ञा to all the consonants at the end. Then we can also come back to 1.1.7 आदिरन्त्येन सहेता । again to make all kinds of प्रत्याहारs.

After defining इत्, it should be told that the इत् is to be elided. First, the term for elision is to be defined by the next sūtra.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.60 अदर्शनं लोपः ।

Elision is termed लोप.

अदर्शनम् 1/1 लोपः 1/1 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- अदर्शनम् 1/1 – दृश् + ल्युट् = दर्शन; न दर्शनम् इति अदर्शनम्. This is संज्ञी.
- लोपः 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] प्रसक्तस्य 6/1 अदर्शनम् 1/1 लोपसंज्ञम् 1/1 स्यात् III/1 ।

The disappearance of an existing thing is termed लोप.

प्रसक्त means that which is applicable for the operation of disappearance.

Why the extra word "प्रसक्तस्य" is added by the वृत्तिकार?

Because even a non-existent thing is also not seen, अदर्शन. For example, a कृत्-प्रत्यय क्विप् never existed after a प्रातिपदिक दधि. Even though क्विप् is not seen after दधि, it cannot be said that "there is a disappearance, लोप, of क्विप्". If this were allowed, it would bring तुक् आगम by 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।, which is अनिष्ट, not desired.

The next sūtra tells that the letters termed इत् get लोप, elided.

[विधिसूत्रम्] 1.3.9 तस्य लोपः ।

There is elision for that (इत्).

तस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तस्य 6/1 – प्रातिपदिक is तद्, a pronoun, which refers to something under discussion.
  Here, the discussion is about इत्, which has been defined from 1.3.2 to 1.3.8.
  Thus this तस्य $^{6/1}$ is understood as इतः $^{6/1}$.
- लोपः 1/1 – This is आदेशः.

[LSK] तस्य $^{6/1}$ इतः $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

There should be the लोप substitute (elision) for that इत्.

By this sūtra, all the last consonants of माहेश्वरसूत्र, being इत्, are to be elided. Then one may question the purpose of their being. The next वृत्ति answers this doubt.

[LSK] ण्-आदयः $^{1/3}$ अण्-आद्यर्थाः $^{1/3}$ ॥

Those consonants starting from ण् are meant for प्रत्याहारs, which start from अण्.

Small questions:

Identify the इत् letter of each माहेश्वरसूत्र.

The next sūtra defines प्रत्याहार.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.71 आदिरन्त्येन सहेता । ~ स्वस्य

The letter with इत् letter at the end is a संज्ञा for its own and following letters up to the इत् letter in माहेश्वरसूत्र.

आदिः 1/1 अन्त्येन 3/1 सह 0 इता 3/1। ~ स्वस्य 6/1

4 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- आदिः 1/1 – The beginning letter. This is संज्ञा.
- अन्त्येन 3/1 – प्रातिपदिक is अन्त्य. अन्ते भवः अन्त्यः। That which exists at the end is अन्त्य. This is adjective to इता.
- सह 0 – with
- इता 3/1 – प्रातिपदिक is इत्; in सह-तृतीया. This goes along with आदिः.
- स्वस्य 6/1 – This is संज्ञी.

[LSK] अन्त्येन 3/1 इता 3/1 सहितः 1/1 (सह 0) आदिः 1/1 स्वस्य 6/1 मध्यगानाम् 6/3 च 0 संज्ञा 1/1 स्यात् III/1 ।

The beginning letter along with the इत् letter, which exists at the end, is a संज्ञा for itself and मध्यगs (मध्ये गच्छन्ति इति मध्यगाः), those which go in between the beginning letter and the last इत् letter.

[LSK] यथा 0 अण् 1/1 इति 0 अ-इ-उ-वर्णानाम् 6/3 संज्ञा 1/1 ।

For example, of "अण्", अ is आदि, the beginning letter. ण् is अन्त्य इत्. (ण् is found in अ इ उ ण् sūtra which is इत् by हलन्त्यम्). The आदि अ, which is with अन्त्य इत्, is a संज्ञा for itself, अ and मध्यग, which are इ and उ.

[LSK] एवम् 0 अच् 1/1 हल् 1/1 अल् 1/1 इति 0 आदयः 1/3 ॥

In the same manner, अच्, हल्, अल्, etc. प्रत्याहारs are made by this sūtra.

As seen in the टिप्पणी, 42 प्रत्याहारs made from माहेश्वरसूत्राणि are found in अष्टाध्यायीसूत्रपाठ वार्तिक.

Exercise:

For each प्रत्याहार, identify how many letters are in it, and list the letters.

The next five sūtras show 18 types of sounds in 3 categories.

The first category is the length of the vowel.

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।

There are three types of lengths: 1 count, 2 counts, and 3 counts; each is termed ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, respectively.

ऊकालः $^{1/1}$ अच् $^{1/1}$ ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- ऊकालः 1/1 – This is an adjective to अच्. This is a compound of ऊ and काल. The details are explained in the वृत्ति.
- अच् 1/1 – प्रत्याहरःअच्; indicating all the vowels. This is संज्ञी.
- ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः 1/1 – ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतः (ID); the singular is आर्ष-प्रयोगः (license of ऋषिs). This is संज्ञा.

[LSK] उश्च $^{1/1}$ ऊश्च $^{1/1}$ ऊ३श्च $^{1/1}$ वः $^{1/3}$ (ID)।

A short उ, a long ऊ, and further elongated ऊ३ are together called वः. This is a इतरेतरद्वन्द्वसमास (उ + ऊ + ऊ३ = ऊ). Because of the सवर्णदीर्घसन्धि, even after putting all the letters together, only one दीर्घ ऊ is the result of the sandhi.

वः is the 1/3 form of प्रातिपदिक ऊ (ऊ + जस् = ऊ + अस् = वस् = वः).

[LSK] वाम् $^{6/3}$ कालः $^{1/1}$ इव ^{0} कालः $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ अच् $^{1/1}$ क्रमात् ^{0} ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$।

That अच्, whose time (length) is like the time of ऊ (उ, ऊ, and ऊ३), is termed ह्रस्वः, दीर्घः, and प्लुतः respectively.

For example, अ is an अच्, whose length is like the length of उ, thus termed ह्रस्वः. In the same manner, आ is an अच्, whose length is like the length of ऊ, thus termed दीर्घः. आ३ is an अच्, whose length is like the length of ऊ३, thus termed प्लुतः.

The समास "ऊकाल" is an "IB", इव-बहुव्रीहि-समासः.

वाम् $^{6/3}$ कालः $^{1/1}$ इव ^{0} कालः $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ ऊकालः $^{1/1}$ (अन्यपदार्थ is अच् $^{1/1}$ ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञः $^{1/1}$)

ऊ + आम् + ~~काल + सुँ~~ + काल + सुँ (वार्तिकम्) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च।.

ऊ + काल 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

ऊकाल (one whose time is like ऊ, which is उ, ऊ, ऊ३)

The LSK वृत्ति gives an introduction to the next set of three sūtras.

[LSK] सः $^{1/1}$ (अच् $^{1/1}$) प्रत्येकम् ^{0} उदात्तादिभेदेन $^{3/1}$ त्रिधा ^{0} ॥

Each one of those vowels, which were given ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञाs, are three-fold by the division of उदात्त, अनुदात्त, and स्वरित.

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.29 उच्चैरुदात्तः । ~ अच्

The vowel pronounced from the upper portion of the स्थान is termed उदात्तः.

उच्चैः ^{0} उदात्तः $^{1/1}$ । ~ अच् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- उच्चैः 0 – (Pronouncing) from upper portion, high; qualifying अच्.
- उदात्तः 1/1 – This is संज्ञा.
- अच् 1/1 – This is संज्ञी.

There is no symbol assigned to उदात्तः for grammatical purpose in grammar books.

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.30 नीचैरनुदात्तः । ~ अच्

The vowel pronounced from the lower portion of the स्थान is termed अनुदात्तः.

नीचैः ^{0} अनुदात्तः $^{1/1}$ । ~ अच् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- नीचैः 0 – (Pronouncing) from bottom part, low; qualifying अच्.
- अनुदात्तः 1/1 – This is संज्ञा.
- अच् 1/1 – This is संज्ञी.

The symbol assigned to अनुदात्तः in grammar books is a horizontal line under the vowel. Ex. एध॒ वृद्धौ ।

[संज्ञासूत्रम्] 1.2.31 समाहारः स्वरितः । ~ अच्

The vowel which consists of both the properties of उदात्त and अनुदात्त is termed स्वरितः.

समाहारः $^{1/1}$ स्वरितः $^{1/1}$ । ~ अच् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- समाहारः 1/1 – Combination of the qualities of उदात्त and अनुदात्त. This is adjective to अच्.
- स्वरितः 1/1 – This is संज्ञा.
- अच् 1/1 – This is संज्ञी.

The symbol assigned to स्वरितः in grammar books is a vertical line above the vowel. Ex. ग्रहं उपादने ।

The LSK वृत्ति gives an introduction to the next sūtra.

[LSK] सः $^{1/1}$ (अच् $^{1/1}$) नवविधः $^{1/1}$ अपि ^{0} प्रत्येकम् ^{0} अनुनासिकत्व-अननुनासिकत्वभ्याम् $^{3/2}$ द्विधा ^{0} ॥

Each one of those vowels is nine-fold. Now, each becomes further two-fold as nasal and non-nasal by the next sūtra.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

The sound pronounced by the nose along with mouth is termed अनुनासिकः.

मुख-नासिका-वचनः $^{1/1}$ अनुनासिकः $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- मुख-नासिका-वचनः 1/1 – This is संज्ञी. The sound pronounced by the nose along with mouth. This समास is resolved below.[4]
- अनुनासिकः 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] मुख-सहित-नासिकया $^{3/1}$ उच्चार्यमाणः $^{1/1}$ वर्णः $^{1/1}$ अनुनासिक-संज्ञः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

The sound which is pronounced by the nose along with the mouth is termed अनुनासिक.

---

[4] मुखेन $^{3/1}$ सहिता $^{1/1}$ मुखसहिता $^{1/1}$ (3T) । मुखसहिता $^{1/1}$ नासिका $^{1/1}$ मुखसहितनासिका $^{1/1}$ (KT) । मुखसहिता $^{1/1}$ नासिका $^{1/1}$ मुखनासिका $^{1/1}$ (मध्यमपदलोपी type of KT, by वार्तिकम् शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ।) । उच्यते इति वचनः (कर्मणि व्युत्पत्तिः) । मुखनासिकया उच्चार्यमाणः वचनः (3T)।

Now, LSK वृत्तिकार summarizes the result of the previous five sūtras.

[LSK] तत् $^{1/1}$ इत्थम् ^{0} – "अ इ उ ऋ" एषाम् $^{6/3}$ वर्णानाम् $^{6/3}$ प्रत्येकम् ^{0} अष्टादश $^{1/3}$ भेदाः $^{1/3}$ ।

"तत्" indicates the result of the previous five sūtras. "इत्थम्" means "in this manner".

There are 18 types for each letter अ, इ, उ, ऋ.

	अननुनासिकः			अनुनासिकः		
	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः
उदात्तः	अ	आ	आ३	अँ	आँ	आँ३
स्वरितः	अ॑	आ॑	आ॑३	अँ॑	आँ॑	आँ॑३
अनुदात्तः	अ॒	आ॒	आ॒३	अँ॒	आँ॒	आँ॒३

Same for इ, उ, ऋ.

[LSK] ऌवर्णस्य $^{6/1}$ (भेदाः $^{1/3}$) द्वादश $^{1/3}$ तस्य $^{6/1}$ दीर्घ-अभावात् $^{5/1}$ ।

Because of the absence of दीर्घ, there are 12 types of ऌ.

	अननुनासिकः			अनुनासिकः		
	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः
उदात्तः	ऌ	-	ऌ३	ऌँ	-	ऌँ३
स्वरितः	ऌ॑	-	ऌ॑३	ऌँ॑	-	ऌँ॑३
अनुदात्तः	ऌ॒	-	ऌ॒३	ऌँ॒	-	ऌँ॒३

[LSK] एचाम् $^{6/3}$ अपि ^{0} द्वादश $^{1/3}$ तेषाम् $^{6/3}$ ह्रस्व-अभावात् $^{5/1}$ ॥

There are also 12 types of एच् (ए, ओ, ऐ, औ), because of the absence of ह्रस्व.

	अननुनासिकः			अनुनासिकः		
	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः
उदात्तः	-	ए	ए३	-	एँ	एँ३
स्वरितः	-	ए॑	ए॑३	-	एँ॑	एँ॑३
अनुदात्तः	-	ए॒	ए॒३	-	एँ॒	एँ॒३

Same for ओ, ऐ, औ

Letters in Sanskrit are grouped by the similarity in pronunciation.

The next sūtra defines सवर्ण, similar letter.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.9 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

Letters which have the same आस्य (= स्थान) and प्रयत्न (= आभ्यन्तरप्रयत्न) are grouped as सवर्ण.

तुल्य-आस्य-प्रयत्नम् $^{1/1}$ सवर्णम् $^{1/1}$ ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तुल्य-आस्य-प्रयत्नम् 1/1 – This is संज्ञी.

  आस्ये (मुखे) भवम् आस्यम्[5]। That which is being in the mouth is called आस्य.

  आस्य here means स्थान.

  प्रकृष्टः यत्नः प्रयत्नः (PT)। This indicates आभ्यन्तरप्रयत्नः

  तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् (116B) ।
- सवर्णम् 1/1 – This is संज्ञा. This can be translated as "similar letter"

[LSK] तालु-आदि-स्थानम् $^{1/1}$ आभ्यन्तरप्रयत्नः $^{1/1}$ च ^{0} इति ^{0} एतत् $^{1/1}$ द्वयम् $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ (वर्णस्य $^{6/1}$) येन $^{3/1}$ (अपरेण $^{3/1}$ वर्णेन $^{3/1}$) तुल्यम् $^{1/1}$ तत् $^{1/1}$ (वर्णः $^{1/1}$) मिथः ^{0} सवर्णसंज्ञम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

Letters which have the same स्थान and आभ्यन्तरप्रयत्न are termed सवर्ण with reference to each other.

According to this definition, ऋ and ऌ are not सवर्णs because ऋ is मूर्धन्य and ऌ is दन्त्य. However, to comply with how the language is, ऋ and ऌ have to be treated as सवर्ण to each other. Since Pāṇini did not specifically mention the status of सवर्ण belonging to these two letters, वार्तिककार makes a statement.

---

[5] अस्यन्ति उच्चारयन्ति वर्णान् अनेन इति आस्यम् (करणे व्युत्पत्तिः)

अस् + ण्यत्	3.1.124 ऋहलोर्ण्यत् । 3.3.113 कृत्यल्युटो बहुलम् ।
आस्य	
आस्य + यत्	4.3.55 शरीरावयवाच्च। ~ तत्र भवः यत्
आस्य् + य	6.4.148 यस्येति च । ~ भस्य तद्धिते लोपः
आस्य	8.4.64 हलो यमां यमि लोपः ।

(वार्तिकम्) ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।

It has to be said that ऋवर्ण and ऌवर्ण are सवर्ण to each other.

ऋ-ऌ-वर्णयोः $^{6/2}$ मिथः ^{0} सावर्ण्यम् $^{1/1}$ वाच्यम् $^{1/1}$ ।

4 words in the वार्तिक, other words are understood by the context of the topic under discussion.

- ऋ-ऌ-वर्णयोः 6/2 – 18 types of ऋ and 12 types of ऌ; in सम्बन्धषष्ठी to सावर्ण्यम्
- मिथः 0 – mutually, with reference to each other
- सावर्ण्यम् 1/1 – सवर्णस्य भावः सावर्ण्यम् (ष्यञ्) । The status of सवर्ण, which belongs to the 6th case-ending word, ऋ-ऌ-वर्णयोः. In the translation, the 6th case and ष्यञ् can be cancelled and put in apposition, resulting in "ऋवर्ण and ऌवर्ण are सवर्ण"
- वाच्यम् 1/1 – वच् + ण्यत् (कर्मणि with an added sense of necessity) । That which needs to be said.

Now LSK वृत्तिकार has to show what are आस्य (= स्थान) and प्रयत्न.

First, स्थानs of letters are told.

[LSK] अकुहविसर्जनीयानाम् $^{6/3}$ (स्थानम् $^{1/1}$) कण्ठः $^{1/1}$ ।

The स्थान of अ (अवर्ण), कु (कवर्ग letters which are क् ख, ग, घ, ङ्), and विसर्जनीय (= विसर्ग) is कण्ठ.

[LSK] इचुयशानाम् $^{6/3}$ तालु $^{1/1}$ ।

The स्थान of इ (इवर्ण), चु (चवर्ग letters which are च, छ्, ज, झ, ञ), and श् is तालु. (तालु is an उ-ending neuter word.)

[LSK] ऋटुरषाणम् $^{6/3}$ मूर्धा $^{1/1}$ ।

The स्थान of ऋ (ऋवर्ण), टु (टवर्ग letters which are ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण), and ष् is मूर्धा. (प्रातिपदिक of "मूर्धा" is मूर्धन्, masculine word)

[LSK] ऌतुलसानाम् $^{6/3}$ दन्ताः $^{1/3}$ ।

The स्थान of ऌ (ऌवर्ण), तु (तवर्ग letters which are त, थ, द्, ध, न, and स) is दन्ताः. (Plural is because of the plurality of teeth.)

[LSK] उपूपध्मानीयानाम् $^{6/3}$ ओष्ठौ $^{1/2}$ ।

The स्थान of उ (उवर्ण), पु (पवर्ग letters which are प्, फ्, ब्, भ्, म्), and उपध्मानीय (the विसर्ग after प् and फ्) is ओष्ठौ. (Dual is because lips are two.)

[LSK] ञमङणनानाम् $^{6/3}$ नासिका $^{1/1}$ च ।

The स्थान of ञ्, म्, ङ्, ण्, न् is नासिका. The चकार ("च") is because all these nasal sounds are already introduced in the respective स्थान. Thus, these nasal sounds have two स्थानs each.

[LSK] एदैतोः $^{6/2}$ कण्ठतालु $^{1/1}$ ।

The स्थान of ए and ऐ is कण्ठतालु, the combination of throat and palate. एत् च ऐत् च एदैतौ (ID), तयोः एदैतोः. The त् after ए and ऐ is for clear presentation of the letters. Without the त्, all letters are subject to sandhi rules, after applying which it is difficult to read.

[LSK] ओदौतोः $^{6/2}$ कण्ठोष्ठम् $^{1/1}$ ।

The स्थान of ओ and औ is कण्ठोष्ठम्, the combination of throat and lips.

[LSK] वकारस्य $^{6/1}$ दन्तोष्ठम् $^{1/1}$ ।

The स्थान of व् is दन्तोष्ठम्, the combination of teeth and lips.

[LSK] जिह्वामूलीयस्य $^{6/1}$ जिह्वामूलम् $^{1/1}$ ।

The स्थान of जिह्वामूलीय (the विसर्ग after क् and ख्) is जिह्वामूलम्, the root of tongue.

[LSK] नासिका $^{1/1}$ अनुस्वारस्य $^{6/1}$ ॥

The स्थान of अनुस्वार is नासिका.

Next, two प्रयत्नs are told.

[LSK] यत्नः $^{1/1}$ द्विधा ^{0} – आभ्यन्तरः $^{1/1}$ बाह्यः $^{1/1}$ च ^{0} ।

यत्न is two-fold; आभ्यन्तर (internal) and बाह्य (external).

Note that "internal" and "external" are just names. आभ्यन्तरप्रयत्न is made before the sound is heard, whereas बाह्यप्रयत्न is made while making the sound.

Now, five types of आभ्यन्तरप्रयत्न are told.

[LSK] आद्यः $^{1/1}$ पञ्चधा ^{0} – स्पृष्ट-ईषत्स्पृष्ट-ईषद्विवृत-विवृत-संवृत-भेदात् $^{5/1}$ ।

The first one, namely आभ्यन्तरप्रयत्न is five-fold: 1. Contact, 2. Slight contact, 3. Slightly open, 4. Open, 5. Contracted.

[LSK] तत्र ^{0} स्पृष्टम् $^{1/1}$ प्रयत्नम् $^{1/1}$ स्पर्शानाम् $^{6/3}$ ।

There, among आभ्यन्तरप्रयत्न, the स्पृष्ट प्रयत्न is of स्पर्शs.

स्पर्शs are specified later in this section as:

[LSK] क-आदयः 1/3 म-अवसानाः 1/3 स्पर्शाः 1/3 ।

Letters starting with क् and ending (अवसान) with म्, 25 consonants, are स्पर्शs.

[LSK] ईषत्स्पृष्टम् 1/1 (प्रयत्नम् 1/1) अन्तःस्थानाम् 6/3 ।

The ईषत्स्पृष्टप्रयत्न is of अन्तःस्थs, semi vowels.

अन्तःस्थs are specified later in this section as:

[LSK] यणः 1/3 अन्तःस्थाः 1/3 ।

यण्s (य्, व्, र्, ल्) are अन्तःस्थs.

[LSK] ईषद्विवृतम् 1/1 (प्रयत्नम् 1/1) ऊष्मणाम् 6/3 ।

The ईषद्विवृतप्रयत्न is of ऊष्मन्s, sibilants. ऊष्मन् is a न्-ending masculine word.

ऊष्मन्s are specified later in this section as:

[LSK] शलः 1/3 ऊष्माणः 1/3 ।

शल्s (श्, ष्, स्, ह्) are ऊष्मन्s.

[LSK] विवृतम् 1/1 (प्रयत्नम् 1/1) स्वराणाम् 6/3 ।

The विवृतप्रयत्न is of स्वरs, vowels.

स्वरs are specified later in this section as:

[LSK] अचः 1/3 स्वराः 1/3 ।

अच्s (all the vowels) are स्वरs.

[LSK] ह्रस्वस्य 6/1 अवर्णस्य 6/1 प्रयोगे 7/1 (प्रयत्नम् 1/1) संवृतम् 1/1 ।

As for ह्रस्व अ, प्रयत्न is संवृत in usage.

[LSK] प्रक्रियादशायाम् 7/1 तु 0 विवृतम् 1/1 एव 0 ।

However, in grammatical process, प्रयत्न of ह्रस्व अ is विवृत.

To achieve सवर्णदीर्घसन्धि, ह्रस्व अ is treated as विवृत sound while deriving a word. After deriving, the ह्रस्व अ is converted to संवृत sound by the last sūtra 8.4.68 अ अ ।.

Now, explanation of बाह्यप्रयत्न starts.

[LSK] बाह्यप्रयत्नः $^{1/1}$ तु ^{0} एकादशधा ^{0} – विवारः $^{1/1}$ संवारः $^{1/1}$ श्वासः $^{1/1}$ नादः $^{1/1}$ घोषः $^{1/1}$ अघोषः $^{1/1}$ अल्पप्राणः $^{1/1}$ महाप्राणः $^{1/1}$ उदात्तः $^{1/1}$ अनुदात्तः $^{1/1}$ स्वरितः $^{1/1}$ च ^{0} इति ^{0} ।

बाह्यप्रयत्न is eleven-fold.

[LSK] खरः $^{1/3}$ विवारः $^{1/1}$ श्वासाः $^{1/3}$ अघोषाः $^{1/3}$ च ^{0} ।

खर्s (all the hard consonants) are called विवार, श्वास, and अघोष.

[LSK] हशः $^{1/3}$ संवाराः $^{1/3}$ नादाः $^{1/3}$ घोषाः $^{1/3}$ च ^{0} ।

हश्s (all the soft consonants) are called संवार, नाद, and घोष.

[LSK] वर्गानाम् $^{6/3}$ प्रथम-तृतीयपञ्चमाः $^{1/3}$ यणः $^{1/3}$ च ^{0} अल्पप्राणाः $^{1/3}$ ।

1st, 3rd, and 5th of the classes and यण्s are called अल्पप्राण.

[LSK] वर्गानाम् $^{6/3}$ द्वितीयचतुर्थौ $^{1/2}$ शलः $^{1/3}$ च ^{0} महाप्राणाः $^{1/3}$ ।

2nd and 4th of the classes and शल्s are called महाप्राण.

These LSK वृत्तिs are already explained in the आभ्यन्तरप्रयत्न section in this book.

[LSK] क-आदयः $^{1/3}$ म-अवसानाः $^{1/3}$ स्पर्शाः $^{1/3}$ । यणः $^{1/3}$ अन्तःस्थाः $^{1/3}$ । शलः $^{1/3}$ ऊष्माणः $^{1/3}$ । अचः $^{1/3}$ स्वराः $^{1/3}$ ।

From here onward, the letters which are not seen in माहेश्वरसूत्रs are also explained.

[LSK] ": क : ख" इति ^{0} कखाभ्याम् $^{5/2}$ प्राक् ^{0} अर्ध-विसर्ग-सदृशः $^{1/1}$ जिह्वामूलीयः $^{1/1}$।

The one which looks like half विसर्ग before क् and ख् is called जिह्वामूलीय.

[LSK] ": प : फ" इति ^{0} पफाभ्याम् $^{5/2}$ प्राक् ^{0} अर्ध-विसर्ग-सदृशः $^{1/1}$ उपध्मानीयः $^{1/1}$।

The one which looks like half विसर्ग before प् and फ् is called उपध्मानीय.

[LSK] "अं अः" इति ^{0} अचः $^{5/1}$ परौ $^{1/2}$ अनुस्वार-विसर्गौ $^{1/2}$ ॥

The dot above a vowel and two dots after a vowel are respectively called अनुस्वार and विसर्ग.

So far, all the letters used in Sanskrit language have been presented systematically, and the concept of सवर्ण has also been presented.

The next sūtra teaches that some letters in माहेश्वर are संज्ञाs for their सवर्णs.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः । ~ स्वस्य

अण् which is not ordained (as आदेश, आगम, or प्रत्यय), and उदित्s are संज्ञाs for their सवर्णs.

अण् $^{1/1}$ उदित् $^{1/1}$ सवर्णस्य $^{6/1}$ च ^{0} अप्रत्ययः $^{1/1}$ । ~ स्वस्य $^{6/1}$

5 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अण् 1/1 – प्रत्याहार अण्. This is संज्ञा.

  प्रत्याहार अण् here with the 2nd ण्, पर-णकार, among इत् letters in माहेश्वरसूत्रs.
- उदित् 1/1 – This is also संज्ञा.

  उत् इत् यस्य सः उदित् (116B) । The one whose इत् letter is उ is called उदित्. Viz., कु, चु, टु, तु, पु.
- सवर्णस्य 6/1 – This is संज्ञी.
- च 0 – connecting अण् and उदित्.
- अप्रत्ययः 1/1 – This is an adjective to अण्. See LSK वृत्ति for details.
- स्वस्य 1/1 – This is also संज्ञी.

In this sūtra, "प्रत्यय" is used in the sense of "what is ordained", not as we know in the sense of suffix. The word प्रत्यय is grammatically explained.

[LSK] प्रतीयते $^{III/1}$ विधीयते $^{III/1}$ इति ^{0} प्रत्ययः $^{1/1}$ ।

The word "प्रत्यय" is comprised of प्रति + इण् + अच्. This कृत्-प्रत्यय अच् can be in the sense of धातु itself (भावे) and any कारक other than कर्तरि. We need to know in which sense this suffix is used. The first word "प्रतीयते" (प्रति + इण् + लट्/कर्मणि/III/1) limits the sense of कृत्-प्रत्यय अच् to कर्मणि, by using the same उपसर्ग and धातु with different प्रत्यय which is तिङ् in कर्मणि. From this, we understood that "प्रत्यय" is an object of प्रति + इण्.

Now, the meaning of the combination of प्रति + इण्, which has many possible meanings, has to be ascertained. The second word "विधीयते" (वि + धा + लट्/कर्मणि/III/1) limits the meaning of प्रति + इण्. The common meaning between प्रति + इण् and वि + धा is "to ordain, to command".

Now we understood that "प्रत्यय" means "what is ordained, what is commanded", namely, आदेश, आगम, and प्रत्यय.

Now the meaning of the whole sūtra is explained.

[LSK] अविधीयमानः $^{1/1}$ (= अप्रत्ययः) अण् $^{1/1}$ उदित् $^{1/1}$ च ^{0} सवर्णस्य $^{6/1}$ संज्ञा $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

अविधीयमान अण् and उदित are संज्ञा for सवर्ण.

"अविधीयमान" (नञ् + वि + धा + शानच्-लट्/कर्मणि) is a synonym of "अप्रत्यय" (नञ् + प्रति + इण् + अच्-कर्मणि), which means "what is not ordained", namely, any word indicating other than आदेश, आगम, or प्रत्यय. अविधीयमान, or अप्रत्यय, is an adjective to अण्.

The प्रत्याहार अण् in this sūtra is explained.

[LSK] अत्र ^{0} एव ^{0} अण् $^{1/1}$ परेण $^{3/1}$ णकारेण $^{3/1}$ ।

Only in this sūtra, प्रत्याहार अण् is made with the 2nd ण् as इत् in माहेश्वरसूत्रs, representing all the vowels (अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ) and semi vowels (ह्, य्, व्, र्, ल्).

That means अण् in any other sūtra is with the 1st ण् as इत् in माहेश्वरसूत्रs, representing only अ, इ, उ.

See the टिप्पणी २ – अण् is always with पूर्वणकार by default, except for this sūtra 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।. इण् is always with पर-णकार without exception.

उदित् in this sūtra is explained.

[LSK] कुँ चुँ टुँ तुँ पुँ - एते $^{1/3}$ उँदितः $^{1/3}$ ।

These क्, च्, ट्, त्, प् have उँ as इत् letter. Thus these five letters are called उँदित्s. उँदित्s are only these five.

As per 1.1.9 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।, सवर्णs of क् are ख्, ग्, घ्, ङ्, since they have the same स्थान, which is कण्ठ, and the same आभ्यन्तरप्रयत्न, which is स्पृष्ट. By this sūtra 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।, the उदित् कुँ is a संज्ञा for its सवर्ण ख्, ग्, घ्, ङ्, and itself, by taking अनुवृत्ति "स्वस्य". In the same manner, other उदित्s are संज्ञा for their सवर्णs and themselves.

Now अविधीयमान अण् as संज्ञा for its सवर्ण is explained.

[LSK] तत् $^{1/1}$ एवम् ^{0} – अ $^{1/1}$ इति ^{0} अष्टादशानाम् $^{6/3}$ संज्ञा $^{1/1}$ ।

अ, the first letter of अण्, is संज्ञा for 18 letters (17 सवर्णs and itself).

Because all 18 types of अ (3 lengths x 3 accents x 2 nasal/non-nasal) have the same स्थान, which is कण्ठ, and आभ्यन्तरप्रयत्न, which is विवृत, they are all सवर्णs to each other.

By this sūtra, the अ in माहेश्वरसूत्र is a संज्ञा for itself and all the 17 सवर्णs.

[LSK] तथा ^{0} इकार-उकारौ $^{1/2}$ ।

In the same manner, इ and उ are संज्ञाs for 18 types of इ and उ, respectively.

[LSK] ऋकारः $^{1/1}$ त्रिंशतः $^{6/1}$ ।

ऋ is संज्ञा for 30 letters.

Because of the वार्तिकम् "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।", the सवर्ण of ऋ is both 18 types of ऋ and 12 types of ऌ. Thus ऋ in माहेश्वरसूत्र is a संज्ञा for 30 letters.

[LSK] एवम् ^{0} ऌकारः $^{1/1}$ अपि ^{0} ।

For the same reason, ऌ is संज्ञा for 30 letters.

[LSK] एचः $^{1/3}$ द्वादशानाम् $^{6/3}$ ।

एच् are संज्ञाs for 12 letters each.

[LSK] अनुनासिक-अननुनासिक-भेदेन $^{3/1}$ यवलाः $^{1/3}$ द्विधा ^{0} । तेन $^{3/1}$ अननुनासिकाः $^{1/3}$ (यवलाः $^{1/3}$) ते $^{1/3}$ द्वयोः $^{6/2}$ द्वयोः $^{6/2}$ संज्ञाः $^{1/3}$ ॥

य्, व्, ल् are two-fold by the division of nasal (यँ, वँ, लँ) and non-nasal (य्, व्, ल्). Because of this, these non-nasal य्, व्, ल् in माहेश्वरसूत्रs are संज्ञाs for two letters each.

This sūtra is known as सवर्णग्राहक-सूत्र because it makes the letters in माहेश्वरसूत्रs grab, mention, represent their सवर्णs.

Up to this point is the topic of वर्ण-निर्देशः, presenting the letters.

From here, three संज्ञाs which are needed to proceed for the next section are introduced.

The next sūtra defines संहिता, which is the topic of the next सन्धि section.

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.109 परः सन्निकर्षः संहिता ।

The most (closest) proximity of letters is termed संहिता.

परः 1/1 सन्निकर्षः 1/1 संहिता 1/1 ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- परः 1/1 – most, highest, maximum; this is adjective to सन्निकर्षः.
- सन्निकर्षः 1/1 – Nearness, proximity, vicinity; this is संज्ञी.
  सम् + नि + कृष् to come near + घञ् (भावे)
- संहिता 1/1 – This is संज्ञा.
  सम् + नि + धा to place near, to put together + क्त (कर्मणि)

[LSK] वर्णानाम् 6/3 अतिशयितः 1/1 (= परः 1/1) सन्निधिः 1/1 (= सन्निकर्षः 1/1) संहितासंज्ञः 1/1 स्यात् III/1 ।

The maximum closeness among letters is termed संहिता.

सम् + नि + धा to place near, to put together + क्तिन् = सन्निधि

In बालमनोरमा it is said that the gap between two letters should be less than a half मात्रा to be called परः सन्निकर्षः.

The next sūtra defines संयोग, conjunct consonants.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.7 हलोऽनन्तराः संयोगः ।

Consonants which are not intervened by vowels are termed संयोग.

हलः 1/3 अनन्तराः 1/3 संयोगः 1/1 ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- हलः 1/3 – प्रत्याहार हल्, all the consonants; this is संज्ञी.
- अनन्तराः 1/3 – This is an adjective to हलः.
  अविद्यमानम् अन्तरं (= व्यवधानं) येषां ते अनन्तराः वर्णाः (NB)।
- संयोगः 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] अज्भिः 3/3 अव्यवहिताः 1/3 हलः 1/3 संयोगसंज्ञाः 1/3 स्युः III/3 ॥

Consonants which are not intervened by vowels are termed संयोग.

वि + अव + धा to separate, interrupt, obstruct + क्त (कर्मणि) = व्यवहित

न व्यवहिताः अव्यवहिताः (NT) । Not obstructed

In the sūtra, "अज्भिः" (प्रातिपदिक is अच्) is not heard. Still, it is implied by "अन्तरम्" which means व्यवधानम् (obstruction, partition). That which obstructs, intervenes the consonants should be विजातीय (that which belogs to another class) to consonants. Those which are विजातीय to consonants should be vowels. That is why those which intervene are told as "अच्" in कर्तरि तृतीया.

The next sūtra defines पद, word used in Sanskrit language.

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।

That which ends with सुप् or तिङ् is termed पद.

सुप्-तिङ्-अन्तम् 1/1 पदम् 1/1 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- सुप्-तिङ्-अन्तम् 1/1 – सुप् च तिङ् च सुप्-तिङौ (ID) । सुप्-तिङौ अन्तौ/अन्ते यस्य तत् सुप्-तिङ्-अन्तम् (116B); this is संज्ञी.
- पदम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] सुबन्तम् 1/1 तिङन्तम् 1/1 च 0 पदसंज्ञम् 1/1 स्यात् III/1 ॥

That which ends with सुप्-प्रत्यय, and that which ends with तिङ्-प्रत्यय are termed पद.

[LSK] इति 0 संज्ञाप्रकरणम् 1/1 ।

Thus ends the topic of संज्ञा.

अथ अच्-सन्धिः

सन्धि is a synonym to संहिता, the closest proximity of letters (वर्णानाम् अतिशयः सन्निधिः), as we saw in the संहिता-संज्ञा-सूत्र.

सन्धि also means a phonetic change when two sounds meet without a gap.

When to apply सन्धि is told in the next śloka:

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
समासे नित्या वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

1) संहिता $^{1/1}$ एकपदे $^{7/1}$ नित्या $^{1/1}$ ।

सन्धि is compulsory within a word. E.g., भो + अ + ति = भवति

2) (संहिता $^{1/1}$) धातु-उपसर्गयोः $^{7/2}$ नित्या $^{1/1}$ ।

सन्धि is compulsory between उपसर्ग and धातु. E.g., वि + एति = व्येति

Technically speaking, उपसर्ग is considered to be an independent पद.

3) (संहिता $^{1/1}$) समासे $^{7/1}$ नित्या $^{1/1}$ ।

सन्धि is compulsory within a compound.

Compound, समास, is a word made of many words. A group of सुबन्त-पदs gains समास-संज्ञा. In other words, words are compounded.

E.g., गुरोः उपदेशः गुरूपदेशः ।	This is लौकिकविग्रहवाक्य.
= गुरु + ङस् + उपदेश + सुँ	This is अलौकिकविग्रहवाक्य.
समास-संज्ञा	2.2.8 षष्ठी । ~ सुप् सुपा सह तत्पुरुषः समासः This group of words gains समास-संज्ञा.
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम् By being समास, प्रातिपदिक-संज्ञा is given.
= गुरु + उपदेश	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक् By being प्रातिपदिक, all सुप्-प्रत्ययs are elided.
= गुरूपदेश	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि एकः पूर्वपरयोः संहितायाम् Between the two पदs in समास, सन्धि is applied.

4) वाक्ये $^{7/1}$ तु ^{0} सा $^{1/1}$ (संहिता $^{1/1}$) विवक्षाम् $^{2/1}$ अपेक्षते $^{III/1}$ ।

However, in a sentence, it depends on the speaker’s intention.

In लघुसिद्धान्तकौमुदी, सन्धि is divided into 3 types: अच्-सन्धि, हल्-सन्धि, and विसर्गसन्धि.

अच्-सन्धि is a phonetic modification on vowels. Regulations on अच्-सन्धि are generally found in विधिसूत्रs told in the section starting with 6.1.72 संहितायाम् ।, making the topic of संहिता in विषयसप्तमी.

<u>अच्सन्धिः 1) यण्-सन्धिः "सुद्ध्युपास्यः"</u>

In लघुसिद्धान्तकौमुदी, sūtras are presented through the process of रूपसिद्धि, the achieving of a desired form of a word. A form (रूप) is given as a theme first, then to achieve (सिद्धि) that form, all the required sūtras are presented step by step.

For यण्-सन्धि topic, the first theme given is "सुधी + उपास्य".

This is a part of the process of making a तृतीयातत्पुरुषसमास. सुधी is a masculine word, meaning पण्डित (scholar): शोभना धीः यस्य सः सुधीः (116B) ।. उपास्य is an object of worship or meditation: उपास्यते इति उपास्यः । उप + आस् + ण्यत् (कृत्य) ।

सुधीभिः उपास्यः इति सुद्ध्युपास्यः । This is लौकिकविग्रहवाक्य.

The object to be worshipped by contemplative people is called सुद्ध्युपास्य.

सुधी + टा + उपास्य + सुँ	This is अलौकिकविग्रहवाक्य.
समास-संज्ञा	2.1.30 कर्तृकरणे कृता बहुलम् । ~ तृतीया तत्पुरुषः समासः
प्रातिपदिक-संज्ञा	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
सुधी + उपास्य	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Now, between these two पदs in समास, सन्धि is applied.

The next विधिसूत्र gives the "यण्-सन्धि rule", as in the diagram below.

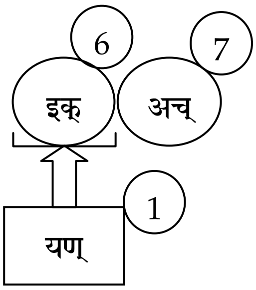

[विधिसूत्रम्] 6.1.77 इको यणचि। ~ संहितायाम्

यण् is the substitute in the place of इक् when it is followed by अच्, in the topic of संहिता.

इकः $^{6/1}$ यण् $^{1/1}$ अचि $^{7/1}$ । ~ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- इकः 6/1 – प्रत्याहारः इक्; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।, as explained below)
- यण् 1/1 – प्रत्याहारः यण्; this is आदेशः.
- अचि 7/1 – प्रत्याहारः अच् in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।, as explained below)
- संहितायाम् 7/1 – The अधिकारसूत्र 6.1.72 संहितायाम् ।; संहिता is a संज्ञा defined as 1.4.109 परः सन्निकर्षः संहिता ।; in विषयसप्तमी.

[LSK] इकः $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$ यण् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ अचि $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$ विषये $^{7/1}$ ॥

In the place (स्थाने $^{7/1}$) of इक् (इकः $^{6/1}$), there should be (स्यात् $^{III/1}$) यण् $^{1/1}$, when अच् (अचि $^{7/1}$) follows, in the topic of (विषये $^{7/1}$) proximity of sounds (संहितायां $^{7/1}$).

The तिङन्त word "स्यात्" is supplied to complete the sentence. The word in 1st case is always understood as कार्य, the change to be made. Thus यण् is understood as आदेश, a substitute. The word "विषये" is supplied to show the 7th case of "संहितायाम्" is विषयसप्तमी.

Now questions arise: Where did the word "स्थाने", which is connected to the 6th case ending word, come from? How do we know that the "अचि" in 7th case means "when अच् follows"? These interpretations of the विभक्ति are not the meanings of विभक्ति as per natural language. We need special meanings of विभक्ति for reading sūtras. The following परिभाषासूत्रs give special interpretations for विभक्तिs used only in sūtras.

The next परिभाषासूत्र is not taught in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।

The 6th case, whose सम्बन्ध is not understood, should bring the word "स्थाने", and connect with the 6th case ending word.

This kind of 6th case is called पारिभाषिक-षष्ठी, or can be called स्थानेयोगा षष्ठी.

षष्ठी 1/1 स्थाने-योगा 1/1 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- षष्ठी 1/1 – This is उद्देश्य, subject.
- स्थाने-योगा 1/1 – This is विधेय, predicate.

  "स्थाने" इति पदेन योगः यस्याः सा स्थानेयोगा । One whose connection is with "स्थाने" word.

Since this परिभाषासूत्र is not taught in लघुसिद्धान्तकौमुदी, वृत्ति of सिद्धान्तकौमुदी can be studied.
[SK] अनिर्धारित-सम्बन्ध-विशेषा 1/1 षष्ठी 1/1 स्थानेयोगा 1/1 बोध्या 1/1 ॥

The 6th case is understood as the one which is connected to "स्थाने", when the word to which the 6th case is connected is not known.

सम्बन्धस्य विशेषः सम्बन्धविशेषः (6T) । particularity of connection, to which it is connected.

अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्याः सा अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा = षष्ठी (116B) । one whose particularity of the connection is not determined, the one to which it is connected to is not determined.

For example, in 6.1.77 इको यणचि ।, the 6th case-ending word "इकः" has no सम्बन्ध to any word in the sūtra. This 6th case is अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी. When that is the case, this परिभाषासूत्र connects the 6th case to the word "स्थाने". Now, इकः 6/1 स्थाने 7/1 (in the place of इक्) makes sense.

The next परिभाषासूत्र gives an extra technical meaning to 7th case when the 7th case is not understood in the senses of the natural language.

This kind of 7th case is called पारिभाषिक-सप्तमी, and conventionally called पर-सप्तमी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

The कार्य, change, is enjoined in the place immediately before the 7th case-ending word.

तस्मिन्$^{7/1}$ इति^{0} निर्दिष्टे$^{7/1}$ पूर्वस्य$^{6/1}$ ।

4 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तस्मिन् 7/1 – By the force of इति, it conveys "any word in 7th case".
- इति 0 – This word converts words in sūtra from शब्दपर into अर्थपर. What is pointed is not the word "तस्मिन्" itself, but any word presented in the 7th case. See परिभाषाप्रकरणम् for detail.
- निर्दिष्टे 7/1 – निर् (without gap) + दिश् (to say) + क्त (...ed) = that which is said without gap; in सतिसप्तमी, समानाधिकरण to तस्मिन्.
- पूर्वस्य 6/1 – "कार्यम्" is supplied; in सम्बन्धषष्ठी.

[LSK] सप्तमीनिर्देशेन$^{3/1}$ विधीयमानम्$^{1/1}$ कार्यम्$^{1/1}$ वर्णान्तरेण$^{3/1}$ अव्यवहितस्य$^{6/1}$ पूर्वस्य$^{6/1}$ बोध्यम्$^{1/1}$ ॥

An effect, which is being enjoined by presenting a 7th case-ending word, should be understood as the one which is immediately previous to that 7th case-ending word.

With this परिभाषा, the 7th case-ending word "अचि" in 6.1.77 इको यणचि ।, is understood as "the कार्य has to be immediately पूर्व to what is told in 7th case".

To make a वृत्ति, अचि$^{7/1}$ परे$^{7/1}$ both in सतिसप्तमी, meaning "when अच् is पर, that which is following", can be said.

Even though this sūtra is studied much later in लघुसिद्धान्तकौमुदी, it can be introduce together with 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । since they are mirror image to each other. As the previous sūtra taught that the effect should take place immediately before (पूर्वस्य) the word in 7th case, the next sūtra teaches that the effect should take place immediately after (परस्य, उत्तरस्य) the word in 5th case.

There is no conventional name for this पारिभाषिकपञ्चमी. Yet, we shall call it पूर्वपञ्चमी by its context.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य । ~ निर्दिष्टात्

The कार्य, change, is enjoined in the place immediately after the 5th case-ending word.

तस्मात् $^{5/1}$ इति ^{0} उत्तरस्य $^{6/1}$ । ~ निर्दिष्टात् $^{5/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- तस्मात् 5/1 – By the force of इति, it conveys "any word in 5th case".
- इति 0 – This word converts words in sūtra from शब्दपर into अर्थपर.
- निर्दिष्टात् 5/1 – निर् (without gap) + दिश् (to say) + क्त (...ed) = that which is said without gap; after विभक्तिविपरिणाम, in दिग्योगे पञ्चमी, समानाधिकरण to तस्मात्;
- उत्तरस्य 6/1 – "कार्यम्" is supplied. सम्बन्धषष्ठी

[LSK] पञ्चमीनिर्देशेन $^{3/1}$ विधीयमानम् $^{1/1}$ कार्यम् $^{1/1}$ वर्णान्तरेण $^{3/1}$ अव्यवहितस्य $^{6/1}$ परस्य $^{6/1}$ (= उत्तरस्य $^{6/1}$) ज्ञेयम् $^{1/1}$।

An effect, which is being enjoined by presenting a 5th case-ending word, should be understood as the one which is immediately after that 5th case-ending word.

The diagram below can give a general idea of these three परिभाषासूत्रs.

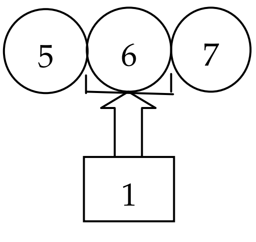

With the help of the two परिभाषासूत्रs, we understood that यण् is the substitute in the place of इक् which is immediately before अच्. In our example, the ई, which is इक्, after ध् is immediately before उ, which is अच्.

सुधी + उपास्य

सुध् य् + उपास्य 6.1.77 इको यणचि

Now, we have another situation. There are four letters in यण्. To decide which letter should be the substitute, we need another परिभाषासूत्र.

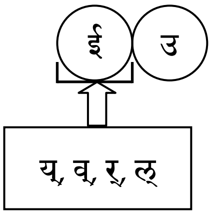

This परिभाषासूत्र teaches when there are many possible आदेशs, the most similar to the स्थानिन्[6] should be the आदेश.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

When there are many possible आदेशs, the most similar to the स्थानिन् should be chosen.

स्थाने $^{7/1}$ अन्तरतमः $^{1/1}$ ।

2 words in सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- स्थाने 7/1 – स्थान here means प्रसङ्ग, possibility of multiple आदेशs; in सति सप्तमी.
- अन्तरतमः 1/1 – अन्तर here means सदृश, similar. To that, the superlative तद्धित suffix तमप् is added. The meaning is "the closest". In which way it is the closest is discussed below.

---

[6] स्थानम् अस्य अस्ति इति स्थानी । (मतुप्-अर्थे इनिँ-प्रत्ययः), the one who has/occupies the स्थान for the आदेश is called स्थानिन्. In the example diagram, ई is occupying the स्थान for the आदेश. Thus that ई is called स्थानी.

[LSK] प्रसङ्गे $^{7/1}$ (= स्थाने $^{7/1}$) सति $^{7/1}$ सदृशतमः $^{1/1}$ (= अन्तरतमः $^{1/1}$) आदेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

When there are multiple possibilities (in आदेश), the most similar one (to the स्थानिन्) should be the आदेश.

By which aspect will the similarity be measured? There are four aspects for measuring the similarity:

<u>4 types of similarity (आन्तर्यम्):</u>

1. स्थानतः (by the point of articulation)
2. अर्थतः (by the meaning)
3. गुणतः (by प्रत्यत्न, first examine आभ्यन्तर, then बाह्य)
4. प्रमाणतः (by मात्रा, the length of the sound)

For the details and examples, see परिभाषाप्रकरणम्.

Among the multiple possibilities of आदेशs, the most similar one to the स्थानिन् in terms of one of these four aspects is chosen to be आदेश.

The स्थान should be examined first. If स्थान does not determine which आदेश to use, any of the other three criteria can be utilised, without any priority amongst them.

In the case of सुधी + उपास्य, since the स्थान of ई is तालु, the closest among यण् is य्, whose स्थान is also तालु. Thus, in the place of ई, the substitute य् has come.

[LSK] "सुध् य् उपास्य" इति ^{0} जाते $^{7/1}$ ॥

The सति सप्तमी indicates that one कार्य is done, and the next is yet to come. The रूपसिद्धि is "to be continued…"

The next विधिसूत्र gives a consonant sandhi rule, which gives the doubling of a sound.

[विधिसूत्रम्] 8.4.47 अनचि च । ~ अचः यरः द्वे वा

There is an optional duplication (द्वित्व) of यर् when अच् precedes and अनच् (anything other than अच्) follows.

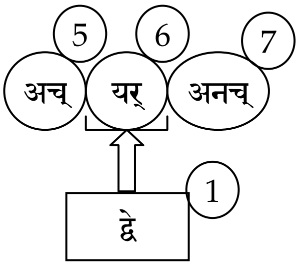

अनचि $^{7/1}$ च ^{0} । ~ अचः $^{5/1}$ यरः $^{6/1}$ द्वे $^{1/2}$ वा ^{0}

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- अनचि 7/1 – न अच् इति अनच् (NT) तस्मिन् । in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।)

  This नञ् is प्रसज्य-निषेध, thus अनच् here brings हल् and अवसान. The details follow.
- च 0 – connects with the previous sūtra.
- अचः 5/1 – प्रत्याहारः अच्; in पूर्वपञ्चमी (1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।)
- यरः 6/1 – प्रत्याहारः यर्; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)
- द्वे 1/2 – प्रातिपदिकम् द्वि; this is आदेशः. “Becoming two” is commonly called “द्वित्वम्”.
- वा 0 – This rule is optional. Thus there will be two forms.

[LSK] अचः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ यरः $^{6/1}$ (स्थाने $^{7/1}$) द्वे $^{1/2}$ वा ^{0} स्तः $^{II/2}$ न ^{0} तु ^{0} अचि $^{7/1}$।

There is optional doubling in the place of यर्, which is after अच्, but is not followed by अच्.

“परस्य” came from the परिभाषा 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।.

“स्थाने” is understood by the परिभाषा 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।.

सुधी + उपास्य

सुध् य् + उपास्य 6.1.77 इको यणचि । ~ संहितायाम्

The ध, which is यर्, is preceded by उ, which is अच्, is followed by य्, which is अनच्

सु ध् ध् य् + उपास्य 8.4.47 अनचि च । ~ अचः यरः द्वे वा

[LSK] इति ^{0} धकारस्य $^{6/1}$ द्वित्वेन $^{3/1}$ “सुध्ध्य् उपास्य” इति ^{0} जाते $^{7/1}$॥

By doubling the ध, when “सुध्ध्य् उपास्य” is produced…

<u>2 types of negation (प्रतिषेधः)</u>

नञ् is a negative particle. It has two aspects as discussed below:

	1.पर्युदास-प्रतिषेधः	2. प्रसज्य-प्रतिषेधः
What it does	सदृग्ग्राही It brings other members in the same जाति.	निषेधकृत् It just negates.
What it mainly conveys	विधेः प्राधान्यम् It mainly conveys विधि, a positive injunction.	प्रतिषेधस्य प्राधान्यम् It mainly conveys निषेध, a negation.
With what it comes	उत्तरपदेन सह नञ् It is compounded in समास.	क्रियया सह नञ् It is used with verb.
Example	अब्राह्मणम् आनय । "Bring somebody who is not a ब्राह्मण." (You are supposed to bring a क्षत्रिय etc., those who are in the same जाति as a ब्राह्मण.)	ब्राह्मणं न आनय । "Do not bring ब्राह्मण." (As long as you do not bring ब्राह्मण, you can do anything.)

As seen in the chart, the negative particle of नञ्-तत्पुरुष-समास usually conveys पर्युदास-प्रतिषेध. However, "अनचि" of 8.4.47 अनचि च। conveys प्रसज्य-प्रतिषेध.

The reason for अनचि to be taken as प्रसज्य-प्रतिषेध is to bring अवसान, the absence of letter, usually found at the end of a sentence.

If अनचि was पर्युदास-प्रतिषेध, being सदृग्ग्राही, it would bring हल्, the सजातीय (that which has the same जाति) to अच्. And if this was the case, it could have been said "हलि", instead of "अनचि", which is one मात्रा longer.

By taking अनचि as प्रसज्य-प्रतिषेध, anything other than अच् can be there after the यर्. Even though अवसान is not सजातीय to अच्, it can still be the निमित्त for 8.4.47 अनचि च।. Thus we can have the forms such as "वाक्क्" and "वाक्".

The next विधिसूत्र gives जश्-त्व sandhi rule.

[विधिसूत्रम्] 8.4.53 झलां जश् झशि ।

There is substitute जश् in the place of झल् when it is followed by झश्.

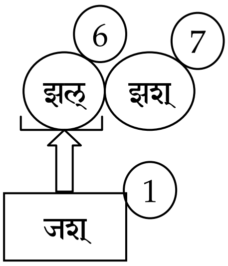

झलाम्$^{6/3}$ जश्$^{1/1}$ झशि$^{7/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- झलाम् 6/3 – प्रत्याहारः झल्, all the consonants except semi vowel and nasal; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।). To show जाति (a class), plural number can be optionally used for the singular, by 1.2.58 जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
- जश् 1/1 – प्रत्याहारः जश्, the 3rd of the classes; this is आदेशः.
- झशि 7/1 – प्रत्याहारः झश्, the 3rd and 4th of the classes; in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।)

[LSK] स्पष्टम्$^{1/1}$ ।

Clear. No explanation is required. All the words required to make वृत्ति are presented in the sūtra. With परिभाषा, it will be like: झलाम्$^{6/3}$ स्थाने$^{7/1}$ जश्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ झशि$^{7/1}$ परे$^{7/1}$ ।

[LSK] इति^{0} पूर्वधकारस्य$^{6/1}$ दकारः$^{1/1}$ ॥

Thus the first ध् is replaced by द्.

सुधी + उपास्य

सुध् य् + उपास्य 6.1.77 इको यणचि।

सु ध् ध् य् + उपास्य 8.4.47 अनचि च।

The ध्, which is झल्, is followed by ध्, which is झश्.

सु द् ध् य् + उपास्य 8.4.53 झलां जश् झशि।, with the help of 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।.

Now, the first पद is सु द् ध् य्, and the next पद is उपास्य.

The next sūtra elides the last letter of a पद which ends with conjunct consonants. However, a वार्तिक for that sūtra negates its application when यण् is the letter to be elided.

The next विधिसूत्र gives लोप for a conjunct consonant-ending word.

[विधिसूत्रम्] 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । ~ पदस्य

There is substitute लोप in the place of the last अल् of a पद which ends with conjunct consonants.

संयोगान्तस्य 6/1 लोपः 1/1 । ~ पदस्य 6/1

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- संयोगान्तस्य 6/1 – संयोगः अन्तः यस्य तत् संयोगान्तम् (116B), तस्य।; this is an adjective to पदस्य; in सम्बन्धषष्ठी connected to the words added by the next परिभाषासूत्र. संयोगः is a संज्ञा given to a group of conjunct consonants defined as 1.1.7 हलोऽनन्तराः संयोगः ।
- लोपः 1/1 – This is आदेशः. लोपः is a संज्ञा defined as 1.1.69 अदर्शनं लोपः ।
- पदस्य 6/1 – From अधिकारसूत्र 8.1.16 पदस्य ।; this sūtra goes down as अनुवृत्ति until 8.3.54; पदम् is a संज्ञा defined as 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।; in सम्बन्धषष्ठी connected to the words added by the next परिभाषासूत्र

[LSK] संयोगान्तम् 1/1 यत् 1/1 पदम् 1/1 तदन्तस्य 6/1 लोपः 1/1 स्यात् III/1 ।

There is substitute लोप in the place of the end of the पद which ends with संयोग. Note that तदन्त in the वृत्ति is 6T.

If we try to understand the 6th case as स्थानेयोगा षष्ठी, it will mean "संयोगान्तस्य पदस्य स्थाने लोपः", thus the whole पद gets elided. But this is not इष्ट, a desired end to be achieved. We need a परिभाषासूत्र to arrive at the correct interpretation.

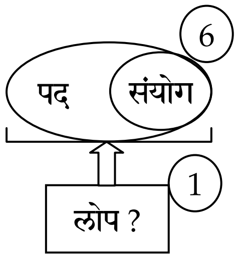

Note: Since there is a परिभाषासूत्र 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।, which can supply the word "अन्त" between two words in समानाधिकरण, Pāṇini could have said "संयोगस्य" to save some letters. He however said "संयोगान्तस्य" for the sake of clarity and easy comprehension on the part of students.

The next परिभाषासूत्र tells that the last letter of what is presented by 6th case should be replaced by the substitute.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

अलः 6/1 अन्त्यस्य 6/1 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- अलः 6/1 – प्रत्याहारः अल् any letter; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)
- अन्त्यस्य 6/1 – अन्ते भवः अन्त्यः। that which exists at the end is अन्त्यः, the last; adjective to अलः.

[LSK] षष्ठीनिर्दिष्टस्य 6/1 अन्त्यस्य 6/1 अलः 6/1 आदेशः 1/1 स्यात् III/1 ।[7]

The substitute should be in the place of the last letter of what is presented in 6th case.

For example, in 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । ~ पदस्य, the substitute लोप should be in the place of the last letter of what is presented in 6th case, which are संयोगान्तस्य and पदस्य.

In the case of सुद्ध्य् + उपास्य, "सुद्ध्य्" is the meaning of संयोगान्त पद. Since it contains more than one letter, we take recourse to 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।. Then the whole वृत्ति will become "संयोगान्तस्य 6/1 पदस्य 6/1 अन्त्यस्य 6/1 अलः 6/1 स्थाने 7/1 लोपः 1/1 आदेशः 1/1 स्यात् III/1 ।"

Notice that "संयोगान्तस्य 6/1 पदस्य 6/1" are समानाधिकरण and in सम्बन्धषष्ठी to "अन्त्यस्य 6/1 अलः 6/1", which are also समानाधिकरण and connected to "स्थाने 7/1".

When this is the case, the last letter of "सुद्ध्य्" is "य्". Thus the situation, in which the substitution लोप should be in the place of य्, is possible. But it is going to be negated by the next वार्तिक.

[LSK] इति 0 यलोपे 7/1 प्राप्ते 7/1 –

Again, सति सप्तमी suggests the next step.

---

[7] In the Gita Press book, "षष्ठीनिर्दिष्टः" is written, but the 6th case-ending form fits better. Other commentary books are uniformly using the 6th case-ending form.

The next वार्तिक is regarding 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः।. This वार्तिक negates the application of this sūtra when what is going to be elided is यण्.

(वार्तिकम्) यणः प्रतिषेधो वाच्यः ।

यणः $^{6/1}$ प्रतिषेधः $^{1/1}$ वाच्यः $^{1/1}$ ।

3 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- यणः 6/1 – प्रत्याहारः यण्; in सम्बन्धे षष्ठी to प्रतिषेधः.
- प्रतिषेधः 1/1 – Prohibition (of elision of यण्).
- वाच्यः 1/1 – वच् (to say) + ण्यत् (कर्मणि + necessity); that which has to be said.

This should be understood as "यणः $^{6/1}$ संयोगान्तलोप-प्रतिषेधः $^{1/1}$ वाच्यः $^{1/1}$". Regarding 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः।, the prohibition of elision of यण् should have been told (but was not told by सूत्रकार).

Thus, the लोप of the य् at the end of "सुद्ध्य्" does not happen.

[LSK] सुद्ध्युपास्य $^{1/1}$ ।

The whole रूपसिद्धि is as follows:

सुधी + उपास्य	
सुध् य् + उपास्य	6.1.77 इको यणचि। ~ संहितायाम्
	6th case is understood by 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।
	7th case if understood by 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।
	आदेश is understood by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।
सु ध् ध् य् + उपास्य	8.4.47 अनचि च। ~ अचः यरः द्वे वा
सु द् ध् य् + उपास्य	8.4.53 झलां जश् झशि।
	य-लोप is प्राप्त by 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः ।
	The letter for operation is determined by 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
	य-लोप is negated by (वार्तिकम्) यणः प्रतिषेधो वाच्यः ।
सुद्ध्युपास्य	वर्णसम्मेलने (combining the letters together)

द्वित्व-अभाव-पक्षे (in the case of absence of द्वित्व by 8.4.47 अनचि च।, since it is optional)

सुध्युपास्य	After applying 6.1.77 इको यणचि।, nothing more happens.

How to read टिप्पाणी which describes रूपसिद्धि

Each सति सप्तमी-ending word indicates one कार्य is done. Thus, after each सति सप्तमी-ending word, put a comma and break the line.

This way of presenting रूपसिद्धि in Sanskrit is very useful to see the flow of discussion. Students can try to adopt this style as a template to do रूपसिद्धि orally.

[LSK टिप्पणी १]

"सुधी + उपास्यः" इति स्थिते, (when this is the state,)

"तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रद्वयसहकारेण (with the help of these two sūtras,) "इको यणचि" इति सूत्रेण धकार-(उत्तरवर्ति)-ईकारस्य यकारे, (when य् for ई existing after ध् is gained,)

"अनचि च" इत्यनेन दकारस्य द्वित्वे,

"झलां जश् झशि" इति पूर्वधकारस्य दकारे,

"अदर्शनं लोपः" इति लोपसंज्ञायाम् अवगतायाम्, (when संज्ञा is gained,)

"अलोऽन्त्यस्य" इत्येतत्सहकारेण "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते, (when लोप is possible,)

"यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इति तन्निषेधे, (when there is the prohibition of that,)

वर्णसम्मेलने च कृते, (when putting the letters together is done,)

"सुद्ध्युपास्यः" इति सिद्धम् । (the correct form is achieved.)

[LSK टिप्पणी १] द्वित्व-अभावे "सुध्युपास्यः" इति (सिद्धम्) ।

When there is absence of द्वित्व (by the optional rule, अनचि च।), the form is "सुध्युपास्यः".

[LSK टिप्पणी १] अस्य "पण्डितैः आराधनीयः" इत्यर्थः ।

The meaning of this is "object to be worshipped by the learned people".

[LSK] मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः। लाकृति॥

By the nature of the sūtra 6.1.77 इको यणचि।, we can assume there must be four types of examples, namely, इवर्ण + अच्, उवर्ण + अच्, ऋवर्ण + अच्, and ऌवर्ण + अच्.

The examples shown in LSK are; मधु + अरिः, धातृ + अंशः, ऌ + आकृतिः.

Homework:

1. Following the style below, write the line-by-line रूपसिद्धि of the four examples with optional forms as well.

सुधी + उपास्य	
सुध् य् + उपास्य	6.1.77 इको यणचि।
	6th case is understood by 1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।
	7th case if understood by 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।
	आदेश is understood by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।
सु ध् ध् य् + उपास्य	8.4.47 अनचि च।
सु द् ध् य् + उपास्य	8.4.53 झलां जश् झशि।
	य-लोप is प्राप्त by 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः ।
	The letter for operation is determined by 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
	य-लोप is negated by (वार्तिकम्) यणः प्रतिषेधो वाच्यः ।
सुद्ध्युपास्य	वर्णसम्मेलने (combining the letters together)

2. Describe orally these रूपसिद्धि in the form of टिप्पणी. The template is given below.

“_______” इति स्थिते,

“_______” “_______” इति सूत्रद्वयसहकारेण “______” इति सूत्रेण ____6/1____ ____S7/1____,

“_______” इत्यनेन ____6/1____ ____S7/1____,

“_______” इति ____6/1____ ____S7/1____,

“_______” इति ____S7/1____ ____S7/1____,

“_______” इत्येतत्सहकारेण “______” इत्यनेन ____6/1____ ____S7/1____ ____S7/1____,

“_______” इति ____S7/1____,

वर्णसम्मेलने च कृते,

“_______” इति सिद्धम् ।

<u>अच्सन्धिः 2) अयवायाव-सन्धिः "हरये"</u>

The next विधिसूत्र gives the "अयवायाव-सन्धि rule", as in the diagram below.

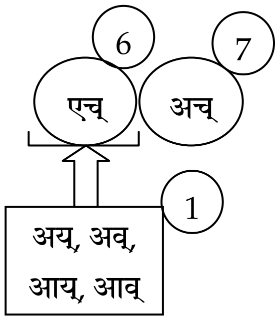

[विधिसूत्रम्] 6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्

एचः $^{6/1}$ अयवायावः $^{1/3}$ । ~ अचि $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- एचः 6/1 – प्रत्याहारः एच्; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा).
  With the परिभाषा, it results in "एचः $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$", "in the place of एच्"
- अयवायावः 1/3 – अय् च अव् च आय् च आव् च; इतरेतरद्वन्द्वसमासः. This is आदेशः.
- अचि 7/1 – From 6.1.77 इको यणचि ।; प्रत्याहारः अच् in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य)
  With the परिभाषा, it results in "अचि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$", "when अच् is following"
- संहितायाम् 7/1 – From अधिकारसूत्र 6.1.72 संहितायाम् ; संहिता is a संज्ञा defined as 1.4.109 परः सन्निकर्षः संहिता; in विषयसप्तमी; "in the topic of संहिता"

Our own वृत्ति will be – एचः $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$ अयवायावः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$ अचि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$ विषये $^{7/1}$ ।

In the topic of संहिता, अयवायाव् are the substitutes in the place of एच्, when अच् is following.

[LSK] एचः $^{6/1}$ क्रमात् ^{0} "अय् $^{1/1}$ अव् $^{1/1}$ आय् $^{1/1}$ आव् $^{1/1}$" एते $^{1/3}$ (= अयवायावः $^{1/3}$) स्युः $^{III/3}$ अचि $^{7/1}$ ॥

In लघुसिद्धान्तकौमुदीवृत्ति, the word "क्रमात् (respectively)" is inserted. This word is the essence of the next परिभाषासूत्र 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।

See the sūtras in अष्टाध्यायीसूत्रपाठ.

6.1.72 संहितायाम्$^{V7/1}$ ।

6.1.77 इकः$^{6/1}$ यण्$^{1/3}$ अचि$^{7/1}$ । संहितायाम्$^{V7/1}$

6.1.78 एचः$^{6/1}$ अयवायावः$^{1/3}$ । अचि$^{7/1}$ संहितायाम्$^{V7/1}$

Observe how the अनुवृत्ति (bringing down of words from previous sentences) works. This system is observed in the natural language as well. A word in the previous sentence is overwritten by another word in the following sentence when the case ending is the same. And when a particular case ending word in the previous sentence is not found in the following sentence, that word is brought down to the following sentence as अनुवृत्ति.

Now, we have a situation. There are four स्थानिन्s (those which are occupying the स्थान, the place for substitution) and four आदेशs. We need a परिभाषा to decide which स्थानिन् should be replaced by which आदेश. 1.1.50 स्थानेऽन्तरमः । will not do because the स्थान of both ए and ऐ is कण्ठतालु, and the स्थान of both ओ and औ is कण्ठोष्ठम्. We cannot decide by the similarity of स्थान or even बाह्यप्रयत्न, अर्थ, or मात्रा. There is an अव्यवस्था (situation in which there is no definiteness). We need another परिभाषासूत्र for the correct interpretation of एचोऽयवायावः ।.

The gist of this sūtra in one word is "respectively". As seen in the diagram below, when a rule involves two sets of things which are the same in number, those two things are connected respectively in the order of appearance.

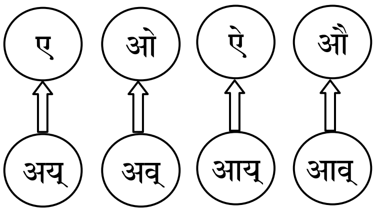

More detailed explanation of this sūtra is "when a rule has two groups which have the same number of members, those members should be matched by the number in order of appearance".

[परिभाषासूत्रम्] 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।

यथासङ्ख्यम् ^{0} अनुदेशः $^{1/1}$ समानाम् $^{6/3}$ ।

3 words in the सूत्र; no word as अनुवृत्ति

- यथासङ्ख्यम् 0 – This is अव्ययीभावसमास. विग्रहवाक्य is "सङ्ख्याम् $^{f/2/1}$ (number) अनतिक्रम्य (not exceeding, not transgressing) इति यथासङ्ख्यम्". This word is used as adverb.
- अनुदेशः 1/1 – Any rules told in sūtras.
- समानाम् 6/3 – of two groups which have the same number of members

[LSK] समसम्बन्धी $^{1/1}$ (= समानाम् $^{6/3}$) विधिः $^{1/1}$ (= अनुदेशः $^{1/1}$) यथासङ्ख्यम् ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

समसम्बन्धी is adjective to विधिः. समसम्बन्धी means "the one which has the connection between the same number." समान-सङ्ख्यानां सम्बन्धः समसम्बन्धः । The connection (सम्बन्ध) between the same (समान) numbers (सङ्ख्या) is समसम्बन्ध. समसम्बन्धः अस्य अस्ति इति समसम्बन्धी । समसम्बन्ध + इनिँ (मत्वर्थ-तद्धित-प्रत्यय, one which has …) = समसम्बन्धिन्, समसम्बन्धिन् in masculine 1/1 is समसम्बन्धी.

In this case, विधि = अनुदेश is the sūtra "एचोऽयवायावः।". There is a connection between एच् and अयवायाव्. Both of them have the same number of members, four.

When this is the case, the rule (अनुदेश) should be (स्यात्) यथासङ्ख्यम्, according to the number in the order of appearance.

वृत्ति continues to show examples.

[LSK] हरये $^{4/1}$ । विष्णवे $^{4/1}$ । नायकः $^{1/1}$ । पावकः $^{1/1}$ ।

Since the sūtra consists of 4 combinations, we have to see 4 types of examples.

Example 1: हरये

हरि + ङे	Declension of प्रातिपदिक "हरि" in 4th case singular
हरि + ए	अनुबन्धलोपः (elision of इत् letters)
हरे + ए	7.3.111 घेर्ङिति । ~ गुणः अङ्गस्य (We have not studied this sūtra yet.)
हरय् + ए	6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्
	With the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।
हरये	वर्णसम्मेलनम् (putting all the letters together)

Example 2: विष्णवे

विष्णु + ङे	Declension of प्रातिपदिक "विष्णु" in 4th case singular
विष्णु + ए	अनुबन्धलोपः (elision of इत् letters)
विष्णो + ए	7.3.111 घेर्ङिति । ~ गुणः अङ्गस्य (We have not studied this sūtra yet.)
विष्णव् + ए	6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्
	With the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।
विष्णवे	वर्णसम्मेलनम् (putting all the letters together)

Example 3: नायकः

णीञ् प्रापणे (1U) to lead

नी + ण्वुल्	3.1.133 ण्वुल्तृचौ । (कर्तरि कृत्-प्रत्ययः; see volume 3)
नी + वु	अनुबन्धलोपः (elision of इत् letters)
नी + अक	7.1.1 युवोरनाकौ । (वु is replaced by अक; see volume 3)
नै + अक	7.2.115 अचो ञ्णिति । ~ वृद्धिः अङ्गस्य (अच् followed by णित् takes वृद्धिः See volume 3)
	With the help of 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।
नाय् अक	6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्
	With the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।
नायक	वर्णसम्मेलनम् (putting all the letters together)

Example 4: पावकः

पूञ् पावने (9U) to purify

पू + ण्वुल्	3.1.133 ण्वुल्तृचौ । (कर्तरि कृत्-प्रत्ययः; see volume 3)
पू + वु	अनुबन्धलोपः (elision of इत् letters)
पू + अक	7.1.1 युवोरनाकौ । (वु is replaced by अक; see volume 3)
पौ + अक	7.2.115 अचो ञ्णिति । ~ वृद्धिः अङ्गस्य (अच् followed by णित् takes वृद्धिः See volume 3)
	With the help of 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।
पाव् +अक	6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्
	With the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।
पावक	वर्णसम्मेलनम् (putting all the letters together)

Before studying the next sūtra, we shall study two परिभाषासूत्रs, which are not in लघुसिद्धान्तकौमुदी, but very much essential for understanding the next sūtra and many others.

The next परिभाषासूत्र tells that when two words are in समानाधिकरण, and in विशेषण (adjective) / विशेष्य (qualified noun) relationship, the adjective is understood both as "that which ends (= अन्त) with the adjective", and also "the adjective itself".

This operation is conventionally known as "तदन्तविधिः".

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य । ~ स्वस्य रूपस्य

When विधि is told with adjective, that adjective is represents for that which ends with that adjective, and also for that adjective itself.

येन $^{3/1}$ विधिः $^{1/1}$ तदन्तस्य $^{6/1}$ । ~ स्वस्य $^{6/1}$ रूपस्य $^{6/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- येन 3/1 – By which (adjective); it is understood as "येन विशेषणेन"; in करणे तृतीया.
- विधिः 1/1 – An injunction, rule, told by sūtra.
- तदन्तस्य 6/1 – तत् (= विशेषनम्) अन्ते यस्य सः तदन्तः (176B) = शब्दसमुदायः (group of letters), तस्य ।; "for the group of letters which ends with that adjective"; in सम्बन्धषष्ठी connected to "संज्ञा" making a sentence "the adjective is a संज्ञा for the group of letters which ends with that adjective".
- स्वस्य 6/1 – प्रातिपदिक स्व (its own) indicating विशेषण; in सम्बन्धषष्ठी, connected to "रूपस्य"
- रूपस्य 6/1 – Of the form; in सम्बन्धषष्ठी, also connected to "संज्ञा"; "The adjective is also a संज्ञा for its own form"

[SK] विशेषणम् $^{1/1}$ तदन्तस्य $^{6/1}$ संज्ञा $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ स्वस्य $^{6/1}$ च ^{0} रुपस्य $^{6/1}$ ।

Adjective is a संज्ञा for a group of words ending with that adjective, and also for that adjective itself.

For example, in the case of 3.3.56 एः $^{5/1}$ अच् $^{1/1}$ । ~ धातोः $^{5/1}$ प्रत्ययः $^{1/1}$, एः $^{5/1}$ (प्रातिपदिक is इ) is an adjective to धातोः $^{5/1}$. By this परिभाषासुत्र 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।, the विशेषण "इ" is understood as a संज्ञा for "इ-ending धातु", and also "इ, which is धातु".

The next वार्तिक is अपवाद to the तदन्तविधि. This operation is known as तदादिविधि.

When the three conditions below are satisfied, the adjective is understood as "that which begins (= आदि) with the letter".

Three conditions for तदादिविधि:

1. Two words are in समानाधिकरण, in a विशेषण (adjective)/विशेष्य (qualified noun) relationship.

2. They are in परसप्तमी.

3. The विशेषण (adjective) refers to any letter (अल्-ग्रहण).

(वार्तिकम्) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।

When अल् is mentioned as an adjective, and told in 7th case, then it should be understood as that which begins with that letter.

यस्मिन् $^{7/1}$ विधिः $^{1/1}$ तदादौ $^{7/1}$ अल्-ग्रहणे $^{7/1}$ ।

4 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- यस्मिन् 7/1 – "इति सप्तमीनिर्दिष्टे" is also understood; in सति सप्तमी; समानाधिकरण to अल्ग्रहणे;
- विधिः 1/1 –An injunction, rule, told by sūtra.
- तदादौ 7/1 – तत् (= अल्) आदौ यस्य सः तदादिः (176B) = शब्दसमुदायः (group of letters), तस्मिन् ।; in परसप्तमी. "इति वेदितव्यम्" should be understood.
- अल्ग्रहणे 7/1 – अल् (any letter) ग्रहणम् (mentioned) अल्ग्रहणम् (KT) तस्मिन् ।; in सति सप्तमी.

[Medhā] यस्मिन् $^{7/1}$ अल्ग्रहणे $^{7/1}$ सति $^{7/1}$ विधिः $^{1/1}$ कार्यम् $^{1/1}$ भवति $^{III/1}$, "तदादौ $^{7/1}$ परे $^{7/1}$" इति ^{0} वेदितव्यम् $^{1/1}$।

If an operation takes place when a condition follows, and the condition is mentioned as a letter, then it should be understood as "that which begins with that letter".

An example for this is seen in the next sūtra.

Coming back to लघुसिद्धान्तकौमुदी, the next विधिसूत्र is similar to एचोऽयवायावः, with more limited scope as shown below.

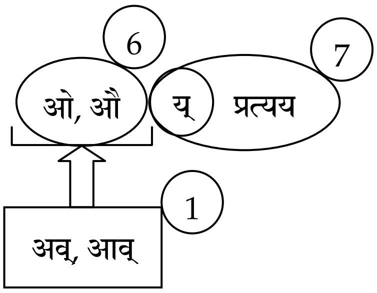

[विधिसूत्रम्] 6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये । ~ संहितायाम् (एचः)

वान्तः $^{1/1}$ यि $^{7/1}$ प्रत्यये $^{7/1}$ । ~ संहितायाम् $^{7/1}$ (ओदौतोः $^{6/2}$, by वार्तिक or अनुमान)

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- वान्तः 1/1 – वः अन्ते यस्य सः वान्तः (176B) । वकारात् अकारः उच्चारणार्थः । That which has व् at the end is वान्त. Among the आदेशs in the previous sūtra, वान्तs are अव् and आव्. This is आदेशः.
- यि 7/1 – The letter य् in परसप्तमी.
- प्रत्यये 7/1 – in परसप्तमी.

Since these two words are in समानाधिकरण (condition 1), and they are both in परसप्तमी (condition 2), and one of them is mentioning a letter (अल्-ग्रहण) (condition 3), तदादिविधि is applied. Thus "यकारादौ प्रत्यये" or "यकारादिप्रत्यये" is understood.

- एचः 6/1 (ओदौतोः 6/2) – प्रत्याहारः एच्; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा)

Because आदेशs are only अव् and आव्, the स्थानिन् are understood as corresponding ओ and औ only. For clear presentation, त् is added between ओ and औ, and औ and विभक्ति ओस् in order to prevent vowel sandhi. In ओत् + औत् = ओदौत् (ID), the त् of पूर्वपद is पदान्त, thus becomes द् by 8.2.39 झलां जशोऽन्ते ।.

- संहितायाम् 7/1 – This has not much importance since this is between प्रकृति and प्रत्यय.

Our own वृत्ति will be – ओदौतोः स्थाने अव्, आव् इति वान्तः आदेशः स्यात् यकारादौ प्रत्यये परे।

[LSK] यकारादौ $^{7/1}$ प्रत्यये $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ ओदौतोः $^{6/2}$ "अव् आव्" एतौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$ ।

अव् and आव्, these are the substitutes in the place of ओ and औ, respectively, when य्-beginning suffix follows.

"यि" of the sūtra is understood as "यकारादौ" by applying तदादिविधि. "परे" by तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य।. "ओदौतोः" is the modification of the अनुवृत्ति एचः. "अव् आव् एतौ" is the explanation for "वान्तः" in the sūtra.

Now we need to see two उदाहरणs:

1. ओ followed by यकारादिप्रत्यय

2. औ followed by यकारादिप्रत्यय.

[LSK] गव्यम् $^{1/1}$ ।

गोः विकारः (product of cow) गव्यं दध्यादि (such as curd)

गो (cow) + ङस् + यत्	4.3.160 गोपयसोर्यत् । ~ तस्य विकारः तद्धिताः प्रत्ययः
गो + य	अनुबन्धलोपः, 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
ग् अव् + य	6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये ।
गव्य	

[LSK] नाव्यम् $^{1/1}$ ।

नावा तार्यम् (that which is crossed by boat) नाव्यं जलम् (water)

नौ (boat) + टा + यत्	4.4.91 नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु । ~ यत्
नौ + य	अनुबन्धलोपः, 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
न् + आव् + य	6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये ।
नाव्य	

Now one वार्तिक on 6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये । is taught in लघुसिद्धान्तकौमुदी. This वार्तिक is related to another वार्तिक which is not seen in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

They are to address the form "गव्यूति", which is made of गो and यूति. Since यूति is प्रातिपदिक, not प्रत्यय, वार्तिककार composed these वार्तिकs.

(वार्तिकम्) गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ।

In the topic of वान्त-आदेश, "गो" followed by a प्रातिपदिक "यूति" in the Vedas should be told additionally (उपसङ्ख्यानम्).

गोः $^{6/1}$ यूतौ $^{7/1}$ छन्दसि $^{7/1}$ उपसङ्ख्यानम् $^{1/1}$ ।

Thus the word "गव्यूति" word is seen in the Vedas. The meaning is "गोप्रचरभूमिः", pasture.

The next वार्तिक is for the form गव्यूति in non-Vedic literature.

(वार्तिकम्) अध्वपरिमाणे च ।

Even in लोक (non-Vedic literature), the word "गव्यूति" word is used, but only in the sense of the measurement of distance.

अध्वपरिमाणे $^{7/1}$ च ^{0} ।

- अध्वपरिमाणे 7/1 – अध्वनः $^{6/1}$ (of the road) परिमाणम् $^{1/1}$ (measurement) अध्वपरिमाणम् (6T); in विषयसप्तमी.
- च 0 – This brings यूति and वान्तः.

[टिप्पणी ६] गो-शब्द-ओकारस्य $^{6/1}$ यूति-शब्दे $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ अव्-आदेशः $^{1/1}$ लोके $^{7/1}$ अपि ^{0} भवति $^{III/1}$ मार्गपरिमाणे $^{7/1}$ गम्ये $^{7/1}$ ।

When the measurement of a road is understood, even in non-Vedic literature, अव् is the substitute for the ओ of गो-word when यूति-word is following.

[टिप्पणी ६] गव्यूतिः $^{1/1}$ इति ^{0} क्रोशद्वयस्य $^{6/1}$ संज्ञा $^{1/1}$ ।

गव्यूति is a name for two क्रोश, another unit of measurement of distance.

<u>अच्सन्धिः 3) गुण-सन्धिः "उपेन्द्रः"</u>

First we will see the definition of the technical term गुण in the next संज्ञासूत्र.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.2 अदेङ् गुणः ।

अ, ए, and ओ - These three letters are termed गुण.

अत् 1/1 एङ् 1/1 गुणः 1/1 ।

3 words in the सूत्र. No अनुवृत्ति is required.

- अत् 1/1 – This is संज्ञी. By 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।, letter अ represents 18 varieties of अ. However, because of the त् after अ, the अ in this sūtra represents only 6 varieties of ह्रस्व अ, with the help of परिभाषा 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।, introduced next.

  This अ is called तपर, that from which त् is पर. (तः 1/1 परः 1/1 यस्मात् 5/1 सः 1/1 तपरः 1/1 = अ)
- एङ् 1/1 – प्रत्याहारः एङ्; indicating ए and ओ. This is संज्ञी. This एङ् represents only 6 varieties of दीर्घ ए and ओ each, with the help of परिभाषा 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।, introduced next.

  This एङ् is also called तपर, that which is after त्. (तात् 5/1 परः 1/1 तपरः 1/1 = एङ्)
- गुणः 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] अत् 1/1 एङ् 1/1 च 01 गुणसंज्ञः 1/1 स्यात् III/1 ॥

Short अ and एङ् (ए and ओ) are termed गुण.

Because of the त् in this sūtra, अ and एङ् can only bring their सवर्णs which are of the same length as themselves. Thus only ह्रस्व-अकार and दीर्घ ए and ओ are termed गुण.

This कालनियम (restriction of time) is taught in the next sūtra.

The next sūtra gives कालनियम, restriction of time, or length, to the सवर्णs, which a vowel can represent as instructed by the previous sūtra 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य । ~ सवर्णस्य

तपर (that which is followed by त्, and also that which is after त्) is संज्ञा for सवर्ण with the same length.

तपरः $^{1/1}$ तत्कालस्य $^{6/1}$ । ~ सवर्णस्य $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- तपरः 1/1 – This is adjective to vowel.

  There are two ways of solving this समास.

  1. तः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ यस्मात् $^{5/1}$ सः $^{1/1}$ तपरः $^{1/1}$ (115B); that from which त् is पर (following)

     Ex. अत्, आत्, इत्, एत्, ऐत्, ओत्, etc.

  2. तात् $^{5/1}$ परः $^{1/1}$ तपरः $^{1/1}$ (5T); that which is after त्

     Ex. एङ् in the sūtra "अत् एङ् गुणः".

- तत्कालस्य 6/1 – तस्य (तपरत्वेन उच्चार्यमाणस्य) कालः इव कालः यस्य सः (616B, IB) ।; तत्काल is an adjective to सवर्ण, in सम्बन्धषष्ठी to संज्ञा, together resulting in "तत्कालस्य सवर्णस्य संज्ञा".

[LSK] तः $^{1/1}$ परः $^{1/1}$ यस्मात् $^{5/1}$ सः $^{1/1}$, तात् $^{5/1}$ परः $^{1/1}$ च ^{0} (= तपरः $^{1/1}$) उच्चार्यमाण-सम-कालस्य $^{6/1}$ (तत्कालस्य $^{6/1}$) एव ^{0} संज्ञा $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

तपर (that which is followed by त्, and also that which is after त्) is संज्ञा only for that which has the same length as being uttered.

Note that एव-कार (the word "एव") is to indicate restriction.

This sūtra is called कालनियम to the previous sūtra 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।, teaching that अण् (all the vowels and semivowels) is a संज्ञा for all the सवर्णs.

By adding त् before or after a vowel, that vowel is called a तपर vowel, and it is a संज्ञा for सवर्णs which have the same time (मात्रा) as the time of that तपर vowel.

For example, अत् is a संज्ञा for 6 varieties of ह्रस्व अ (अ, अ॑, अ॒, अँ, अँ॑, अँ॒).

[Examples]

1. अ of अत् is तपर, thus it is a संज्ञा only for सवर्ण with the same time, which is ह्रस्व.

अ	आ	आ३	अँ	आँ	आँ३
अ॑	आ॑	आ॑३	अँ॑	आँ॑	आँ॑३
अ॒	आ॒	आ॒३	अँ॒	आँ॒	आँ॒३

2. एङ् of "अत् एङ्" is तपर, thus it is a संज्ञा only for सवर्ण with the same time, which is दीर्घ.

-	ए	ए३	-	एँ	एँ३
-	ए॑	ए॑३	-	एँ॑	एँ॑३
-	ए॒	ए॒३	-	एँ॒	एँ॒३

-	ओ	ओ३	-	ओँ	ओँ३
-	ओ॑	ओ॑ ३	-	ओँ॑	ओँ॑३
-	ओ॒	ओ॒३	-	ओँ॒	ओँ॒३

3. ईत् is a संज्ञा only for सवर्ण with the same time, which is दीर्घ.

इ	ई	ई३	इँ	ईँ	ईँ ३
इ॑	ई॑	ई॑३	इँ॑	ईँ॑	ईँ॑३
इ॒	ई॒	ई॒३	ईँ॒	ईँ॒	ईँ॒३

Note:

"तपर-करण" means "making (a vowel) तपर" or "attaching त् to a vowel". There are two types of तपर-करण.

1. तपर-करण with 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य । :

This is what we just studied.

2. तपर-करण just for clarity of the sound:

As seen in "एदैतोः", "ओदौतोः", etc., the तकार is used for clear identification of the vowels (by preventing sandhi taking place between them).

[विधिसूत्रम्] 6.1.87 आद् गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

अवर्ण followed by अच् together becomes गुण.

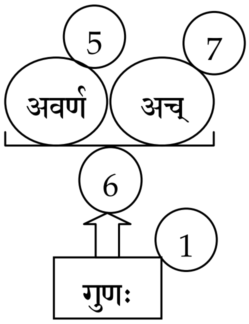

आत्$^{5/1}$ गुणः$^{1/1}$ । ~ एकः$^{1/1}$ पूर्वपरयोः$^{6/2}$ अचि$^{7/1}$ संहितायाम्$^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- आत् 5/1 – प्रातिपदिक is अ, in 5th case (पूर्वपञ्चमी by 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य।)
  This अ is अविधीयमानः, thus it stands for 18 सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- गुणः 1/1 – गुण-संज्ञा is told by 1.1.2 अदेङ् गुणः।. This is आदेशः.
- एकः 1/1 – From an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।. This is qualifying the गुण-आदेशः.
- पूर्वपरयोः 6/2 – From an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।, in स्थानेयोगा षष्ठी; "in the place of पूर्व and पर"
- अचि 7/1 – From 6.1.77 इको यणचि; प्रत्याहारः अच् in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य)
  This अच् is अविधीयमानः, thus it stands for all the सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- संहितायाम् 7/1 – From the अधिकारसूत्र 6.1.72 संहितायाम्

Note: See sūtras under the अधिकार of 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः ।. All the आदेशs in this section are एकादेश, one substitute for two. Check the 1st case ending words, which are आदेशs, in this section. Starting from गुणः in this sūtra, वृद्धिः (6.1.88 to 92), पररूपम् (6.1.94 to 100), दीर्घः (6.1.101 to 106), पूर्वरूपम् (6.1.107 to 110), and उत् (6.1.111) are all एकादेशः.

[LSK] अवर्णात्$^{5/1}$ (= आत्$^{5/1}$) अचि$^{7/1}$ परे$^{7/1}$ पूर्वपरयोः$^{6/2}$ एकः$^{1/1}$ गुणः$^{1/1}$ आदेशः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

गुण is the one substitute in the place of both पूर्व and पर. What precedes is अवर्ण and what follows is अच्. An expression "~वर्ण" indicates all the सवर्णs. Thus अवर्ण means all the 18 सवर्णs of अ.

Now we will see the application of this sūtra in examples. Taking the words of the sūtra literally, we can think of 9 combinations as follows. However, the cases #1 and #6 to #9 are covered by other rules, which are called अपवाद.

1) अवर्ण + अवर्ण = आ (दीर्घः) दैत्यारिः [अपवादः] 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः।
2) अवर्ण + इवर्ण = ए (गुणः) उपेन्द्रः
3) अवर्ण + उवर्ण = ओ (गुणः) गङ्गोदकम्
4) अवर्ण + ऋवर्ण = अर् (गुणः) कृष्णर्द्धिः
5) अवर्ण + ऌवर्ण = अल् (गुणः) तवल्कारः
6) अवर्ण + एवर्ण = ऐ (वृद्धिः) कृष्णैकत्वम् [अपवादः] 6.1.88 वृद्धिरेचि ।
7) अवर्ण + ओवर्ण = औ (वृद्धिः) गङ्गौघः [अपवादः] 6.1.88 वृद्धिरेचि ।
8) अवर्ण + ऐवर्ण = ऐ (वृद्धिः) देवैश्वर्यम् [अपवादः] 6.1.88 वृद्धिरेचि ।
9) अवर्ण + औवर्ण = औ (वृद्धिः) कृष्णौत्कण्ठ्यम् [अपवादः] 6.1.88 वृद्धिरेचि ।

When there are two rules applicable in one place at the same time, the rule which will become useless if it is not applied is called अपवाद.

For example, both गुण and वृद्धि rules are applicable at the same time in अ + ए. If 6.1.87 आद्गुणः । were to be applied, 6.1.88 वृद्धिरेचि । would become useless. Therefore 6.1.88 वृद्धिरेचि । is called अपवादः and 6.1.87 आद्गुणः । is called उत्सर्गः.

When there is such a relationship between two sūtras, अपवाद sūtra should be applied and उत्सर्ग sūtra should be dismissed.

<table>
<tr><td rowspan="3">पर \ पूर्व</td><td>अ/आ</td><td>इ/ई</td><td>उ/ऊ</td><td>ऋ/ॠ</td><td>ऌ</td><td>ए</td><td>ओ</td><td>ऐ</td><td>औ</td></tr>
<tr><td colspan="9">अच्</td></tr>
<tr><td>सवर्णः</td><td colspan="4">इक्</td><td colspan="4">एच्</td></tr>
<tr><td>अ/आ</td><td>दीर्घः</td><td colspan="4">गुणः</td><td colspan="4">वृद्धिः</td></tr>
</table>

अवर्ण + अच् combination covers bigger area than the scope of गुणसन्धि. Other areas are covered by अपवाद sūtras to गुणसन्धि rule.

For गुण-सन्धि, we should expect four examples, i.e. 1.अवर्ण + इवर्ण (उपेन्द्रः), 2.अवर्ण + उवर्ण (गङ्गोदकम्), 3.अवर्ण + ऋवर्ण (कृष्णर्द्धिः), and 4.अवर्ण + ऌवर्ण (तवल्कारः).

[LSK] उपेन्द्रः ।

उप + इन्द्र

उप् ए न्द्र 6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, इ is तालव्यः, thus, among the गुण letters, ए which has कण्ठतालु as स्थान is the closest.)

उपेन्द्र

गङ्गा + उदक

गङ्ग् ओ दक 6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

गङ्गोदक

Small questions:

Find examples in the combinations below.

1. अ + इ 5. अ + उ

2. अ + ई 6. अ + ऊ

3. आ + इ 7. आ + उ

4. आ + ई 8. आ + ऊ

Explain how तपरकरण with 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य । works.

6.1.87 आद्गुणः has two अपवादs. What are they and how are they अपवाद?

अच्सन्धिः 3) a. उरण् रँपरः "कृष्णर्द्धिः"

In the third and fourth examples, ऋवर्ण and लृवर्ण are replaced by the गुण letter अ. In such cases, the अ should be followed by र् and ल्, respectively. This additional operation is told by 1.1.51 उरण् रपरः ।. This sūtra requires इत् संज्ञा for nasalized vowels, which is taught in the next sūtra.

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

In the original texts of grammar, a nasalized vowel is इत्.

उपदेशे 7/1 अच् 1/1 अनुनासिकः 1/1 इत् 1/1

- उपदेशे 7/1 – The original grammar teaching taught by three sages. अधिकरणे सप्तमी.
- अच् 1/1 – प्रत्याहारः अच्, indicating all the vowels. This is संज्ञी.
- अनुनासिकः 1/1 – अनुनासिक is a nasal sound which was defined by 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।; this is an adjective to अच्. Together, a nasalized vowel.
- इत् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] उपदेशे 7/1 अनुनासिकः 1/1 अच् 1/1 इत्-संज्ञकः 1/1 स्यात् III/1 ।

In the original teaching, a nasalized vowel is termed इत्.

The following śloka tells what exactly उपदेश means.

प्रत्ययाः शिवसूत्राणि ह्यादेशा आगमास्तथा ।
धातुपाठो गणे पाठ उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

1) प्रत्ययाः – Suffixes taught in sūtras. E.g., ङसिँ, णिनिँ, मतुँप्
2) शिवसूत्राणि – माहेश्वरसूत्राणि. E.g., लँण् ।
3) आदेशाः – Substitutes taught in sūtras. E.g., वसुँ
4) आगमाः – Augments taught in sūtras.
5) धातुपाठः – Those which are enumerated in धातुपाठः. E.g., असँ भुवि ।, रमुँ क्रीडायाम् ।
6) गणपाठः – Those which are enumerated in गणपाठः. E.g., भवतुँ ।

[LSK] प्रतिज्ञानुनासिक्याः $^{1/3}$ पाणिनीयाः $^{1/3}$ ।

How do we know that certain vowels in व्याकरणशास्त्र are nasalized? This वृत्ति is describing nasalized vowels used in the व्याकरणशास्त्र. (These nasalized vowels) taught by पाणिनि (पाणिनीयाः) are the ones whose status of nasal is taught in the tradition (प्रतिज्ञानुनासिक्याः). Summarizing, nasal vowels in व्याकरण are as per teaching.

[टिप्पणी] प्रतिज्ञा $^{1/1}$ आनुनासिक्यम् $^{1/1}$ येषां $^{6/3}$ ते $^{1/3}$ तथोक्ताः $^{1/3}$ पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ताः $^{1/3}$ ये $^{1/3}$ वर्णाः $^{1/3}$ ते $^{1/3}$ प्रतिज्ञा-विषय-आनुनासिक्यवन्तः $^{1/3}$ इत्यर्थः ।
[भैमीव्याख्यानम्] पाणिनिना प्रोक्ताः वर्णाः पाणिनीयाः (4.3.101 तेन प्रोक्तम् । 4.2.114 वृद्धाच्छः ।) । गुरुपरम्परोपदेशेन (प्रतिज्ञायते अनया इति प्रतिज्ञा) आनुनासिक्याः अनुनासिकधर्मवन्तः सन्ति ।

[LSK] लण्सूत्रस्थ-अवर्णेन $^{3/1}$ सह ^{0} उच्चार्यमाणः $^{1/1}$ रेफः $^{1/1}$ रलयोः $^{6/2}$ संज्ञा $^{1/1}$ ॥

The रँ of "रँपरः", which is रेफ with अँ in लँण्, the 6th sūtra of माहेश्वरसूत्रs, is a name for र् and ल्. This प्रत्याहार रँ is used in the next sūtra.

ह् अ य् अ व् अ र् अ (ट्) ल् (अँ) (ण्)

प्रत्याहार रँ is a संज्ञा for र् and ल्

ट् and ण् are इत् by 1.3.3 हलन्त्यम् ।. अँ is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।. प्रत्याहार is made by 1.1.71 आदिः अन्त्येन इता सह ।. Of प्रत्याहार रँ, र् is आदि letter, and अन्त्य इत् is अँ. Remember the LSK वृत्तिः for माहेश्वरसूत्राणि. "हकारादिषु अकारः उच्चारणार्थः । लण्मध्ये तु इत्संज्ञकः ।"

The प्रत्याहार रँ is used in the next sūtra.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.51 उरण् रँपरः ।

अण् in the place of ऋवर्ण or ऌवर्ण should become रँपर, that which is followed by र् or ल्, respectively.

उः $^{6/1}$ अण् $^{1/1}$ रँपरः $^{1/1}$ ।

3 words in the sūtra, no अनुवृत्ति is required.

- उः 6/1 – प्रातिपदिक is ऋ.; in स्थानेयोगा षष्ठी. "In the place of ऋवर्ण and ऌवर्ण".
- अण् 1/1 – प्रत्याहारः with पूर्व-णकारः, indicating अवर्ण, इवर्ण, उवर्ण by 1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- रँपरः 1/1 – प्रत्याहारः रँ, the first letter is र् of हयवरट्। and the end इत् letter is अँ (by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।) of लँण्।. रँ: परः यस्मात् सः रँपरः (115B) from which पर is रँ (र् and ल्) is रँपरः.

[LSK] "ऋ" इति ^{0} त्रिंशतः $^{6/1}$ संज्ञा $^{1/1}$ इति ^{0} उक्तम् $^{1/1}$ ।

It is said that ऋ is a संज्ञा for 30 सवर्णs, 18 ऋs and 12 ऌs by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। and वार्तिक "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।".

[LSK] तत्स्थाने $^{7/1}$ (ऋऌवर्णस्य $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$) यः $^{1/1}$ अण् $^{1/1}$ सः $^{1/1}$ रँपरः $^{1/1}$ सन् $^{1/1}$ एव ^{0} प्रवर्तते $^{III/1}$ ।

In the place of ऋवर्णs and ऌवर्णs, when अण् is to be there, it should be as रँपरः, that which is followed by र् or ल्.

कृष्ण + ऋद्धि

कृष्ण् अ द्धि	6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्
	1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, ऋ is मूर्धन्यः. Among the गुण letters, अ is the closest.)
कृष्ण् अर् द्धि	1.1.51 उरण् रँपरः । (When ऋ/ऌवर्ण becomes अण्, it should be रँपरः.)
	1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (among र् and ल् in रँ, र् is the closest to ऋ.)

कृष्णर्द्धि

तव + ऌकारः

तव् अ कारः 6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, ऌ is दन्त्यः. Among the गुण letters, अ is the closest.)

तव् अल् कारः 1.1.51 उरण् रँपरः । (When ऋ/ऌवर्ण becomes अण्, it should be रँपरः.)

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (among र् and ल् in रँ, ल् is the closest to ऌ.)

तवल्कारः

Other examples:

राजर्षयः, महर्षिः सप्तर्षिः, वसन्तर्तुः, उत्तमर्णः, अधमर्णः

Small questions:

Which ण् is used to make प्रत्याहार अण् of उरण् रँपरः?

How does ऋ stand for 30 सवर्णs?

Explain how प्रत्याहार रँ is made, and how it is used.

How do we get आनुनासिक्यम्, the status of अनुनासिक for the letters?

<u>अच्सन्धिः 3) b. पूर्वत्रासिद्धम् "हर इह"</u>

हरे + इह

हर् अय् इह   6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम् with 1.3.10 यथासङ्ख्यम् अनुदेशः समानाम् ।

After applying 6.1.78 एचोऽयवायावः। at the end of पद, the next sūtra will be applicable:

[विधिसूत्रम्] 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ अपूर्वयोः पदान्तयोः व्योः अशि संहितायाम्

य्/व् at the end of पद is optionally elided when अश् follows.

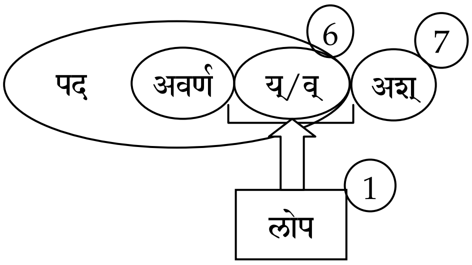

लोपः 1/1 शाकल्यस्य 6/1 । ~ अपूर्वयोः 6/2 पदान्तयोः 6/2 व्योः 6/2 अशि 7/1 संहितायाम् 7/1

2 words in सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- लोपः 1/1 – This is आदेश.
- शाकल्यस्य 6/1 – The name of a grammarian respected by पाणिनि, in सम्बन्धषष्ठी to a supplied word "मते", resulting in "in the opinion of शाकल्य-मुनि". That means, it is not the opinion of Pāṇini himself. Thus, this indicates that this sūtra is optional. One form is according to शाकल्य, another from is according to Pāṇini.
- अपूर्वयोः 6/2 – From 8.3.17, अपूर्वस्य undergoes वचन-विपरिणाम (modification of number) to match with "व्योः". अवर्णः पूर्वः याभ्यां तौ अपूर्वौ (115B), तयोः।, those which have अवर्ण as पूर्व; adjective to व्योः. This अ is अविधीयमानः, thus it stands for 18 सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- पदान्तयोः 6/2 – From अधिकारसूत्रम् 8.1.16 पदस्य । with तदन्तविधि; in स्थानेयोगा षष्ठी.
  To be exact, it should be अपूर्वः वकारः यकारश्च, तदन्तस्य पदस्य अन्त्यस्य अलः लोपः।. However, the process is simplified in the वृत्ति.
- व्योः 6/2 – व् च य् च व्यौ (ID), तयोः । वकार and यकार; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अशि 7/1 – प्रत्यहार अश्; all the vowels and soft consonants; in परसप्तमी
- संहितायाम् 7/1 – From 8.2.108; in विषयसप्तमी.

[LSK] अवर्णपूर्वयोः $^{6/2}$ पदान्तयोः $^{6/2}$ यवयोः $^{6/2}$ लोपः $^{1/1}$ वा ^{0} अशि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ ।

लोप is optionally the substitute in the place of य् and व् when they are at the end of पद and preceded by अवर्ण, and followed by अश्.

[LSK] हर इह, हरयिह ।

हरे + इह

हर् अय् इह 6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्

1.3.10 यथासङ्ख्यम् अनुदेशः समानाम् ।

हर् अ इह 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ व्योः अपूर्वयोः पदान्तयोः अशि संहितायाम्

Now, can 6.1.87 आद्गुणः । be applicable between अ and इ?

The answer is no, because of the अधिकार-सूत्र 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम् ।

हर इह

पक्षे (when 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । was not applied), हरयिह ।

The next अधिकार sūtra teaches a very important concept in Pāṇinisūtras.

[अधिकारसूत्रम्] 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम् ।

From 8.2.1 onward, these sūtras are as though non-existent from the view of previous sūtras.

पूर्वत्र ^{0} असिद्धम् $^{1/1}$ ।

- पूर्वत्र 0 – पूर्व with त्रल् (सप्तम्यर्थे त्रल् ।) = पूर्वस्मिन् in अधिकरणसप्तमी.
- असिद्धम् 1/1 – (पूर्वसूत्रदृष्ट्या, from the view of previous sūtras) न सिद्धम् असिद्धम्, that which does not exist; subjective complement to शास्त्रं सूत्रम्

The अष्टाध्यायी can be divided into two sections.

1. सपाद्-सप्ताध्यायी

The first seven (सप्तन्) chapters (अध्याय) and the first quarter (पाद) of the eighth chapter is called सपादसप्ताध्यायी, the section which constitutes seven chapters along with one quarter.
पादेन सह वर्तते इति सपादा । सह-बहुव्रीहिसमासः (SB)।
सपादा असौ सप्ताध्यायी च सपादसप्ताध्यायी । कर्मधारय-तत्पुरुषसमासः (KT)।

2. त्रिपादी

The last three (त्रि) quarters (पाद) are called त्रिपादी, the section which constitutes three quarters, starting from this sūtra 8.2.1 to the end of अष्टाध्यायी. (त्रयाणां पादानां समाहारः त्रिपादी । द्विगु-तत्पुरुषसमासः (DT)।)

This sūtra teaches two things:

1. From the view of सपादसप्ताध्यायी, त्रिपादी is non-existent.

[LSK] सपादसप्ताध्यायीम् $^{2/1}$ प्रति ^{0} त्रिपादी $^{1/1}$ असिद्धा $^{1/1}$।

For example, the sūtra 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य ।, which belongs to त्रिपादी, does not exist from the view of 6.1.87 आद्गुणः ।, which is सपादसप्ताध्यायी. Thus 6.1.87 does not see the occasion for application because from its view "य्" is still there between "अ" and इ" as in the above example ("हर इह").

2. Also, within the त्रिपादी, a latter sūtra is non-existent from the view of a preceding sūtra.

[LSK] त्रिपाद्याम् $^{7/1}$ अपि ^{0} पूर्वम् $^{2/1}$ प्रति ^{0} परम् $^{1/1}$ शास्त्रम् $^{1/1}$ असिद्धम् $^{1/1}$ ।

For example, the sūtra 8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । does not exist from the view of 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।, which appears before.

भगवत् + सुँ

भगवत्	6.1.68 हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ~ लोपः
भगव न् त्	7.1.70 उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ~ नुम्
भगवान् त्	6.4.14 अत्वसन्तस्य चाधातोः । ~ उपधायाः दीर्घः
भगवान्	8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः ।

After arriving at the form "भगवान्", 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । cannot be applied because from the view of 8.2.7, the sūtra 8.2.23 does not exist. Thus, there is still त् from the view of 8.2.7; hence the condition to apply the elision of न् does not arise.

Another example of 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य ।.

[LSK] विष्ण इह, विष्णविह ।

विष्णो + इह

विष्ण् अव् इह	6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि संहितायाम्
	1.3.10 यथासङ्ख्यम् अनुदेशः समानाम् ।
विष्ण् अ इह	8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ व्योः अपूर्वयोः पदान्तयोः अशि संहितायाम्
विष्ण इह ।	

पक्षे (when 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । was not applied), विष्णविह ।

अच्सन्धिः 4) वृद्धि-सन्धिः "कृष्णैकत्वम्"

First, the definition of the technical term वृद्धि is introduced in the next sūtra.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.1 वृद्धिरादैच् ।

दीर्घ आ, and दीर्घ ऐ, औ - These three letters are termed वृद्धि.

वृद्धिः $^{1/1}$ आत् $^{1/1}$ ऐच् $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- वृद्धिः 1/1 – This is संज्ञा.
- आत् 1/1 – This is संज्ञी.

This तपर-करण (making it तपर, तकारः परः यस्मात्) is not meant for कालनियम by 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।. Since आ is not heard in माहेश्वरसूत्राणि, आ is not in अण्. Thus 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। is not applicable to आ. 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य । is applicable only to what is applicable to 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।. Therefore, आत् is not for कालनियम. This त् is just for clarity.

- ऐच् 1/1 – This is also संज्ञी. This is a प्रत्याहार indicating ऐ and औ.

This ऐच् is तपर, which is after त्. (तात् $^{5/1}$ परः $^{1/1}$ तपरः $^{1/1}$ = ऐच्) This तपर-करण (making it तपर) is meant for कालनियम (limiting the मात्र) by 1.1.70 तपरस्तत्कारस्य।.

[LSK] आत् $^{1/1}$ ऐच् $^{1/1}$ च ^{0} वृद्धिसंज्ञः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

आ and ऐच् are termed वृद्धि.

वृद्धि indicates prosperity. By placing that संज्ञा at the very beginning, Pāṇini expresses मङ्गल in the shortest manner.

The next विधिसूत्र gives the "वृद्धि-सन्धि rule".

[विधिसूत्रम्] 6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

When अवर्ण is followed by एच्, वृद्धि is the substitute for the two.

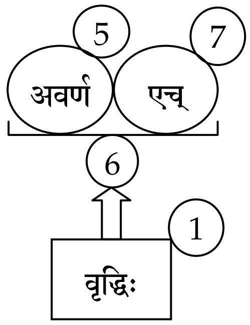

वृद्धिः $^{1/1}$ एचि $^{7/1}$ । ~ आत् $^{5/1}$ एकः $^{1/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- वृद्धिः 1/1 – वृद्धि-संज्ञा is given to आ, ऐ, and औ by 1.1.1 वृद्धिरादैच् ।. This is आदेश.
- एचि 7/1 – प्रत्याहारः एच्; in परसप्तमी by 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

This एच् is अविधीयमानः, thus it stands for all the सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.

- आत् 5/1 – From 6.1.87 आद्गुणः।. प्रातिपदिक is अ; in पूर्वपञ्चमी by 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य।

This अ is अविधीयमानः, thus it stands for 18 सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.

- एकः 1/1 – From an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।. This is qualifying the वृद्धि-आदेशः.
- पूर्वपरयोः 6/2 – From an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।, in स्थानेयोगा षष्ठी; "in the place of पूर्व and पर".
- संहितायाम् 7/1 – From the अधिकारसूत्र 6.1.72 संहितायाम् ।.

[LSK] आत् $^{5/1}$ एचि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ एकादेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

वृद्धि is the one substitute in the place of both पूर्व and पर when अवर्ण precedes and एच् follows, in the topic of संहिता.

[LSK] गुणापवादः $^{1/1}$ ।

वृद्धि is अपवाद, an exception, to गुण told by 6.1.87 आद्गुणः ।.

Definition of अपवादः

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः ।

येन (उत्सर्गेण) न अप्राप्ते (विषये) यः (अपवादः) विधिः आरभ्यते सः (विधिः) तस्य (उत्सर्गस्य) अपवादः ।

A विधि is started in the topic where उत्सर्ग is not अप्राप्त (where उत्सर्ग is definitely प्राप्त), that विधि is अपवाद.

उत्सर्गः is a general rule. In this case, गुणसन्धि is उत्सर्ग. अपवाद is exception within the general rule. In this case, वृद्धिसन्धि is अपवाद.

[LSK] कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

कृष्ण + एकत्व

कृष्ण् ऐ कत्व 6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, ए is तालव्यः, thus, among the वृद्धि letters, ऐ which has कण्ठतालु as स्थान is the closest.)

कृष्णैकत्व (oneness with Kṛṣṇa)

गङ्गा + ओघ

गङ्ग् औ घ 6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, ओ is ओष्ठ्यः, thus, among the वृद्धि letters, औ which has कण्ठोष्ठम् as स्थान is the closest.)

गङ्गौघ (stream of Gangā)

देव + ऐश्वर्य

देव् ऐ श्वर्य 6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, ऐ is कण्ठतालव्यः, thus, among the वृद्धि letters, ऐ which has कण्ठतालु as स्थान is the closest.)

देवैश्वर्यम् (lordship of devas)

कृष्ण + औत्कण्ठ्य

कृष्ण् औ त्कण्ठ्य 6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । (अ is कण्ठ्यः, औ is ओष्ठ्यः , thus, among the वृद्धि letters, औ which has कण्ठोष्ठम् as स्थान is the closest.)

कृष्णौत्कण्ठ्य (desire for, in Kṛṣṇa) (औत्कण्ठ्य = उत्कण्ठा + स्वार्थे ष्यञ्)

<u>अच्सन्धिः 4) a. एत्येधत्यूठ्सु "उपैति"</u>

The next विधिसूत्र gives a variation of the "वृद्धि-सन्धि rule".

[विधिसूत्रम्] 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु । ~ आत् पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः एचि संहितायाम्

वृद्धि is the substitute after अवर्ण, when 1) इण् धातु beginning with एच्, 2) एध् धातु beginning with एच्, or 3) ऊठ् आदेश follows.

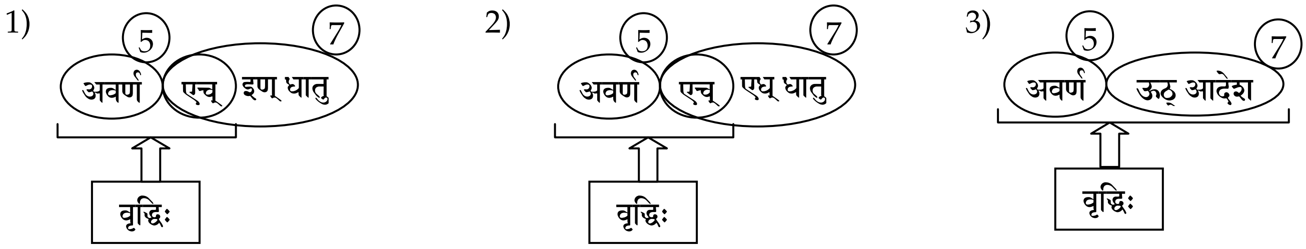

एति-एधति-ऊठ्सु $^{7/3}$ । ~ आत् $^{5/1}$ एकः $^{1/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एचि $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

1 word in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- एति-एधति-ऊठ्सु 7/3 – प्रातिपदिक is एत्येधत्यूठ् in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य)
  एतिः च एधतिः च ऊठ् च एत्येधत्यूठः (ID), तेषु ।
  एति = इण् गतौ + श्तिप् (वा०) इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे । एति is a कृदन्त word just to indicate इण्-धातु.
  एधति = एधँ वृद्धौ + श्तिप् (वा०) इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे । एधति is a कृदन्त word just to indicate एध्-धातु.
  ऊठ् is an आदेश given by the sūtra 6.4.132 वाह ऊठ् ।
- आत् 5/1 – प्रातिपदिक is अ, in 5th case (1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य।)

This अ is अविधीयमानः, thus it stands for 18 सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.

- पूर्वपरयोः 6/2 – from an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।, in स्थानेयोगा षष्ठी; "in the place of पूर्व and पर"
- एकः 1/1 – From an अधिकार-सूत्र 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।. This is qualifying the वृद्धि -आदेशः.
- वृद्धिः 1/1 – From the previous sūtra 6.1.88 वृद्धिरेचि ।
- एचि 7/1 – From the previous sūtra 6.1.88 वृद्धिरेचि ।

एचि qualifies only एति and एधति told in 7th case. And this is अल्-ग्रहण, mentioning of letters. Thus तदादिविधि by (वा०) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे । is applied. As a result, they are read together as "एजाद्योः $^{7/2}$ एत्येधत्योः $^{7/2}$ (when इण् and एध्-धातु which begin with एच् follow)".

This एच् is अविधीयमानः, thus it stands for all the सवर्णs as per 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.

- संहितायाम् 7/1 – the अधिकारसूत्र 6.1.72 संहितायाम्

[LSK] अवर्णात् $^{5/1}$ एजाद्योः $^{7/2}$ एत्येधत्योः $^{7/2}$ ऊठि $^{7/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ एकादेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

After अवर्ण, when एच्-beginning इण् धातु or एच्-beginning एध् धातु, or ऊठ् follows, वृद्धि is the one substitute in the place of the अवर्ण and the following letter.

Now, we are seeing three examples: 1. अवर्ण + एच्-beginning इण् धातु, 2. अवर्ण + एच्-beginning एध् धातु, and 3. अवर्ण + ऊठ् आदेश.

[LSK] उपैति $^{III/1}$ ।

The first example shows the combination of अवर्ण + इण् धातु, which is an अपवाद for 6.1.94 एङि पररूपम् ।, which tells that after अवर्ण obtains in उपसर्ग, when ए, ओ beginning धातु follows, पररूप is the one substitute in the place of the two.

उप + एति

उप् ऐ ति	6.1.87 आद्गुणः । is negated by 6.1.88 वृद्धिरेचि ।, which is again negated by 6.1.94 एङि पररूपम् ।. Finally पररूपम् is negated by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।

उपैति (he comes close, or he attains)

[LSK] उपैधते $^{III/1}$ ।

This is also an अपवाद for 6.1.94 एङि पररूपम् ।.

उप + एधते

उप् ऐ धते	6.1.87 आद्गुणः । is negated by 6.1.88 वृद्धिरेचि ।, which is again negated by 6.1.94 एङि पररूपम् ।. Finally पररूपम् is negated by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।

उपैधते (being near, it grows)

[LSK] प्रष्ठौहः।

This is an अपवाद for 6.1.87 आद्गुणः।.

वह् प्रापणे + ण्वि	3.2.64 वहश्च ।
वाह्	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्
प्रष्ठ + वाह् + शस् $^{2/3}$	
प्रष्ठ + ऊठ् आह् + अस्	6.4.132 वाहः ऊठ् । ~ भस्य संप्रसारणम् (यण् becoming इक्)
प्रष्ठ + ऊह् + अस्	6.1.108 सम्प्रसारणाच्च । ~ पूर्वरूपम् अचि
प्रष्ठौह् + अस्	By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।~ वृद्धिः
प्रष्ठौहः	8.2.66, 8.3.15

(A calf which carries logs set on its shoulder to keep it in one place)

[LSK] एजाद्योः $^{7/2}$ किम् ^{0}? ।

"~ इति किम्?" is called दलकृत्य or पदकृत्य to examine the necessity of a certain word. Here the एचि as an adjective to एति and एधति is questioned. एजाद्योः, एच् with आदि as तदादिविधि, in dual number, is to specify that the word made of इण् धातु and एध् धातु should begin with एच् to be applicable for this वृद्धि change.

[LSK] उपेतः।

1) Non-एच्-beginning word with इण् धातु

उप + इतः	इतः, इण् + क्त-प्रत्यय in 1/1, or इण् + लट्/कर्तरि/III/2, does not start with एच्.
उपेतः	6.1.87 आद्गुणः ।
	Because of the एजाद्योः word, this case is excluded from 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।.

[LSK] मा भवान् प्रेदिधत् ।

2) Non-एच्-beginning word with एध् धातु

एध् + णिच्	
एधि	
एधि + लुङ्/कर्तरि/III/1	
एधि + चङ् + त्	3.1.48 णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ।
इधि + अ + त्	7.4.1 णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।
इधि + धि + अत्	6.1.11 चङि । ~ द्वे अजादेः द्वितीयस्य
इधि + ध् + अत्	6.4.51 णेरनिटि ।
इदि + ध् + अत्	8.4.54 अभ्यासे चर्च । ~ जश्
इदिधत्	आट्-आगमः for लुङ् does not come because of 6.4.74 न माङ्योगे।
प्र + इदिधत्	
प्रेदिधत्	6.1.87 आद्गुणः ।
	Because of the एजाद्योः word, this case is excluded from 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु।.

मा भवान् प्रेदिधत् (May the revered one not grow)

Note that भवतुँ, respectful way to address "you", takes third person.

<u>अच्सन्धिः 4) b. वार्तिकs for एत्येधत्यूठ्सु "अक्षौहिणी"</u>

Some वार्तिकs are adding more instances to bring वृद्धि as अपवाद.

The next वार्तिक makes a particular word "अक्षौहिणी". This is गुण-अपवाद.

(वार्तिकम्) अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम् । ~ पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्

After अक्ष, when ऊहिनी follows, वृद्धि is the one substitute, to make अक्षौहिणी.

अक्षात् $^{5/1}$ ऊहिन्याम् $^{7/1}$ उपसङ्ख्यानम् $^{1/1}$ । ~ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- अक्षात् 5/1 – प्रातिपदिक is अक्ष in पञ्चमी as per 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।)
- ऊहिन्याम् 7/1 – प्रातिपदिक is ऊहिनी in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य)
- उपसङ्ख्यानम् 1/1 – Additional enumeration.

[LSK] अक्षौहिणी $^{1/1}$ सेना $^{1/1}$ ।

अक्ष + ऊहिनी

अक्ष् औ हिनी	By 6.1.87 आद्गुणः ।, गुणः is प्राप्तः. But it is debarred by (वा०) अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम् ।.

अक्षौहिणी	8.4.3 पूर्वपदात् संज्ञायामगः । ~ रषाभ्यां नो णः समानपदे

अक्षौहिणी (An army which consists of 21,870 chariots, 21,870 elephants, 64,610 horses, 109,350 foot soldiers)

(वार्तिकम्) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । ~ पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्

After प्र, when these 5 words follow, वृद्धि is the one substitute.

The first 3 words are of गुण-अपवाद, the last 2 words are of पररूप-अपवाद.

प्रात् $^{5/1}$ उह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्येषु $^{7/3}$ । ~ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- प्रात् 5/1 – प्रातिपदिक is प्र in पञ्चमी as per 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।)
- उह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्येषु 7/1 – प्रातिपदिक is ऊह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्य, इतरेतरद्वन्द्वसमास, in परसप्तमी

Since there are 5 types of words in the वार्तिक, there are five examples.

[LSK] प्रौहः ।

प्र + ऊह (ऊह् to guess + घञ्)

प्र् औ ह्		By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः. But it is debarred by (वा०) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।.

प्रौह (The best logician)

[LSK] प्रौढः ।

प्र + ऊढ (प्र + वह् to grow + क्त [8])

प्र् औ ढ		By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः. But it is debarred by (वा०) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।.

प्रौढ (The one who has grown, an arrogant person)

[LSK] प्रौढि ।

प्र + ऊढि (प्र + वह् to grow + क्तिन्)

प्र् औ ढि		By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः. But it is debarred by (वा०) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।.

प्रौढि (growth, arrogance)

[LSK] प्रैषः ।

प्र + एष (इष् + घञ्)

प्र् ऐ ष		By 6.1.88 वृद्धिरेचि।, वृद्धिः is प्राप्ता. But it is debarred by 6.1.94 एङि पररूपम् ।.

Again पररूपम् is debarred by (वा०) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।.

प्रैष (sending somebody)

[LSK] प्रैष्यः ।

प्र + एष्य (इष् + ण्यत्)

प्र् ऐ ष्य		By 6.1.88 वृद्धिरेचि।, वृद्धिः is प्राप्ता. But it is debarred by 6.1.94 एङि पररूपम् ।.

Again पररूपम् is debarred by (वा०) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ।.

प्रैष्य (one who is sent)

---

[8] वह् + क्त		3.2.102 निष्ठा । ~ भूते

उह् + त		वचिस्वपियजादीनां किति । ~ सम्प्रसरणम् (वह् is in यजादिगण.)

उढ् + त		8.2.31 हो ढः । ~ झलि

उढ् + ध		8.2.40 झषस्तथोर्धोऽधः ।

उढ् + ढ		8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

उ + ढ		8.3.13 ढो ढे लोपः ।

ऊ + ढ		6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

(वार्तिकम्) ऋते च तृतीयासमासे । ~ पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्

When the word ऋत follows after अवर्ण in a समास in which the अवर्ण-ending word is in तृतीया, वृद्धि is the one substitute. This is गुण-अपवाद.

ऋते $^{7/1}$ च ^{0} तृतीयासमासे $^{7/1}$। आत् $^{5/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- ऋते 7/1 – प्रातिपदिक is ऋत, in परसप्तमी
- च 0 – also, connecting to the topic of 6.1.89.
- तृतीयासमासे 7/1 – प्रातिपदिक is तृतीयासमास, in परसप्तमी

[LSK] सुखार्तः ।

सुखेन ऋतः (= गतः) इति सुखार्तः ।

सुख + ऋत (ऋ to go + क्त)

सुख् आर् त — By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but is debarred by (वा०) ऋते च तृतीयासमासे ।.
परिभाषासूत्रs 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । and 1.1.51 उरण् रँपरः । are required.

सुखार्त (One who has gone easily)

[LSK] तृतीया इति किम् ? परमर्तः ।

दलकृत्य is done for the word "तृतीया". The counter example is in कर्मधारयतत्पुरुषसमास.

परमश्च असौ ऋतः इति परमर्तः।

परम + ऋत

परम् अर् त — 6.1.87 आद्गुणः।
Since the पूर्वपद is not in तृतीया, this वार्तिक is not applicable.

परमर्त (An ultimately freed person)

(वार्तिकम्) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे । ~ पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्

After these 6 words, when the word "ऋण" follows, वृद्धि is the one substitute.

This is गुण-अपवाद.

प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-ऋण-दशानाम् $^{6/3}$ ऋणे $^{7/1}$ । पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ वृद्धिः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-ऋण-दशानाम् 6/3 – प्रातिपदिक is प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-ऋण-दशन् (ID), in षष्ठी, which is considered to be पञ्चमी. (1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।)
- ऋणे 7/1 – प्रातिपदिक is ऋण (debt), in परसप्तमी (1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।)

  Now we are to see 6 examples. They are all समासs.

[LSK] प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, इत्यादि।

प्र + ऋण

प्र् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

प्रार्ण (Big debt)

वत्सतर + ऋण

वत्सतर् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

वत्सतरार्ण (debt because of a grown calf)

कम्बल + ऋण

कम्बल् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

कम्बलार्ण (debt for blanket)

वसन + ऋण

वसन् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

वसनार्ण (debt for clothes)

ऋण + ऋण

ऋण् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

ऋणार्ण (debt for debt)

दश + ऋण

दश् आर् ण By 6.1.87 आद्गुणः।, गुणः is प्राप्तः, but debarred by (वा०) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।.

दशार्ण (दश ऋणानि यस्मिन्, a name of a place where there are ten types of lakes, etc.)

अच्सन्धिः 4) c. उपसर्गादृति धातौ "प्राच्छति"

In the section of एकः पूर्वपरयोः, now the topic of पररूपम् starts. The first विधिसूत्र we study under this topic is 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ ।, which requires the knowledge of two संज्ञाs: उपसर्गः and धातुः. Thus we shall see two संज्ञासूत्रs before the विधिसूत्र.

The next sūtra gives the उपसर्ग संज्ञा.

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे । ~ प्रादयः

The 22 प्रादिs, when there is a meaningful connection to action, are termed उपसर्ग.

उपसर्गाः $^{1/3}$ क्रियायोगे $^{7/1}$ । ~ प्रादयः $^{1/3}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- उपसर्गाः 1/3 – This is संज्ञा.
- क्रियायोगे 7/1 – क्रियया योगः क्रियायोगः (3T) connection with action; in सतिसप्तमी
- प्रादयः 1/3 – From 1.4.58 प्रादयः ।; 22 particles starting with प्र. प्र-शब्दः आदिः येषां ते प्रादयः (116B) ।; they are enumerated in LSK वृत्ति as seen below. This is संज्ञी.

[LSK] प्रादयः $^{1/3}$ क्रियायोगे $^{7/1}$ उपसर्गसंज्ञाः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$ ।

Particles starting with प्र, when there is a meaningful connection to action, are termed उपसर्ग.

[LSK] एते $^{1/3}$ प्रादयः $^{1/3}$ ॥

These are the members of प्रादि-गण, a group of words starting with प्र.

1. प्र	2. परा	3. अप	4. सम्	5. अनु	6. अव
7. निस्[9]	8. निर्	9. दुस्	10. दुर्	11. वि	12. आङ्
13. नि	14. अधि	15. अपि	16. अति	17. सु	18. उद्[10]
19. अभि	20. प्रति	21. परि	22. उप		

[9] Meaning-wise, there is no distinction between निस् and निर्, and दुस् and दुर्. That is why प्रादिगण is thought to be consisting of only 20 in some places. However, the reason निर् and दुर् should be counted separately is to address the forms "निलायते" and "दुलायते" by 8.2.19 उपसर्गस्यायतौ ।. This sūtra gives लादेश for रेफ in उपसर्ग. If there were only निस् and दुस्, the स् can become रेफ only by 8.2.66 ससजुषो रुः ।, which is असिद्ध from the दृष्टि of 8.2.19 उपसर्गस्यायतौ ।. Thus निर् and दुर् are required.

[10] उद् is दकारान्त word. If "उत्" is written, that is because of 8.4.56 वाऽवसाने।.

The next sūtra gives धातु-संज्ञा to the धातुs listed in धातुपाठ.

[संज्ञासूत्रम्] 1.3.1 भूवादयो धातवः ।

The group starting with भू and like वा are termed धातु.

भू-वा-आदयः 1/3 धातवः 1/3 ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- भू-वा-आदयः 1/3 – This is संज्ञी. भूश्च वाश्च भूवौ (ID) । आदिश्च आदिश्च आदी (एकशेषवृत्तिः) । भूवौ आदी येषां ते भू-वा-आदयः (116B) । (Those whose beginning (आदि) is भू and those which are like (आदि) वा.); भू-आदि indicates those which start with भू, all the धातुs listed in धातुपाठ. वा-आदि indicates those which are like वा. More will be explained below.
- धातवः 1/3 – This is संज्ञा.

[LSK] क्रिया-वाचिनः 1/3 भ्वादयः 1/3 धातुसंज्ञाः 1/3 स्युः III/3 ॥

Words indicating action, which start with भू, are termed धातुs.

Even though the words may be भू, वा, etc., they have to be क्रियावाचिन्, words indicating action, only. From the words of sūtra, how do we arrive at "क्रियावाचिनः" as in the वृत्ति? This is explained in टिप्पणी २.

भू has two meanings:

1. भू सत्तायाम् (1P) to be; as seen in धातुपाठ, a क्रियावाची
2. भू पृथिवी (earth), a सत्त्ववाची, a word indicating something which has लिङ्ग (gender) and वचन (number)

वा also has two meanings:

1. वा गतिगन्धनयोः (2P) to blow, to injure; as seen in धातुपाठ, a क्रियावाची
2. वा विकल्पः (or), an अव्यय word

By defining धातु with भू and वा together, what is common, क्रियावाची is understood, and what are uncommon, सत्त्ववाची and अव्यय are excluded.

There are two धातु-संज्ञा-विधायक-सूत्रs: One is this sūtra for the धातुs in धातुपाठः, the other sūtra is 3.1.32 सनाद्यन्ता धातवः । for derived धातुs.

These two संज्ञाs: उपसर्गः and धातुः are used in the next sūtra.

[विधिसूत्रम्] 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ । ~ आत् पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्

When अवर्ण-ending उपसर्ग is followed by ऋकार-beginning धातु, वृद्धि is the one substitute for both अवर्ण and ऋकार.

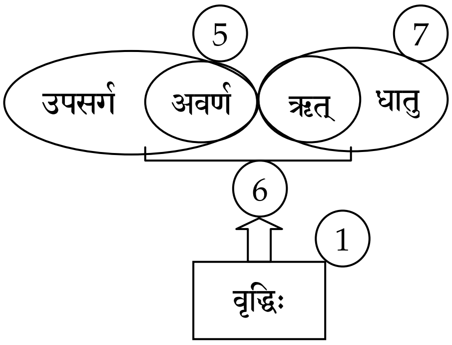

उपसर्गात्$^{5/1}$ ऋति$^{7/1}$ धातौ$^{7/1}$ । ~ आत्$^{5/1}$ पूर्वपरयोः$^{6/2}$ एकः$^{1/1}$ वृद्धिः$^{1/1}$ संहितायाम्$^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- उपसर्गात् 5/1 – In पूर्वपञ्चमी by 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।.
- आत् 5/1 – From 6.1.87 आद्गुणः । प्रातिपदिक is अ; because this अ is अविधीयमान अण्, it is संज्ञा for अवर्ण, all 18 types of अ.
  आत् and उपसर्गात् are in समानाधिकरण. And आत् is an adjective to उपसर्गात्. In such a case, तदन्तविधि by 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य । can be applicable. (See परिभाषा-प्रकरणम् B) Thus "अवर्णान्तात् उपसर्गात्" or "अवर्ण-अन्त-उपसर्गात्" is understood.
- धातौ 7/1 – In परसप्तमी by 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।.
- ऋति 7/1 – ऋ with त्; the तपरकरण is for restricting the length to short ऋ by 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।; this is an adjective to धातौ.
  Both ऋति and धातौ are in 7th case and ऋति is अल्ग्रहण, mentioning letter. In such a case, तदादिविधि by (वा०) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। is applied. (See परिभाषा-प्रकरणम् B) Thus "ऋकारादौ धातौ" or "ऋकारादि-धातौ" is understood.
- वृद्धिः 1/1 – This is आदेश; from 6.1.88 वृद्धिरेचि ।.

[LSK] अवर्ण-अन्तात्$^{5/1}$ उपसर्गात्$^{5/1}$ ऋकार-आदौ$^{7/1}$ धातौ$^{7/1}$ परे$^{7/1}$ वृद्धिः$^{1/1}$ एकादेशः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

After अवर्ण-ending उपसर्ग, when short ऋ-beginning धातु is following, वृद्धि is the one substitute.

[LSK] प्रार्च्छति III/1 ॥

प्र + ऋच्छति

प्र is an उपसर्ग. ऋच्छति is made of a धातु ऋच्छ् (6P) to go.

Between अ of प्र and ऋ of ऋच्छति, गुण by 6.1.87 आद्गुणः । is प्राप्त. Howerver, the current sūtra gives अपवाद, which is वृद्धि.

प्र् आर् च्छति 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ । ~ आत् वृद्धिः एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

1.1.50 उरण् रपरः ।

प्रार्च्छति

Side note 1:

Q: When धातौ can be understood by the presence of उपसर्गात्, why is धातौ told?

A: To avoid optional प्रकृतिभाव by ऋत्यकः.

Side note 2:

In एकादेश-अधिकार, पूर्व indicates the last letter of what is told in 5th case, and पर indicates the first letter of what is told in 7th case, because of the nature of संहिता, वर्णानाम् अतिशयितः सन्निधिः, the close contact of letters.

Small questions:

What are the particles in प्रादिगण which end with अवर्ण?

What are the धातुs in धातुकोश which start with ऋकार?

अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः "प्रेजते"

We are still in the एकादेश section. Now, पररूप topic starts.

The next sūtra specifies a narrow scope for पररूप-आदेश as वृद्धि-अपवाद, which is further negated by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु।.

[विधिसूत्रम्] 6.1.94 एङि पररूपम् । ~ आत् उपसर्गात् धातौ पूर्वपरयोः एकः संहितायाम्

When अवर्ण-ending उपसर्ग is followed by एङ्-beginning धातु, पररूप is the one substitute for both अवर्ण and एङ्.

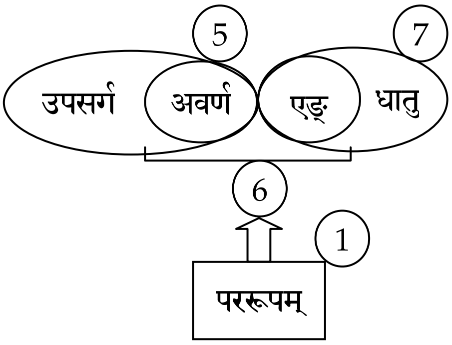

एङि$^{7/1}$ पररूपम्$^{1/1}$ । ~ आत्$^{5/1}$ उपसर्गात्$^{5/1}$ धातौ$^{7/1}$ पूर्वपरयोः$^{6/2}$ एकः$^{1/1}$ संहितायाम्$^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 6 words as अनुवृत्ति

- एङि 7/1 – प्रत्याहार एङ्; ए-वर्ण and ओ-वर्ण; in परसप्तमी.
- पररूमम् 1/1 – This is आदेश. परस्य रूपं पररूपम् (6T)। in the place of the पूर्व and पर, only the one form, पर remains. This continues on as अनुवृत्ति until 6.1.100.
  Note that this sandhi is similar to 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ । and only differences are आदेश and the beginning letter. Two words specifying these two differences are told in this sūtra.
- उपसर्गात् 5/1 – From 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ ।.
- आत् 5/1 – From 6.1.87 आद्गुणः ।; with उपसर्गात्, "अवर्ण-अन्तत् उपसर्गात्" is understood by तदन्तविधि by 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य ।.
- धातौ 7/1 – From 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ ।; with एङि, which is अल्-ग्रहण, तदादिविधि is applied by (वा०) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। and "एङादौ धातौ" or "एङादिधातौ" is understood.

[LSK] आत्$^{5/1}$ उपसर्गात्$^{5/1}$ एङ्-आदौ$^{7/1}$ धातौ$^{7/1}$ पररूपम्$^{1/1}$ एकादेशः$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

After अवर्ण-ending उपसर्ग, when एङ्-beginning धातु is following, पररूप is the one substitute.

Since एङ् contains two letters, and what precedes is only अवर्ण, we can see two examples.

[LSK] प्रेजते ।

प्र + एजते   एजृँ दीप्तौ (1A) to shine

6.1.87 आद्गुणः । is प्राप्त, but negated by:

6.1.88 वृद्धिरेचि ।. But further negated by:

प्र् + ए + जते   6.1.94 एङि पररूपम् ।

[LSK] उपोषति ।

उप+ ओषति   उषँ दाहे (1P) to burn

6.1.87 आद्गुणः । is प्राप्त, but negated by:

6.1.88 वृद्धिरेचि ।. But further negated by:

उप् + ओ + षति 6.1.94 एङि पररूपम् ।

When the धातु is इण् गतौ or एध् वृद्धौ, and when they start with ए, instead of पररूप, वृद्धि takes place by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।. 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु । gives वृद्धि as अपवाद to पररूप given by this sūtra 6.1.94 एङि पररूपम् ।.

Small questions:

1. Explain the रूपसिद्धि of उपैति and उपैधते.

2. Explain the उत्सर्ग/अपवाद relationships among 6.1.87 आद्गुणः, 6.1.88 वृद्धिरेचि, 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु, its वार्तिकs, 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ, and 6.1.94 एङि पररूपम्.

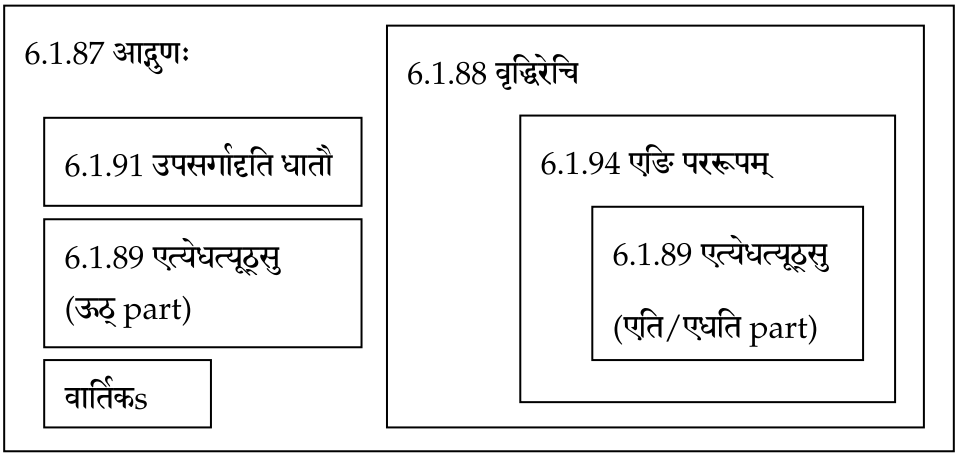

<u>अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः   a. शकन्ध्वादिषु "शकन्धुः"</u>

The next rule of पररूप is taught by a वार्तिक. To understand this, we first need to know टि-संज्ञा, which is taught by the next संज्ञासूत्र.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.64 अचोऽन्त्यादि टि ।

A portion which starts with the last vowel is termed टि.

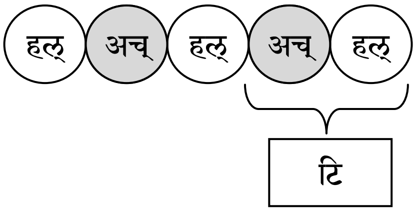

अचः $^{6/1}$ अन्त्यादि $^{1/1}$ टि $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- अचः 6/1 – प्रत्याहारः अच्, "जातौ एकवचनम् (singular to denote the class)" in निर्धारणे षष्ठी; "among the vowels"
- अन्त्यादि 1/1 – This is संज्ञी. अन्ते $^{7/1}$ भवः $^{1/1}$ अन्त्यः $^{1/1}$ । that which exists at the end is अन्त्यः (last). (अचाम् $^{6/3}$ मध्ये ^{0}) अन्त्यः $^{1/1}$ आदिः $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ तत् $^{1/1}$ अन्त्यादि $^{1/1}$ (116B) ।

  That whose beginning is the last among the vowels.
- टि 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] अचाम् $^{6/3}$ मध्ये ^{0} यः $^{1/1}$ अन्त्यः $^{1/1}$ सः $^{1/1}$ आदिः $^{1/1}$ यस्य $^{6/1}$ तत् $^{1/1}$ टि-संज्ञम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

For whom the beginning letter is the last among the vowels, that is termed टि.

For example, of "मनस्", टि portion is "अस्".

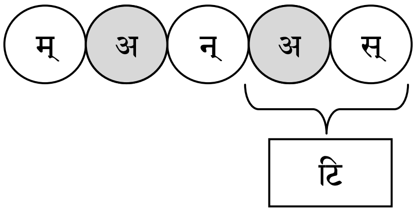

Small question:

Tell टि of the following: त, आताम्, झ, आथाम्, ध्वम्, इ, वहि, महि

Now, टि-संज्ञा is used in the next वार्तिक, which also teaches पररूपम्.

(वार्तिकम्) शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।

With reference to शकन्धु etc., for complying with those forms, पररूप should be told.

शकन्धु-आदिषु $^{7/3}$ पररूपम् $^{1/1}$ वाच्यम् $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, other words are to be understood by the context.

- शकन्धु-आदिषु 7/3 – शकन्ध्वादि[11] is the name of a गण, a group of words starting with शकन्धु. शकन्धुः आदिः येषां ते शकन्ध्वादयः (116B), तेषु ।, in विषयसप्तमी.
- पररूपम् 1/1 – This is आदेश.
- वाच्यम् 1/1 – "It has to be said", as सूत्रकार did not make सूत्र to justfy the forms like शकन्धु.

[LSK] तत् $^{1/1}$ (पररूपम् $^{1/1}$) च ^{0} टेः $^{5/1}$ (अचि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$)।

In the place of टि as पूर्व and अच् as पर, पररूपम् also happens.

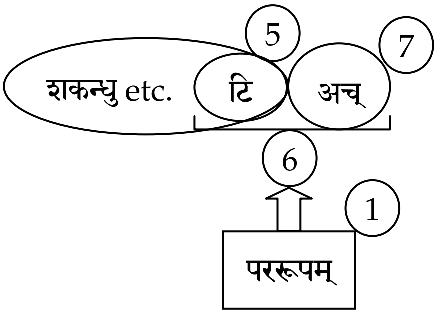

[LSK] शकन्धुः $^{1/1}$ ।

The first example: The टि part of शक is the last अ[12]. In the place of the टि and अ of अन्धु, पररूप should be the substitute, which is justified by (वा०) शकन्ध्वातिषु पररूपं वाच्यम् ।.

शक + अन्धु

शक् + अ + न्धु — By 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।, दीर्घः is प्राप्तः, but it is negated by (वा०) शकन्ध्वातिषु पररूपं वाच्यम् ।

शकन्धु (the well of the place called शक)

---

[11] शकन्ध्वादि-गण contains: शकन्धुः (शकानाम् अन्धुः), कर्कन्धुः (कर्कस्य अन्धुः), सीमन्तः (सीम्नः अन्तः) केशवेशे (in the sense of the division of hair), मनीषा (मनसः ईषा), पतञ्जलिः (पतन् अञ्जलिः यस्मिन्, to whom everyone salutes), etc.

[12] Since there is no letter after the last अ, the अ is not called आदि, after which something else should follow. However, by the परिभाषासूत्रम् 1.1.20 आद्यन्तवदेकस्मिन् ।, अ is considered to be आदि. This is called व्यपदेशिवद्भाव.

[LSK] कर्कन्धुः 1/1 ।

कर्क + अन्धु

कर्क + अ + न्धु 		By 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।, दीर्घः is प्राप्तः, but it is negated by
(वा०) शकन्ध्वातिषु पररूपं वाच्यम् ।

कर्कन्धु (jujube berry)

[LSK] मनीषा 1/1 ।

मनस् + ईषा

मन् + ई + षा 		(वा०) शकन्ध्वातिषु पररूपं वाच्यम् ।

मनीषा (intellect)

[LSK] आकृति-गणः 1/1 अयम् 1/1 (= शकन्ध्वादिगणः 1/1) ।

This शकन्ध्वादिगण is a group in which the number of its members is not fixed (आकृतिगण).

There are two types of गणs (groups).

1. Closed group (गण in general)

The general type of गण is a group which has fixed number of members. For example, the members of सर्वादिगण are decided and fixed by Pāṇini. No more members can be added.

2. Open-ended group (आकृतिगण)

A special type of गण is called आकृतिगण. आकृतिगण is a group which does not have fixed number of members. If there is a word in which the same operation is seen, and no other sūtra or vārtika addresses the form, the word can join the गण. स्वरादिगण and चादिगण are examples for this type of गण.

[LSK] मार्तण्डः ॥

This is an example of words added to शकन्ध्वादिगण.

मृत + अण्ड

मृत् + अ + ण्ड 		By 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।, दीर्घः is प्राप्तः, but it is negated by
(वा०) शकन्ध्वातिषु पररूपं वाच्यम् ।

मृतण्ड

मृतण्डे भवः मार्तण्डः (मृतण्ड + ङि + अण्, तद्धितप्रत्ययः) सूर्यः

अच्सन्धिः 5) पररूप-सन्धिः   b. ओमाङोश्च "शिवेहि"

[विधिसूत्रम्] 6.1.95 ओमाङोश्च । ~ आत् एकः पूर्वपरयोः पररूपम् संहितायाम्

पररूपम् also takes place when ओम् or आङ् follows अवर्ण.

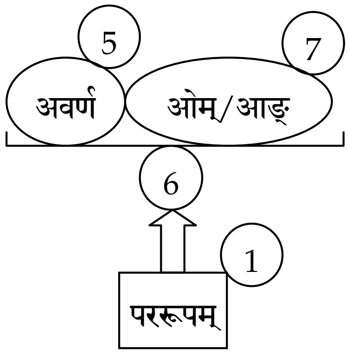

ओम्-आङोः 7/2 च 0 । ~ आत् 5/1 एकः 1/1 पूर्वपरयोः 6/2 पररूपम् 1/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- ओम्-आङोः 7/2 – ओम् च आङ् च ओमाङौ (ID), तयोः ।; in परसप्तमी.
  ओम् is an अव्यय word. आङ् is one of the प्रादिगण.
- च 0 – This is brings the context from the previous sūtra, 6.1.94 एङि पररूपम् ।. In this sūtra, only 7th case word, ओम्-आङोः 7/2, is told. Thus the परनिमित्त only is to be changed from the previous sūtra.

[LSK] ओमि 7/1 आङि 7/1 च 0 आत् 5/1 परे 7/1 पररूपम् 1/1 एकादेशः 1/1 स्यात् III/1 ।

When ओम् or आङ् is following after अवर्ण, पररूप is the one substitute.

The combination of अवर्ण + ओम् is वृद्धि-अपवाद.

[LSK] शिवायोम् 4/1, 0 नमः 0 ।

शिवाय + ओम्

शिवाय् + ओ + म्   By 6.1.87 आद्गुणः।, गुण is प्राप्त,
गुण is negated by 6.1.88 वृद्धिरेचि।.
This is also negated by 6.1.95 ओमाङोश्च। ~ पररूपम्

शिवायोम्

The next example is about the combination of अवर्ण + आङ्.

To complete this form, we need the next sūtra.

[LSK] शिव $^{S/1}$ एहि $^{II/1}$ ॥

(हे) शिव + आङ् + इहि (= इण् गतौ + लोट्/कर्तरि/II/1)

This is the starting point.

Among these three words, there are two सन्धि applicable at the same time:

1. Between अ of शिव and आङ्, सवर्णदीर्घ is possible.

2. Between आङ् and इहि, गुण is possible.

Since कार्य of उपसर्ग and धातु is considered to be अन्तरङ्ग, the कार्य of the more intimate relationship[13], गुण is done first.

शिव + एहि 6.1.97 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

Now, with the help of the next sūtra, गुण एकादेश ए is considered to be आङ्, and 6.1.95 ओमाङोश्च । ~ पररूपम् is applied.

शिवेहि 6.1.95 ओमाङोश्च । ~ आत् पूर्वपरयोः एकः पररूपम् संहितायाम्

[13] धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् ।

The next sūtra is an अतिदेशसूत्र. अतिदेश is the extension of धर्म from one entity to another.

[अतिदेशसूत्रम्] 6.1.85 अन्तादिवच्च । ~ एकः पूर्वपरयोः

The एकादेश is considered to be the end (अन्त) of पूर्व and the beginning (आदि) of पर.

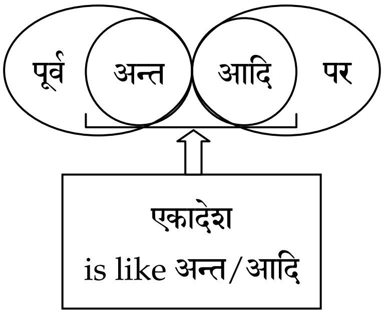

अन्तादिवत् ^{0} च ^{0} । ~ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- अन्त-आदिवत् 0 – अन्तः च आदिः च अन्तदी $^{1/2}$ (ID) ।
  अन्तादिभ्याम् $^{3/2}$ तुल्यम् $^{1/1}$ अन्तादिवत् ^{0}। 5.1.115 तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । "like, same as अन्त and आदि".
- च 0 – This is to connect to the previous sūtra.

[LSK] यः $^{1/1}$ अयम् $^{1/1}$ एकादेशः $^{1/1}$ सः $^{1/1}$ पूर्वस्य $^{6/1}$ अन्तवत् ^{0} परस्य $^{6/1}$ आदिवत् ^{0} ।

In this section (from 6.1.84 to 6.1.111), the एकादेश is like the end of पूर्व and the beginning of पर.

This sūtra comes right after 6.1.84 एकः पूर्वपरयोः।, which means that all the एकादेशs (गुण, वृद्धि, पररूप, पूर्वरूप, दीर्घ, etc.,) should be treated as अन्त of पूर्व and आदि of पर.

[LSK] शिवेहि ॥

शिव + आङ् + इहि

शिव + एहि	6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्
	With the help of 6.1.85 अन्तादिवच्च ।, ए is seen as आङ्, पूर्वस्य अन्तवत्.
शिव् + ए + हि	6.1.95 ओमाङोश्च । ~ पररूपम्

शिवेहि

By this अतिदेशसूत्र 6.1.85 अन्तादिवच्च ।, the एकादेश ए is like आङ् with उपसर्ग-धर्म, and इण् with धातुधर्म.

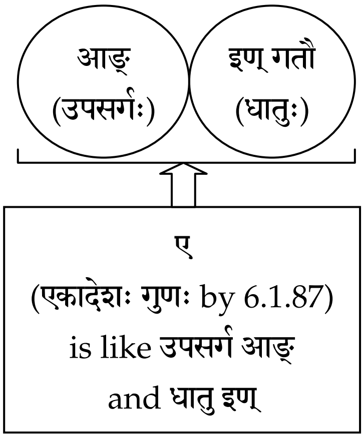

By looking at the ए as आङ् by this sūtra, 6.1.95 ओमाङोश्च । is applied.

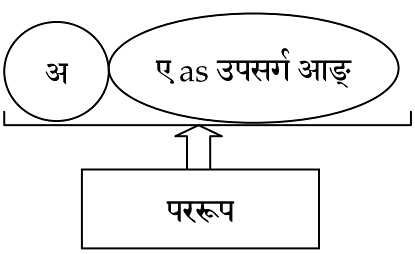

Side note:

If we take परस्य आदिवत्, ए is seen as इण् धातु. In that case, वृद्धि by 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु । is possible. However, this does not happen. This is because 6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु ।, being पुरस्तादपवाद, can negate only 6.1.94 एङि पररूपम्, but not the next sūtra 6.1.95 ओमाङोश्च।, due to the परिभाषा "पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् (प०)"

6.1.95 ओमाङोश्च। gives पररूप as an अपवाद for वृद्धि and सवर्णदीर्घ.

As an example of वृद्धि-अपवाद, in the case of अद्य + आङ् + ऊढा, it becomes अद्य + ओढा by 6.1.87 आद्गुणः। [14]. Then वृद्धि by 6.1.88 वृद्धिरेचि। is प्राप्त, but it is negated by 6.1.95 ओमाङोश्च।. Thus अद्योढा is the final form.

As an example of सवर्णदीर्घ-अपवाद, in the case of अद्य + आङ् (मर्यादार्थे) + ऋश्यात् $^{5/1}$, it becomes अद्य + अर्श्यात् by 6.1.87 आद्गुणः।. Then दीर्घ by 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । is प्राप्त, but it is negated by 6.1.95 ओमाङोश्च।. Thus अद्यर्च्छति is the final form.

---

[14] Note that ऊढ becomes वृद्धि only when preceded by प्र. Ref. (वा.) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । .

<u>अच्सन्धिः 6) दीर्घ-सन्धिः "दैत्यारिः"</u>

[विधिसूत्रम्] 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । ~ अचि एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

When अक् is followed by सवर्ण अच्, दीर्घ is the एकादेश.

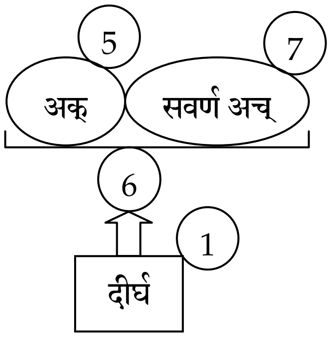

अकः $^{5/1}$ सवर्णे $^{7/1}$ दीर्घः $^{1/1}$ । ~ अचि $^{7/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- अकः 5/1 – प्रत्याहारः अक्, this is अविधीयमान अक्, thus it brings all its सवर्णs; in पूर्वपञ्चमी.
- सवर्णे 7/1 – सवर्ण is a संज्ञा defined as 1.1.7 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्।; in परसप्तमी.
- दीर्घः 1/1 – This is एक-आदेश, one substitute, in the place of पूर्व and पर. 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is used for choosing the आदेश.

[LSK] अकः $^{5/1}$ सवर्णे $^{7/1}$ अचि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ दीर्घः $^{1/1}$ एकादेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

When सवर्ण अच् is following अक्, दीर्घ is the एकादेश in the place of पूर्व and पर.

Because ऌ is not seen very often, लघुसिद्धान्तकौमुदीकार gives only four examples.

[LSK] दैत्यारिः ।

दैत्यानाम् (of the demons) अरिः (enemy) इति दैत्यारिः (6T) ।

दैत्य + अरि

दैत्य् + आ + रि	By 6.1.87 आद्गुणः।, गुण is प्राप्त, but negated by
	6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।
	1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

दैत्यारि

[LSK] श्रीशः ।

श्रियाः (of Lakṣmī) ईशः (lord) इति श्रीशः (Viṣṇu) (6T)।

श्री + ईश

श्र् + ई + श		By 6.1.77 इको यणचि।, यण् is प्राप्त, but negated by
			6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।
			1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

श्रीश

[LSK] विष्णूदयः ।

विष्णोः (of Viṣṇu) उदयः (rise) इति विष्णूदयः (manifestation of Viṣṇu, or sunrise) (6T) ।

विष्णु + उदय

विष्ण् + ऊ + दय		By 6.1.77 इको यणचि।, यण् is प्राप्त, but negated by
			6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।
			1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

विष्णूदय

[LSK] होतॄकारः ॥

होतुः (of priest) ऋकारः (ऋ sound) इति होतॄकारः (6T) ।

होतृ + ऋकार

होत् + ॠ + कार		By 6.1.77 इको यणचि।, यण् is प्राप्त, but negated by
			6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।
			1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

होतॄकार

Small questions:

What is the difference among एङि पररूपम्, शकन्ध्वादिगण, and ओमाङोश्च?

अच्सन्धिः 7) पूर्वरूप-सन्धिः "हरेऽव"

[विधिसूत्रम्] 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः एकः पूर्वपरयोः संहितायाम्

When पदान्त एङ् is followed by a short अ, पूर्वरूप is the एकादेश.

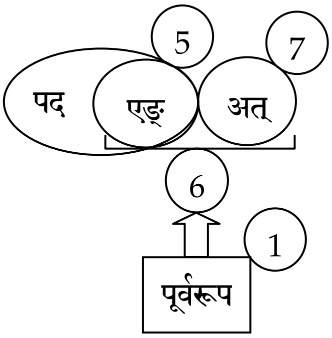

एङः $^{5/1}$ पदान्तात् $^{5/1}$ अति $^{7/1}$ । ~ पूर्वः $^{1/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- एङः 5/1 – प्रत्याहारः एङ्; in पूर्वपञ्चमी.
- पदान्तात् 5/1 – पदस्य अन्तः पदान्तः (6T), तस्मात् ।; this is an adjective to एङ्; in पूर्वपञ्चमी.
- अति 7/1 – प्रातिपदिक is अत्, अ with त्; the तपरकरण for 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य। to specify only short अ; in परसप्तमी.
- पूर्वः 1/1 – From 6.1.107 अमि पूर्वः।. This is understood as पूर्वरूपम्.

  This is एक-आदेश, one substitute, in the place of पूर्व and पर.

[LSK] पदान्तात् $^{5/1}$ एङः $^{5/1}$ अति $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ पूर्वरूपम् $^{1/1}$ एकादेशः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

After एङ् at the end of पद, when short अ follows, पूर्वरूप is the substitute for both पूर्व and पर.

[LSK] हरेऽव ॥

(हे) हरे + अव (अव् to protect + लोट्/कर्तरि/II/1)

हर् + ए + व — By 6.1.78 एचोऽयवायावः।, अय् is प्राप्त, but negated by 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः

हरेव

[LSK] विष्णोऽव ।

विष्णो + अव

विष्ण् + ओ + व By 6.1.78 एचोऽयवायावः।, अव् is प्राप्त, but negated by 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः

विष्णोव

Note that अवग्रह (ऽ) is used to indicate the existence of अ, which is now gone. It is not compulsory to use अवग्रह at all. It is used totally according to the writers' preference. अवग्रह should not affect pronunciation in any manner. In fact, अवग्रह was introduced only recently. Some people call this sandhi "अवग्रह-सन्धि" but this is not recommended for a grammar student.

अच्सन्धिः 8) प्रकृतिभाव-सन्धिः "गोअग्रम्"

From here onward until the end of the अच्-सन्धिः section, प्रकृतिभाव-सन्धि is taught.

"प्रकृतिभाव" means "being as it is, without modification", and is prohibition of सन्धि change where अच्-सन्धि was applicable.

[विधिसूत्रम्] 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । ~ प्रकृत्या एङः पदान्तस्य अति संहितायाम्

In both लोक and वेद, when पदान्त एङ्-ending गो-शब्द is followed by a short अ, there is optional प्रकृतिभाव (being as it is without सन्धि change).

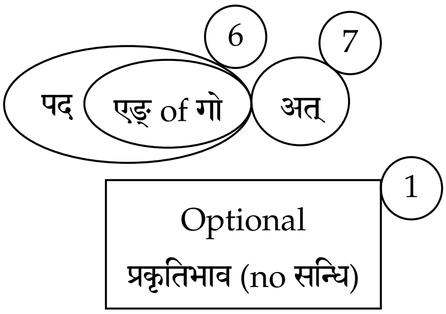

सर्वत्र ^{0} विभाषा ^{0} गोः $^{6/1}$ । ~ प्रकृत्या $^{3/1}$ एङः $^{6/1}$ पदान्तस्य $^{6/1}$ अति $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- सर्वत्र 0 – सर्व + त्रल् by 5.3.10 सप्तम्यर्थे त्रल्।; everywhere, in Vedic as well as non-Vedic literature.
- विभाषा 0 – optional; if प्रकृतिभाव is not taken, another पक्ष is by 6.1.109 एङः पदान्तादति ।.
- गोः 6/1 – गो-शब्द; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- प्रकृत्या 3/1 – प्रातिपदिक प्रकृति, unmodified form; in तृतीया by (वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ।; connected to भवति, it means "stays as its own form".
- एङः 6/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति ।; विभक्तिविपरिणाम from 5th case to 6th case is done. प्रत्याहारः एङ्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

  By तदन्तविधि, "एङन्तस्य गोः" is understood.
- पदान्तस्य 6/1 or पदान्ते 7/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति । by मण्डूकप्लुतगतिः, अनुवृत्ति like the jump of a frog; विभक्तिविपरिणाम to either 6th case, as adjective to गोः, or अधिकरणे 7th case to make "at the end of पद".

- अति 7/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति ।; प्रातिपदिक is अत्, the तपरकरण for 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य। to specify only short अ; in परसप्तमी.

[LSK] लोके $^{7/1}$ वेदे $^{7/1}$ च ^{0} एङान्तस्य $^{6/1}$ गोः $^{6/1}$ अति $^{7/1}$ वा ^{0} प्रकृतिभावः $^{1/1}$ पदान्ते $^{7/1}$ ।

In non-Vedic and Vedic literature, the word गो which ends with एङ्, when it is followed by short अ, optionally stays as its own form, at the end of पद.

[LSK] गोअग्रम्, गोऽग्रम् ।

गोः अग्रम् इति गोअग्रम्

गो + ङस् + अग्र + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ सुपा तत्पुरुषः समासः

गो + अग्र 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। ~ लुक्

Even after लुक् elision of सुप्, सुप् is seen 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् । because of 1.1.62 प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।. Thus गो is considered to be पद.

गोअग्र By 6.1.78 एचोऽयवायावः।, अव् is प्राप्त, but negated by 6.1.109 एङः पदान्तादति ।, and further negated by 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । ~ प्रकृत्या पदान्ते अति

पक्षे

गोऽग्र 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः

Now, पदकृत्य for the word एङः, which was taken as अनुवृत्ति.

[LSK] एङ्-अन्तस्य किम्? चित्रग्वग्रम् ।

चित्राः $^{1/3}$ गावः $^{1/3}$ यस्य सः चित्रगुः $^{1/1}$ (116B) । One who has, the owner of varied-coloured cows

चित्र + जस् + गो + जस् 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे । ~ समासः बहुव्रीहिः, प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46

चित्र + गो 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

चित्र + गु 1.2.48 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । ~ ह्रस्वः

The last letter of the word गो as उपसर्जन (not the main meaning of the समास, the owner of the cows) becomes ह्रस्व, which is उ.

चित्रगोः $^{6/1}$ अग्रम् $^{1/1}$ चित्रग्वम् $^{1/1}$ (6T) ।

चित्रगु + अग्र

चित्रग्व् + अग्र 6.1.77 इको यणचि । ~ संहितायाम्

There is गो-शब्द at the end of the पद, but it is not एङ्. Thus 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । does not apply.

Another पदकृत्य for the word पदान्ते, which was taken as अनुवृत्ति.

[LSK] पदान्ते $^{7/1}$ किम् $^{1/1}$? गोः $^{5/1, 6/1}$ ॥

गो + ङसिँ or गो + ङस्

गो + अस्

ग् + ओ + स्   6.1.110 ङसिङसोः $^{6/2}$ च ^{0} । ~ एङः $^{5/1}$ अति $^{7/1}$ पूर्वपरयोः $^{6/2}$ एकः $^{1/1}$ पूर्वः $^{1/1}$

After एङ्, when short अ of ङसिँ and ङस् follows, पूर्वरूप is the एकादेश.

Here, ओ of गो is not at the end of पद. पदान्त is the स् of the सुप्. Thus, 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । does not apply.

Of the combination "गो + अग्र", there are three forms:

1. गोअग्रम् by 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । ~ प्रकृत्या
2. गोऽग्रम् by 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः
3. गवाग्रम् by 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ गोः

To understand the sūtra 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य ।, we need to study two more परिभाषासूत्रs, which are coming next.

The next two परिभाषासूत्रs are from the section which teaches where the replacement should happen.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य।

The substitute should be in the place of the all letters when आदेश is अनेकाल् or शित्.

अनेकाल् $^{1/1}$ शित् $^{1/1}$ सर्वस्य $^{6/1}$ ।

3 words in the सूत्र; no अनुवृत्ति is required.

- अनेकाल् 1/1 – न एकः अनेकः (NT) । अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल् (116B) ।

  This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has many letters is called अनेकाल् here.
- शित् 1/1 – शकारः इत् यस्य सः शित् (116B) ।

  This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has श् as इत् is called शित् here.
- सर्वस्य 6/1 – All letters of स्थानिन्; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)

[LSK टिप्पणी] अनेकाल् $^{1/1}$ शित् $^{1/1}$ च ^{0} आदेशः $^{1/1}$ सर्वस्य $^{6/1}$ स्थाने $^{7/1}$ भवतः $^{III/2}$ ।

The substitute, which is अनेकाल् or शित्, should occur in the place of all the letters of what is presented in 6th case.

This is अपवाद to 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।.

Example 1: In the case of अनेकाल् –

राम + भिस्

राम + ऐस् 7.1.9 अतः $^{5/1}$ भिसः $^{6/1}$ ऐस् $^{1/1}$ ।

ऐस् is अनेकाल् आदेश. Thus the whole भिस् is replaced by ऐस् with the help of 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।

Example 2: In the case of शित् –

इदम् + तसिँल्

इ + तस् 5.3.3 इदमः $^{6/1}$ इश् $^{1/1}$ ।

इश् is शित् by 1.3.3 हलन्त्यम् ।. Thus the whole इदम् is replaced by इ with the help of 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।

The next परिभाषासूत्र is अपवाद to 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।.

[LSK] इति ^{0} प्राप्ते $^{7/1}$। When this sūtra is applicable… (to be continued to the next sūtra.)

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.53 ङिच्च । ~ अलः अन्त्यस्य

The substitute should be in the place of the last letter when आदेश is ङित्.

ङित् $^{1/1}$ च $^{1/1}$ । ~ अलः $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- ङित् 1/1 – ङकारः इत् यस्य सः ङित् (116B) ।

  This is an adjective to आदेशः. The आदेश which has ङ् as इत् is called ङित् here.
- च 0 – This brings the context from the previous sūtra: 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
- अलः 6/1 – प्रत्याहारः अल्; any letter; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)
- अन्त्यस्य 6/1 – The last letter; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।)

[LSK] ङित् $^{1/1}$ अनेकाल् $^{1/1}$ अपि ^{0} अन्त्यस्य $^{6/1}$ एव ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

Even though the आदेश has more than one letter, if आदेश is ङित्, it replaces only the last letter of what is presented in 6th case.

Example:

गो + अग्र

ग् अवङ् + अग्र 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ गोः पदान्तस्य अचि (the next sūtra)

As अवङ् is अनेकाल्, all the letters of स्थानिन् "गो", told in 6th case should be replaced by अवङ् by the help of 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य ।. However, being ङित्, अवङ् replaces only the last letter (अन्त्य अल्), ओ, of गो by 1.1.53 ङिच्च । ~ अलः अन्त्यस्य

Summary of the section starting from 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य

1.1.52 अलः $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$ ।

1.1.53 ङित् $^{1/1}$ च । ~ अलः $^{6/1}$ अन्त्यस्य $^{6/1}$ अपवादः

अपवादः   1.1.55 अनेकाल् $^{1/1}$ शित् $^{1/1}$ सर्वस्य $^{6/1}$ ।

In these परिभाषासूत्रs, the word in 6th case indicates letter to be replaced, and the word in 1st case indicates आदेश, replacement.

1.1.52 अलोऽन्त्यस्य। sets a general rule (उत्सर्ग): the last letter of स्थानिन् is to be replaced.

1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य। is अपवाद to 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य।. By hearing अनेकाल्, it is understood that शित् is एकाल्. It is also understood the general rule is about एकाल्.

1.1.53 ङिच्च । is अपवाद to 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य।. It is understood that ङित् is अनेकाल्. Otherwise, the 1.1.53 ङिच्च । sūtra becomes useless because the case where एकाल् आदेश is replacing the last letter is already covered by 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य।.

Number of letters in आदेश	इत् letter of आदेश	Which letter(s) to be replaced	उत्सर्गः/अपवादः relationship
एकाल्		The last letter of स्थानिन्	उत्सर्गः
एकाल्	श्	All the letters of स्थानिन्	अपवादः to अलोऽन्त्यस्य।
अनेकाल्		All the letters of स्थानिन्	अपवादः to अलोऽन्त्यस्य।
अनेकाल्	ङ्	The last letter of स्थानिन्	अपवादः to अनेकाल् सर्वस्य

The next sūtra is also अपवाद् to 6.1.109 एङः पदान्तादति ।.

[विधिसूत्रम्] 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ गोः एङः पदान्तस्य अचि संहितायाम्

In the opinion of स्फोटायन मुनि, अवङ् is the substitute for पदान्त एङ्-ending गो-शब्द् when followed by vowel.

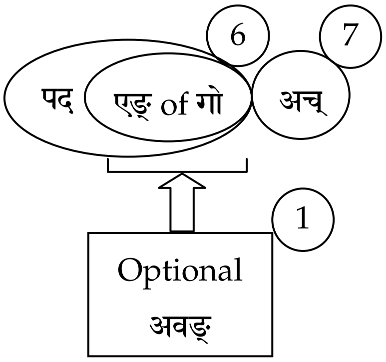

अवङ् 1/1 स्फोटायनस्य 6/1 । ~ गोः 6/1 एङः 6/1 पदान्तस्य 6/1 अचि 7/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- अवङ् 1/1 – This is ङित् आदेश; thus it replaces only the last letter by the परिभाषा 1.1.53 ङिच्च। The content of आदेश is अव, अ-ending.
- स्फोटायनस्य 6/1 – स्फोटायन is the name of a ऋषि grammarian. "मते 7/1 (in the opinion)" can be supplied; in सम्बन्धषष्ठी; "in the opinion of स्फोटायन मुनि". Option is implied.
- गोः 6/1 – From 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः।; गो-शब्द्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- एङः 6/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति ।; विभक्तिविपरिणाम from 5th case to 6th case is done. प्रत्याहारः एङ्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

  This is a विशेषण to गोः. Thus, by तदन्तविधि, "एङन्तस्य गोः" is understood.
- पदान्तस्य 6/1 or पदान्ते 7/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति । by मण्डूकप्लुतगतिः; विभक्तिविपरिणाम to either 6th case, as adjective to गोः, or अधिकरणे 7th case to make "at the end of पद".
- अचि 7/1 – From 6.1.77 इको यणचि ।; in परसप्तमी.

[LSK] पदान्ते 7/1 एङन्तस्य 6/1 गोः 6/1 अवङ् 1/1 वा 0 अचि 7/1 ।

When अच् follows, अवङ् is the substitute optionally in the place of the last letter of गो-शब्द् which ends with एङ् and at the end of पद.

[LSK] गवाग्रम्, गोऽग्रम् ।

गो + अग्र

ग् + अवङ् + अग्र 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ गोः एङः पदान्तस्य अचि

In the process of deciding which letter is to be replaced, first 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । tells "the last letter". Then 1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य । tells "all the letters" presented in 6th case, because the आदेश is अनेकाल्. Finally, 1.1.53 ङिच्च । tells "the last letter" because it is ङित्.

ग् + अव + अग्र अनुबन्धलोप of इत् (1.3.3 हलन्त्यम् । and 1.3.9 तस्य लोपः ।)

गवाग्र 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः ।

अवङ्-अभाव-पक्षे (when अवङ् is not applied)

गोऽग्र 6.1.109 एङः पदान्तादति ।

Thus, for the combination of गो + अग्र, there are three forms:

1. गोअग्रम् by 6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः । ~ प्रकृत्या अति
2. गोऽग्रम् by 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वरूपम्
3. गवाग्रम् by 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ अचि

[LSK] पदान्ते $^{7/1}$ किम् $^{1/1}$? गवि $^{7/1}$ ॥

गो + ङि 4.1.2 स्वौजसमौट्छस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

प्रातिपदिक गो + सप्तमी एकवचनम्

गो + इ अनुबन्धलोप of इत् (1.3.8 लशक्वतद्धिते । and 1.3.9 तस्य लोपः ।)

ग् + अव् + इ 6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि

गो is not at the end of पद. Thus 6.1.109, 6.1.122, nad 6.1.122 are not applicable.

In the case of गो + इन्द्र, 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य । ~ अचि is optionally applicable. The other option is अवादेश (गव् + इन्द्र) by 6.1.78 एचोऽयवायावः।. The next sūtra is just for achieving the form "गवेन्द्र" by negating the status of being optional for अवङ्-आदेश because there is no form with अवादेश in this particular combination of गो + इन्द्र.

[विधिसूत्रम्] 6.1.124 इन्द्रे च । ~ अवङ् गोः एङः पदान्तस्य संहितायाम्

गो + इन्द्र always becomes गवेन्द्र.

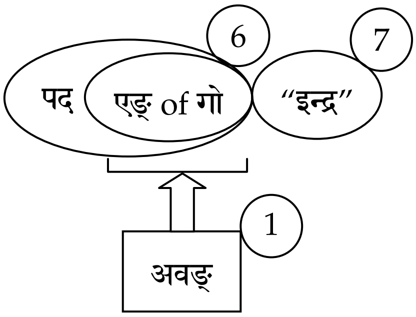

इन्द्रे $^{7/1}$ च ^{0} । ~ अवङ् $^{1/1}$ गोः $^{6/1}$ एङः $^{6/1}$ पदान्तस्य $^{6/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- इन्द्रे 7/1 – A word "इन्द्र"; in परसप्तमी.
- च 0 – Connects with the previous sūtra, 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य ।.
- अवङ् 1/1 – From 6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य ।; this is ङित् आदेश; thus it replaces only the last letter by 1.1.53 ङिच्च ।
- पदान्तस्य 6/1 or पदान्ते 7/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति। by मण्डूकप्लुतगतिः; विभक्तिविपरिणाम to either 6th case, as adjective to गोः, or अधिकरणे 7th case to make "at the end of पद".
- गोः 6/1 – गो-शब्द; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- एङः 6/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति ।; विभक्तिविपरिणाम from 5th case to 6th case is done. प्रत्याहारः एङ्; in स्थानेयोगा षष्ठी. By तदन्तविधि, "एङन्तस्य गोः" is understood.

[LSK] गोः $^{6/1}$ अवङ् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ इन्द्रे $^{7/1}$ ।

When "इन्द्र" follows, अवङ् is the substitute in the place of the last letter of गो-शब्द which ends with एङ् at the end of पद.

The next प्रकृतिभाव sūtra is 6.1.125 प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम् ।. In this sūtra, there are two संज्ञाs: प्लुत and प्रगृह्य. Thus we will study some sūtras relating to these संज्ञाs.

प्लुत संज्ञा is defined by 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।. Then, प्लुत is enjoined to certain vowels by विधिसूत्रs in the section starting from 8.2.82 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।. There, which vowel should become प्लुत in what occasion is taught.

The next विधिसूत्र is one of such प्लुत-विधायक-सूत्रs.

[विधिसूत्रम्] 8.2.84 दूराद्धूते च । ~ वाक्यस्य टेः प्लुतः वा

In the act of calling from a distance, the टि of a sentence optionally becomes प्लुत.

दूरात् 5/1 हूते 7/1 च 0 ।~ वाक्यस्य 6/1 टेः 6/1 प्लुतः 1/1 वा 0

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- दूरात् 5/1 – प्रातिपदिक दूर (distance); in अपादने पञ्चमी; "from a distance".
- हूते 7/1 – प्रातिपदिक हूत (act of calling); ह्वेञ् स्पर्धायाम् (1U) to call + क्त (भावे); सम्बोधने is understood; in विषयसप्तमी.
- च 0 – Connects with the अधिकार sūtra in this topic, 8.2.82 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।.
- वाक्यस्य 6/1 – From 8.2.82 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः।; in सम्बन्धषष्ठी connected to टेः.
- टेः 6/1 – प्रातिपदिक टि, defined by 1.1.64 अचोऽन्त्यादि टि ।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- प्लुतः 1/1 – Defined by 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।; this is आदेश.
- वा 0 – Though this word is not in सूत्रपाठ, महाभाष्यकार explains that this is विकल्प (optional).

[LSK] दूरात् 5/1 सम्बोधने 7/1 वाक्यस्य 6/1 टेः 6/1 प्लुतः 1/1 वा 0 ॥

In the act of calling from a distance, प्लुत् is the substitute in the place of टि of the sentence optionally.

To understand the application of this sūtra in an example, the next परिभाषासूत्र is required.

When आदेश is ह्रस्व, दीर्घ or प्लुत, and स्थानिन् is more than one letter, we need the next परिभाषासूत्र.

This परिभाषासूत्र is not taught in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

[परिभाषासूत्रम्] 1.2.28 अचश्च । ~ ह्रस्वदीर्घप्लुतः

The word "अचः $^{6/1}$" should be added in वृत्ति when आदेश is ह्रस्व, दीर्घ or प्लुत, and the place of replacement is not clear.

अचः $^{6/1}$ च ^{0} । ~ ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अचः 6/1 – प्रातिपदिक अच्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- च 0 – connects with the previous sūtra.
- ह्रस्वदीर्घप्लुतः 1/1 – From the previous sūtra 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।.

[SK] ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-शब्दैः $^{3/3}$ यत्र ^{0} अच् $^{1/1}$ विधीयते $^{III/1}$ तत्र ^{0} "अचः $^{6/1}$" इति ^{0} षष्ठ्यन्तम् $^{1/1}$ पदम् $^{1/1}$ उपतिष्ठते $^{III/1}$ ।

Wherever a vowel is enjoined by the word "ह्रस्व, दीर्घ or प्लुत", in that place, 6th case-ending word "अचः $^{6/1}$" is supplied.

For example, in the sūtra 8.2.84 दूराद् धूते च । ~ प्लुतः वाक्यस्य टेः, because प्लुतः is enjoined, "अचः $^{6/1}$" is supplied and the meaning will become "प्लुत is the substitute <u>in the place of अच्</u> of टि of वाक्य when addressing from a distance."

एहि $^{II/1}$ भगवन् $^{8/1}$ ।

एहि भगवा३न् 8.2.84 दूराद् धूते च । ~ प्लुतः वाक्यस्य टेः अचः $^{6/1}$ वा

To decide which letter of टि is replaced by प्लुत, the परिभाषासूत्र 1.2.28 अचश्च । is applied.[15]

To decide which प्लुत letter should be the substitute, another परिभाषासूत्र 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is used. The closest to the स्थानिन् अ by स्थान is कण्ठ्य letter आ३.

When the optional प्लुत is not applied, no other change is required.

[15] Otherwise, 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is applied and the प्लुत is in the place of न्, which brings प्लुत ऌ३ by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।.

Now, प्लुत संज्ञा is used in the next sūtra.

[विधिसूत्रम्] 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ~ प्रकृत्या संहितायाम्

When प्लुत or प्रगृह्य is followed by अच्, it remains as it is without सन्धि change.

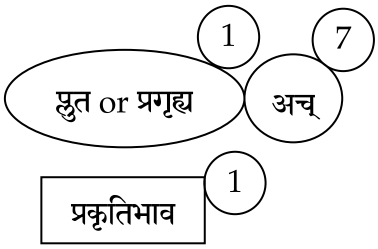

प्लुत-प्रगृह्याः $^{1/3}$ अचि $^{7/1}$ नित्यम् ^{0} । ~ प्रकृत्या $^{3/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- प्लुत-प्रगृह्याः 1/3 – प्लुताश्च प्रगृह्याश्च प्लुतप्रगृह्याः (ID) ।
- अचि 7/1 – Though this can be taken from 6.1.77 इको यणचि।, it is again said in order to show that the अचि cannot cause any सन्धि change[16]; in परसप्तमी.
- नित्यम् 0 – Always; this is to negate the possibility of 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।.
- प्रकृत्या 3/1 – प्रातिपदिक प्रकृति, unmodified form; in तृतीया by (वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ।; connected to भवति, it means "stays as its own state".

[LSK] एते $^{1/3}$ (= प्लुत-प्रगृह्याः $^{1/3}$) अचि $^{7/1}$ प्रकृत्या $^{3/1}$ स्युः $^{III/3}$ ।

प्लुत and प्रगृह्य will remain as their own states, when अच् follows.

There should be two types of examples. The first example is with प्लुत.

[LSK] आगच्छ $^{II/1}$ कृष्ण३ $^{8/1}$ अत्र ^{0} गौः $^{1/1}$ चरति $^{III/1}$ ॥ Come Kṛṣṇa--! Here a cow is moving.

Here, the टि of the first sentence (वाक्य) gets प्लुत by 8.2.84 दूराद्धूते च । ~ प्लुतः. Even when a अच् follows and 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । is applicable, the अच् does not become a निमित्त, cause, for any अच्सन्धि, by 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।. Thus the प्लुत remains as it is.

Being आश्रय, a place of operation, of प्रकृतिभाव, प्लुत should be regarded as सिद्ध even though it is त्रिपादीकार्यम्.

---

[16] प्रकृतिभाव is not कार्य. This is so that the अचि does not become the cause for any अच्-सन्धि.
In the case of जानु उ अत्र ।, उ is प्रगृह्य by 1.1.14. By 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्।, अ of अत्र does not become निमित्त for यण्-सन्धि. Since प्रकृतिभाव is not कार्य on उ, सवर्णदीर्घसन्धि is applied between जानु and उ.

The previous sūtra 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । is specifying two संज्ञाs:

1. प्लुतः – defined by संज्ञासूत्र 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। and enjoined by विधिसूत्रs in the section starting from 8.2.82 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । to 8.2.108. In this section of लघुसिद्धान्तकौमुदी, only one sūtra 8.2.84 दूराद्धूते च । ~ प्लुतः is introduced.
2. प्रगृह्यः – defined by संज्ञासूत्रs in the section starting from 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । to 1.1.19. In this section of लघुसिद्धान्तकौमुदी, four प्रगृह्यसंज्ञा-विधायक-सूत्रs are introduced.

Now, we are going to see the first प्रगृह्यसंज्ञा-विधायक-सूत्र.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

The dual suffix ending with ई, ऊ, or ए is termed प्रगृह्य.

ईद्-ऊद्-एत् $^{1/1}$ द्विवचनम् $^{1/1}$ प्रगृह्यम् $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- ईद्-ऊद्-एत् 1/1 – ईत् च ऊत् च एत् च ईदूदेत् (SD)।; the तपरकरण is to make the sounds clearly separated so that there is no ambiguity; this is an adjective to द्विवचनम्, thus तदन्तविधि is applied; "ई, ऊ, ए-ending dual suffix"; त् becomes द् by 8.2.39 झलां जशोऽन्ते। by being पदान्त in समास.
- द्विवचनम् 1/1 – द्विवचनम् is a संज्ञा given to तिङ् and सुप् in dual, defined by 1.4.102 तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः। and 1.4.103 सुपः।; this is संज्ञी for this sūtra.
- प्रगृह्यम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] ईदूदेद्-अन्तम् $^{1/1}$ द्विवचनम् $^{1/1}$ प्रगृह्यम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$।

ई, ऊ, ए-ending suffix in dual is termed प्रगृह्य.

Note that this प्रगृह्य-संज्ञा is given to suffix.

We can expect three types of examples: in the case of ई, ऊ, and ए-ending suffixes.

[LSK] हरी 1/2 एतौ 1/2 ।

हरि + औ 1/2, 2/2	सुप्-प्रत्यय with द्विवचन-संज्ञा is suffixed.
हर् + ई	6.1.102 प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ~ एकः पूर्वपरयोः अकः दीर्घः
	In the place of इ and औ, एकादेश is ई.

The एकादेश ई is द्विवचन suffix because of 6.1.85 अन्तादिवच्च।, which gives the एकादेश the status of अन्त of पर, which is औ, the द्विवचन-संज्ञक suffix. Even though the ई is single-lettered, it is seen as ई-ending suffix because of the व्यपदेशिवद्भाव (see under 6.1.85 अन्तादिवच्च।). Finally ई gains प्रगृह्य-संज्ञा by 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।.

हरी + एतौ	Now, हरी is followed by another word एतौ.
हरी एतौ	By 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ~ प्रकृत्या, 6.1.77 इको यणचि । is negated.

[LSK] विष्णू 1/2 इमौ 1/2 ।

अच्-सन्धि does not happen in exactly the same manner as above.

[LSK] गङ्गे 1/2 अमू 1/2 ॥

गङ्गा + औ 1/2, 2/2	सुप्-प्रत्यय with द्विवचन-संज्ञा is suffixed.
गङ्गा + शी	7.1.18 औङ आपः । ~ शी
	औ is replaced by शी when preceded by स्त्रीप्रत्यय आप्-ending प्रातिपदिक.
गङ्गा + ई	By 1.3.8 लशक्वतद्धिते ।, श् is इत् and elided by 1.3.9 तस्य लोपः ।
गङ्ग् + ए	6.1.87 आद्गुणः। ~ एकः पूर्वपरयोः अचि
	In the place of आ and ई, एकादेश is गुण (ए by स्थानेऽन्तरतमः).

The एकादेश ए is द्विवचन suffix because of 6.1.85 अन्तादिवच्च।. Even though the ए is single-lettered, it is seen as ई-ending suffix because of the व्यपदेशिवद्भाव. Finally ए gains प्रगृह्य-संज्ञा by 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।.

गङ्गे + अमू	Now, गङ्गे is followed by another word अमू.
गङ्गे अमू	By 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ~ प्रकृत्या, 6.1.78 एचोऽयवायावः । is negated.

प्रगृह्य-संज्ञा-विधायक-सूत्र continues.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.12 अदसो मात् । ~ ईदूत् प्रगृह्यम्

ई and ऊ after म् of the pronoun अदस् are termed प्रगृह्य.

अदसः 6/1 मात् 5/1 । ~ ईद्-ऊत् 1/1 प्रगृह्यम् 1/1

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- अदसः 6/1 – The pronoun "अदस्"; in अवयवषष्ठी (सम्बन्धषष्ठी) to मात्; "after म् of अदस्, after म् as a part of अदस्".
- मात् 5/1 – The letter "म्"; अ is for pronunciation; in दिग्योगे पञ्चमी to परः, which can be supplied to qualify ईदूत्.
- ईद्-ऊत् 1/1 – From 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।; एत् is not brought down because there is no occasion where ए comes after म् of अदस्.
- प्रगृह्यम् 1/1 – From 1.1.11 ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।; this is संज्ञा.

[LSK] अस्मात् 5/1 (अदसः 6/1 मात् 5/1) परौ 1/2 ईदूतौ 1/2 प्रगृह्यौ 1/2 स्तः III/2 ।

After this (म् as a part of अदस्), ई and ऊ are termed प्रगृह्य.

Declension of the pronoun अदस्

	पुँल्लिङ्गः			स्त्रीलिङ्गः			नपुंसकलिङ्गः		
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	असौ	अमू	अमी	असौ	अमू	अमूः	अदः	अमू	अमूनि
द्वितीया	अमुम्	अमू	अमून्	अमूम्	अमू	अमूः	अदः	अमू	अमूनि
तृतीया	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
चतुर्थी	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
पञ्चमी	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
षष्ठी	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
सप्तमी	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	अमुष्याम्	अमुयोः	अमुषु	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

"द्विवचनम्" from the previous sūtra is not taken as अनुवृत्ति so that the बहुवचन of "अमी" in masculine gets प्रगृह्यसंज्ञा.

Even though both ई and ऊ, as well as the म् of the declined form of अदस् are कार्य of sūtras in त्रिपादी (8.2.80 अदसोऽसेर्दादु दो मः। and 8.2.81 एत ईद् बहुवचने।), they are recognized by 1.1.12 अदसो मात् । for the sake of "वचन-सामर्थ्यम्", the meaningfulness of the words of the sūtra.

Example of बहुवचन ई –

[LSK] अमी $^{1/3}$ ईशाः $^{1/3}$।

अदस् + जस्

अदस् + शी   7.1.17 जसः शी । ~ सर्वनाम्नः

अद् अ + ई   7.2.102 त्यदादीनामः । ~ विभक्तौ

अद् + ई   6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

Note that अ + अ in the प्रातिपदिक is अन्तरङ्ग, having precedence, to अ + ई between प्रातिपदिक and सुप्-प्रत्यय, which is बहिरङ्ग.

अदे   6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि

अमी   8.2.81 एत ईद् बहुवचने । ~ अदसः दात् दः मः

The ई after म् of अदस् gains प्रगृह्य-संज्ञा by 1.1.12 अदसो मात् । ~ ईदूत् प्रगृह्यम्

अमी + ईशः

अमी ईशः   By 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।, 6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः । is avoided.

Example of द्विवचन ऊ –

[LSK] रामकृष्णौ $^{1/2}$ अमू $^{1/2}$ आसाते $^{II/2}$। These two, Rāma and Kṛṣṇa, sit.

अदस् + औ

अद् अ + औ   7.2.102 त्यदादीनामः । ~ विभक्तौ

अद् + औ   6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

Note that अ + अ in the प्रातिपदिक is अन्तरङ्ग to अ + औ between प्रातिपदिक and सुप्-प्रत्यय, which is बहिरङ्ग.

अदौ   6.1.88 वृद्धिरेचि । ~ आत्

अमू   8.2.80 अदसः असेः दात् उ दः मः ।

The ऊ after म् of अदस् gains प्रगृह्य-संज्ञा by 1.1.12 अदसो मात् । ~ ईदूत् प्रगृह्यम्

अमू + आसाते

अमू आसाते   6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।

Now, पदकृत्य for the word मात् is done.

[LSK] "मात्" किम्^{0}? अमुकेऽत्र ॥

अद् + अकँच् + अस् 5.3.71 अव्ययसर्वनाम्नामकँच् प्राक् टेः।

तद्धित-प्रत्यय अकँच् is suffixed before टि of अदस्, in the sense of itself (स्वार्थे).

अदकस् अनुबन्धलोपः and वर्णसम्मेलनम्

अमुकस् 8.2.80 अदसः असेः दात् उ दः मः ।

अमुकस् + जस्

अमुकस् + शी 7.1.17 जसः शी । ~ सर्वनाम्नः

अमुक अ + ई 7.2.102 त्यदादीनामः । ~ विभक्तौ

अमुक + ई 6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

Note that अ + अ in the प्रातिपदिक is अन्तरङ्ग to अ + ई between प्रातिपदिक and सुप्-प्रत्यय, which is बहिरङ्ग.

अमुके 6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि

The ए is not after म् of अदस्, thus ए does not get प्रगृह्य-संज्ञा by 1.1.12 अदसो मात् । ~ ईदूत्.

अमुके + अत्र

अमुकेऽत्र 6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः

Since ए is not प्रगृह्य, प्रकृतिभाव by 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । is not applicable here.

Side note:

Even though ई and ऊ of अमूभ्याम्, अमीभिः, etc., satisfy the conditions for getting प्रगृह्यसंज्ञा told in 1.1.12 अदसो मात्।, since there are letters after the ई and ऊ, and hence 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । is not applicable, there is no use for giving प्रगृह्यसंज्ञा. [Bh]

Now we are seeing two निपात-संज्ञा-विधायक-सूत्रs because the next प्रगृह्यसंज्ञा-विधायक-सूत्र requires निपात-संज्ञा.

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.57 चादयोऽसत्त्वे । ~ निपाताः

Words in च-आदि-गण (a group of words beginning with च), when they are in the sense of असत्त्व (that which does not have gender or number), gain निपात संज्ञा.

च-आदयः 1/3 असत्त्वे 7/1 । ~ निपाताः 1/3

2 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- च-आदयः 1/3 – च-शब्दः 1/1 आदिः 1/1 येषाम् 6/3 ते 1/3 चादयः 1/3 (116B)।; a group of words beginning with च; this is संज्ञी.

  The members of चादिगण are listed in the section of अव्ययनि in लघुसिद्धान्तकौमुदी.
- असत्त्वे 7/1 – सत्त्व means द्रव्य, that which has gender and number; न सत्त्वम् असत्वम् (NT)।, that which does not have gender or number; in विषयसप्तमी.
- निपाताः 1/3 – This is संज्ञा.

[LSK] अद्रव्यार्थाः 1/3 चादयः 1/3 निपाताः 1/3 स्युः III/3 ॥

Words in चादिगण, whose meanings are without gender or number are termed निपात.

[संज्ञासूत्रम्] 1.4.58 प्रादयः । ~ असत्त्वे निपाताः

Words in प्र-आदि-गण (a group of words beginning with प्र), when they are in the sense of असत्त्व (that which does not have gender or number), gain निपात संज्ञा.

प्र-आदयः $^{1/3}$ । ~ असत्त्वे $^{7/1}$ निपाताः $^{1/3}$

1 word in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- प्र-आदयः 1/3 – प्र-शब्दः $^{1/1}$ आदिः $^{1/1}$ येषाम् $^{6/3}$ ते $^{1/3}$ प्रादयः $^{1/3}$ (116B)।; a group of words beginning with प्र; this is संज्ञी.
- असत्त्वे 7/1 – सत्त्व means द्रव्य, that which has gender and number; न सत्त्वम् असत्वम्, that which does not have gender or number; in विषयसप्तमी.
- निपाताः 1/3 – This is संज्ञा.

[LSK] एते $^{1/3}$ अपि ^{0} तथा ^{0} (निपाताः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$) ॥

Words in प्रादिगण, whose meanings are without gender or number are termed निपात.

The members of प्रादिगण are found under 1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे in लघुसिद्धान्तकौमुदी.

1. प्र	2. परा	3. अप	4. सम्	5. अनु	6. अव
7. निस्	8. निर्	9. दुस्	10. दुर्	11. वि	12. आङ्
13. नि	14. अधि	15. अपि	16. अति	17. सु	18. उद्
19. अभि	20. प्रति	21. परि	22. उप		

Summary of निपात and उपसर्ग संज्ञा

सूत्रम्	संज्ञी	संज्ञा
1.4.57 चादयोऽसत्त्वे । ~ निपाताः	चादयः असत्त्वे	निपाताः
1.4.58 प्रादयः । ~ असत्त्वे निपाताः	प्रादयः असत्त्वे	निपाताः
1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे । ~ प्रादयः असत्त्वे	प्रादयः असत्त्वे क्रियायोगे	उपसर्गाः

Now the निपात-संज्ञा is used in the next प्रगृह्यसंज्ञा-विधायक-सूत्र.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.14 निपात एकाजनाङ् । ~ प्रगृह्यम्

निपात, which is a single vowel, but not आङ्, is termed प्रगृह्य.

निपातः 1/1 एक-अच् 1/1 अनाङ् 1/1 । ~ प्रगृह्यम् 1/1

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- निपातः 1/1 – That which is termed निपात by निपातसंज्ञा-विधायकसूत्रs from 1.4.56 to 1.4.98; this is adjective to एकाच्.
- एक-अच् 1/1 – This is संज्ञी; एकः च असौ अच् एकाच् (KT); being कर्मधारयसमास, एकाच् means "a single vowel", such as अ,आ, इ, ई. By not being बहुव्रीहिसमास (एकः अच् यस्य सः), एकाच् does not mean "a group of letters consisting of only one vowel, and the rest are consonants". Thus, च, वा, etc. are not considered to be एकाच् in this sūtra.
- अनाङ् 1/1 – न आङ् अनाङ् (NT); this is adjective to एकाच्. आङ् is a member of प्रादिगण. The last ङ् is इत् by 1.3.3 हलन्त्यम्।. Note that conditions regarding letters are always after removing इत् letters.
- प्रगृह्यम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] एकः 1/1 अच् 1/1 निपातः 1/1 आङ्वर्जः 1/1 प्रगृह्यः 1/1 स्यात् III/1 ।

The single vowel which is निपात, other than आङ्, is termed प्रगृह्य.

Examples for एकाच् निपात are:

[LSK] इ 0 इन्द्रः 1/1 । उ 0 उमेशः 1/1 ।

Both इ and उ are found in चादिगण, and their meanings are विस्मय, wonder, and वितर्क, doubt, both of which are असत्त्व. Thus प्रगृह्य संज्ञा is given by 1.1.14 निपात एकाजनाङ्।. Then even when अच् follows, by 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।, the following अच् does not become the निमित्त, cause for अच्-सन्धि, here सवर्णदीर्घसन्धि.

Now, अनाङ् is explained.

There are two types of आs:

- आङ् which is called ङित् (that which is with ङ् as इत्).
- आ which is called अङित् (that which is without ङ् as इत्).

In usage they look the same. However, the distinction is made because there is a difference in सन्धि. When आ is अङित्, it gains प्रगृह्यसंज्ञा by this sūtra 1.1.14 निपात एकाजनाङ्। and no सन्धि happens even when a vowel follows, by 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।.

The meanings of ङित् आङ् and अङित् आ are told in the following śloka:

ईशदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

- आङ् (ङित्)
  1. ईषत्-अर्थे – in the sense of "slight, little" – e.g., आ(ङ्) (ईषत्) उष्णम् ओष्णम् ।
  2. क्रियायोगे – उपसर्गः – e.g., आ(ङ्) + इहि = एहि ।
  3. मर्यादा – exclusive limit – e.g., आ(ङ्) आ मुक्तेः संसारः ।
  4. अभिविधिः – inclusive limit – e.g., आ(ङ्) ब्रह्मभुवनात् ।

- आ (अङित्)
  1. वाक्ये – but now – e.g., आ एवं मन्यसे । But now, you think that way. (Before you were not thinking that way, but now you are.)
  2. स्मरणे – recollection – e.g., आ एवं किल तत् । Ah, I remember it was indeed that.

Taking this into account, the following examples show how अनाङ् in the sūtra works.

[LSK] "वाक्यस्मरणयोरङित्"; आ ^{0} एवम् ^{0} नु ^{0} मन्यसे $^{II/1}$ । आ ^{0} एवम् ^{0} किल ^{0} तत् $^{1/1}$ ।

As told in the śloka, "अङित् (आ) is in the sense of वाक्य and स्मरण", these आs in the these sentences are considered to be अनाङ् and thus प्रगृह्य संज्ञा is given, resulting in non-application of सन्धि.

[LSK] अन्यत्र ^{0} ङित् $^{1/1}$; आ ^{0} ईषत् ^{0} उष्णम् $^{1/1}$ ओष्णम् $^{1/1}$ ॥

In other senses, आs are considered to be ङित् (आङ्), thus प्रगृह्य संज्ञा is not given, resulting in application of सन्धि change.

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.15 ओत् । ~ निपातः प्रगृह्यम्

ओकार-ending निपात is termed प्रगृह्य.

ओत्$^{1/1}$ । ~ निपातः $^{1/1}$ प्रगृह्यम्$^{1/1}$

1 word in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- ओत् 1/1 – ओ with त् to limit to दीर्घ; this is adjective to निपातः; being adjective, तदन्तविधि is applied, resulting in "ओकार-ending निपात".
- निपातः 1/1 – That which is termed निपात by निपातसंज्ञा-विधायकसूत्रs from 1.4.56 to 1.4.98.
- प्रगृह्यम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] ओदन्तः $^{1/1}$ निपातः $^{1/1}$ प्रगृह्यः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ।

The ओकार-ending निपात is termed प्रगृह्य.

[LSK] अहो ^{0} ईशाः $^{8/3}$ ॥

अहो is termed निपात because it is in चादिगण and it is असत्त्ववचिन्. Thus अहो is an ओकार-ending निपात. By 1.1.15 ओत् ।, प्रगृह्य संज्ञा is gained. Then by 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।, ई of ईशाः, though being a vowel, does not become a निमित्त for 6.1.78 एचोऽयवायावः ।.

Other ओ-ending निपातs are: अथो (now), नो (no), आहो (interjection expressing doubt or alternative), उताहो (questioning).

[संज्ञासूत्रम्] 1.1.16 सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । ~ ओत् प्रगृह्यम्

ओकार caused by सम्बुद्धि in अवैदिक literature, when followed by इति, is termed प्रगृह्य in the opinion of शाकल्य मुनि.

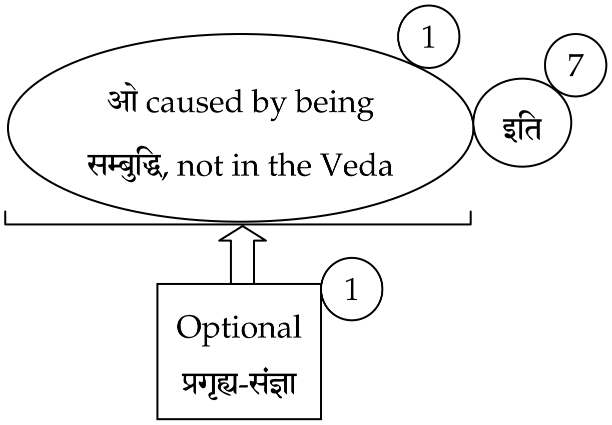

सम्बुद्धौ $^{7/1}$ शाकल्यस्य $^{6/1}$ इतौ $^{7/1}$ अनार्षे $^{7/1}$ । ~ ओत् $^{1/1}$ प्रगृह्यम् $^{1/1}$

4 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- सम्बुद्धौ 7/1 – सम्बुद्धि is a संज्ञा for सुँ, singular in सम्बोधन of सुप्-प्रत्यय, by संज्ञासूत्र 2.3.49 एकवचनं सम्बुद्धिः। ~ प्रथमा सम्बोधने; in निमित्तसप्तमी.
- शाकल्यस्य 6/1 – The name of a grammarian respected by पाणिनि, in सम्बन्धषष्ठी to मते (in the opinion). This implies that this विधि is optional.
- इतौ 7/1 – प्रातिपदिक is इति; in परसप्तमी.
- अनार्षे 7/1 – ऋषेः इदम् आर्षः । that which is connected to ऋषि; न आर्षः अनार्षः (NT); in विषयसप्तमी.
- ओत् 1/1 – From 1.1.15 ओत् ।; ओ with त् to limit to दीर्घ.
- प्रगृह्यम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] सम्बुद्धि-निमित्तकः $^{1/1}$ ओकारः $^{1/1}$ वा ^{0} प्रगृह्यः $^{1/1}$ अवैदिके $^{7/1}$ इतौ $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ ।

ओकार which is caused by सम्बुद्धि (सम्बोधन singular), when followed by इति, is optionally प्रगृह्य in non-Vedic literature.

The following is the preparation of the example given in the वृत्ति.

विष्णु + सुँ (सम्बुद्धिः) सुँ is enjoined by 2.3.47 सम्बोधने च । ~ प्रथमा

This सुँ is termed सम्बुद्धिः by 2.3.49 एकवचनं सम्बुद्धिः। ~ प्रथमा सम्बोधने

विष्णो + स् 7.3.108 ह्रस्वस्य गुणः । ~ सम्बुद्धौ

विष्णो 6.1.69 एङ्-ह्रस्वात् सम्बुद्धेः । ~ लोपः

This ओ of विष्णो is caused by the suffix सम्बुद्धि.

विष्णो + इति When इति follows this ओ in non-Vedic literature, प्रगृह्य संज्ञा is optionally given to the ओ by 1.1.16 सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।.

There are three forms possible.

[LSK] विष्णो इति ।

Form 1) Optional प्रगृह्यसंज्ञा

विष्णो + इति The ओ of विष्णो caused by the suffix सम्बुद्धि is termed प्रगृह्य optionally by 1.1.16 सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।.

विष्णो + इति 6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । prevents any अचि-सन्धि to happen.

[LSK] विष्ण इति ।

Form 2) No प्रगृह्यसंज्ञा with optional व्-लोप

विष्णो + इति

विष्ण् अव् + इति 6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि

विष्ण् अ + इति 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ पदस्य व्योः अपूर्वस्य अशि

विष्ण इति

[LSK] विष्णविति ॥

Form 3) No प्रगृह्यसंज्ञा and no व्-लोप

विष्णो + इति

विष्ण् अव् + इति 6.1.78 एचोऽयवायावः । ~ अचि

विष्णविति

The next sūtra is an optional अपवाद् to प्रगृह्य संज्ञा by 1.1.14 निपात एकाजनाङ्।.

[संज्ञासूत्रम्] 8.3.33 मय उञो वो वा । ~ अचि

For the particle उञ्, when preceded by मय् and followed by अच्, व् is the substitute optionally.

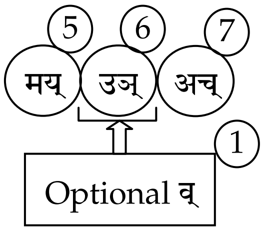

मयः $^{5/1}$ उञः $^{6/1}$ वः $^{1/1}$ वा ^{0} । ~ अचि $^{7/1}$

4 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- मयः 5/1 – प्रत्याहारः मय्; in पूर्वपञ्चमी.
- उञः 6/1 – A particle उञ्[17] in चादिगण; since it is असत्त्व, निपात संज्ञा is given by 1.4.57 चादयोऽसत्त्वे।; प्रगृह्य संज्ञा is possible by 1.1.14 निपात एकाजनाङ् ।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- वः 1/1 – वकारः; अ after व् is for pronunciation (उच्चारणार्थे); this is आदेश.
- वा 0 – This operation is optional.
- अचि 7/1 – प्रत्याहारः अच्; in परसप्तमी.

[LSK] मयः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ उञः $^{6/1}$ वः $^{1/1}$ वा ^{0} अचि $^{7/1}$ ।

व् is the substitute optionally in the place of उञ् which is after मय् when अच् follows.

व् being optional, two forms are possible.

[LSK] किम्वुक्तम् । with वकार-आदेश

किम् उ(ञ्) उक्तम्	
किम् व् उक्तम्	8.3.33 मय उञो वो वा । ~ अचि
किम्वुक्तम्	The व् is असिद्ध for 8.3.23 मोऽनुस्वारः ।, hence अनुस्वार does not occur.

[LSK] किमु उक्तम् ॥ with प्रगृह्यसंज्ञा for उञ्, then प्रकृतिभाव

किम् उ(ञ्) उक्तम्	उ is प्रगृह्य by 1.1. 14 निपात एकाजनाङ् । ~ प्रगृह्यम्
किम् उ उक्तम्	6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ~ प्रकृत्या
किमु उक्तम्	

[17] उ अवधारणे । अस्यैव क्रियाविशेषार्थं ञित्करणम् । (उ is in the sense of determination. To show it is adverbial, ञ् is added as इत्.) [AK]

प्रगृह्य topic is over now. The next sūtra is another rule of प्रकृतिभाव. There are two things told in this one sūtra.

[विधिसूत्रम्] 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ~ पदान्तस्य अचि प्रकृत्या संहितायाम्

When इक् is followed by असवर्ण vowel, there is प्रकृतिभाव (remaining without सन्धि) and the इक् becomes ह्रस्व.

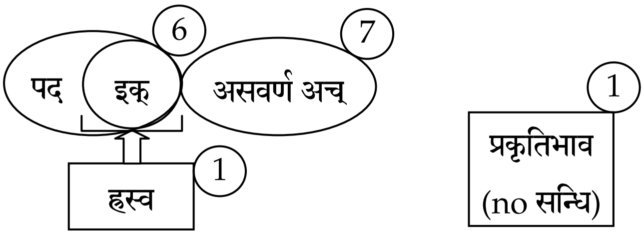

इकः $^{6/1}$ असवर्णे $^{7/1}$ शाकल्यस्य $^{6/1}$ ह्रस्वः $^{1/1}$ च ^{0} । ~ पदान्तस्य $^{6/1}$ अचि $^{7/1}$ प्रकृत्या $^{3/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

5 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- इकः 6/1 – प्रत्याहारः इक्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- असवर्णे 7/1 – न सवर्णम् असवर्णम् (NT), तस्मिन् ।; this is an adjective to अचि; in परसप्तमी.
- शाकल्यस्य 6/1 – The name of a grammarian respected by पाणिनि, in सम्बन्धषष्ठी to मते (in the opinion). This indicates that this प्रकृतिभाव is optional.
- ह्रस्वः 1/1 – This is आदेश.
- च 0 – There are two injunctions in this sūtra. One is प्रकृतिभाव, to keep it without सन्धि, the other is to make इक् short.
- पदान्तस्य 6/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति। by मण्डूकप्लुतगतिः; विभक्तिविपरिणाम has happened; this is adjective to इकः.
- अचि 7/1 – From 6.1.77 इको यणचि।; in परसप्तमी.
- प्रकृत्या 3/1 – प्रातिपदिक प्रकृति, unmodified form; in तृतीया by (वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ।.

[LSK] पदान्ताः $^{1/3}$ इकः $^{1/3}$ ह्रस्वाः $^{1/3}$ वा ^{0} स्युः $^{III/3}$ असवर्णे $^{7/1}$ अचि $^{7/1}$ । [18]

इक्s at the end of पद become short optionally when असवर्ण अच् follows.

Note that लघुसिद्धान्तकौमुदीकार takes all 1st case to show प्रकृतिभाव is not a change.

---

[18] [SK] पदान्ताः इकः $^{6/1}$ असवर्णे अचि परे प्रकृत्याः स्युः ह्रस्वः च वा । [B] पदान्तस्य इकः असवर्णे अचि परे ह्रस्वः स्यात् इति एकं वाक्यम् । ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठते इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । This reading seems better.

[LSK] ह्रस्व-विधि-सामर्थ्यात्$^{5/1}$ न^{0} स्वर-सन्धिः$^{1/1}$ ।

Because of the effect of ह्रस्व, no vowel सन्धि is applied after making ह्रस्व, otherwise, the statement would become useless.

Two forms are possible.

[LSK] चक्रि$^{1/1}$ अत्र^{0} । This is with प्रकृतिभाव and ह्रस्व option.

चक्री[19] + अत्र

चक्रि अत्र 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।

[LSK] चक्र्यत्र । This is the other option, with यण्-सन्धि.

चक्री + अत्र

चक्र्य् + अत्र 6.1.77 इको यणचि।

चक्र्यत्र

[LSK] "पदान्ताः$^{1/3}$" इति^{0} किम्^{0}? गाय्यौं$^{1/2}$ –

Why was "पदान्ताः" told? When औ (case-ending suffix in 1/2) is suffixed after गौरी, इक्-ending प्रातिपदिक, the इक् is followed by असर्वण अच्, which is औ. However, the ई is not at end of पद. Thus प्रकृतिभाव and ह्रस्व by 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । does not happen.

The next sūtra explains the doubling of the य् in the form "गौर्य्यौ.

[19] 8.2.7 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । is not असिद्ध for the sūtra in सपादसप्ताध्यायी because of 8.2.2 नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधिषु कृति ।, which limits the scope of असिद्ध of नलोप to those sūtras for सुप्-विधि, स्वर-विधि, संज्ञा-विधि, and तुग्विधि when कृत् follows. For सन्धि-विधिs, नलोप is सिद्ध.

The next sūtra is about हल्-सन्धि. To achieve the form mentioned in the last sūtra, we need to know this sūtra.

[विधिसूत्रम्] 8.4.46 अचो रहाभ्यां द्वे । ~ यरः वा

There is optional doubling of यर् when it is preceded by र् or ह् which is preceded by अच्.

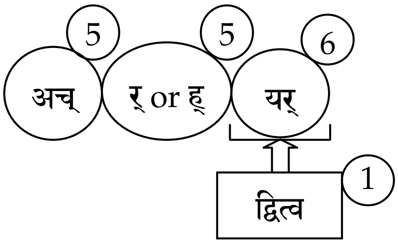

अचः $^{5/1}$ रहाभ्याम् $^{5/2}$ द्वे $^{1/2}$ । ~ यरः $^{6/1}$ वा ^{0}

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- अचः 5/1 – प्रत्याहारः अच्; in पूर्वपञ्चमी.
- रहाभ्याम् 5/2 – रः च हः च रहौ (ID) ताभ्याम्; अ after र् and ह् are for pronunciation; in पूर्वपञ्चमी.
- द्वे 1/2 – प्रातिपदिक द्वि; this is आदेश; the letter becomes double.
- यरः 6/1 – प्रत्याहारः यर्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- वा 0 – This is optional.

[LSK] अचः $^{5/1}$ पराभ्याम् $^{5/2}$ रेफ-हकाराभ्याम् $^{5/2}$ परस्य $^{6/1}$ यरः $^{6/1}$ द्वे $^{1/2}$ वा ^{0} स्तः $^{III/2}$ ।

There is optional doubling of यर् after रेफ or ह् , which is after अच्.

[LSK] गौर्य्यौ $^{1/2}$ ।

गौरी + औ   प्रातिपदिक गौरी (ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः) is declined in 1/2 or 2/2.

Since the ई is not at end of पद, प्रकृतिभाव and ह्रस्व by 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । does not take place.

गौर् य् + औ   6.1.77 इको यणचि ।

गौर् य् य् + औ   8.4.46 अचो रहाभ्यां द्वे । ~ वा यरः

गौर्य्यौ

When द्वित्व is not taken, "गौर्यौ" is another form.

Other examples for the doubling by 8.4.46 अचो रहाभ्यां द्वे । are: वर्त्तमानम्/वर्तमानम्, कीर्त्तिः/कीर्तिः, etc.

The next वार्तिक is निषेध (prohibition) of 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्य ह्रस्वश्च ।.

(वार्तिकम्) न समासे ।

प्रकृतिभाव and ह्रस्व by 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्य ह्रस्वश्च । do not happen when two words are compounded.

न^{0} समासे$^{7/1}$ ।

2 words in the सूत्र, other words are understood by the context.

- न 0 – Prohibition to the two effects of 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्य ह्रस्वश्च ।, namely, प्रकृतिभाव and ह्रस्व, even when all the conditions are met.
- समासे 7/1 – Compound, as per समासविधि starting from 2.1.1 to 2.2.38; in अधिकरणसप्तमी.

[LSK] वाप्यश्वः$^{1/1}$ ॥

वाप्याम् अश्वः ।

वापी + ङि + अश्व + सुँ । 2.1.4 सह सुपा । ~ सुप् समासः

प्रातिपदिकसंज्ञा is given to "वापी + ङि + अश्व + सुँ" by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्.

वापी + अश्व 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Any सुप्-प्रत्ययs in प्रातिपदिक are to be elided.

Even after the elision of सुप्-प्रत्ययs, the status of सुप्-प्रत्यय is retained. Thus, ई of वापी is considered to be पदान्त. The पदान्त ई followed by असवर्ण अ is satisfying all the conditions of 6.1.127 इकोऽसवर्णे शाकल्य ह्रस्वश्च ।. However, this is negated by (वा०) न समासे ।.

वाप् य् + अश्व 6.1.77 इको यणचि ।

वाप्यश्व

[विधिसूत्रम्] 6.1.128 ऋत्यकः । ~ शाकल्यस्य ह्रस्वः पदान्तस्य प्रकृत्या संहितायाम्

In the opinion of शाकल्य, when अक् is followed by short ऋ, there is प्रकृतिभाव (remaining without सन्धि) and the अक् becomes ह्रस्व.

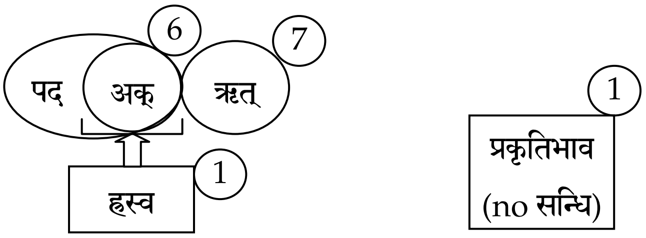

ऋति $^{7/1}$ अकः $^{6/1}$ । ~ शाकल्यस्य $^{6/1}$ ह्रस्वः $^{1/1}$ पदान्तस्य $^{6/1}$ प्रकृत्या $^{3/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 5 words as अनुवृत्ति

- ऋति 7/1 – Short ऋ; in परसप्तमी.
- अकः 6/1 – प्रत्याहारः अक्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- शाकल्यस्य 6/1 – The name of a grammarian respected by पाणिनि, in सम्बन्धषष्ठी to मते (in the opinion).
- ह्रस्वः 1/1 – This is आदेश; परिभाषासूत्र 1.2.28 अचश्च । brings अचः $^{6/1}$ in स्थानेयोगा षष्ठी, resulting in "in the place of अच्" to be added in वृत्ति.
- पदान्तस्य 6/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति। by मण्डूकप्लुतगतिः; विभक्तिविपरिणाम has happened; this is adjective to अकः.
- प्रकृत्या 3/1 – प्रातिपदिक प्रकृति, unmodified form; in तृतीया by (वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ।.

[LSK] ऋति $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ पदान्ताः $^{1/3}$ अकः $^{1/3}$ प्राग्वत् ^{0} (ह्रस्वाः $^{1/3}$ प्रकृत्या $^{3/1}$) वा ^{0} स्युः $^{III/3}$ ।

When short ऋ follows, अक् at the end of पद does not undergo सन्धि change and becomes ह्रस्व, in the opinion of शाकल्य.

[LSK] ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः ।

ब्रह्मा $^{1/1}$ + ऋषिः $^{1/1}$

	6.1.78 आद्गुणः। is प्राप्त, but negated by
ब्रह्म ऋषिः	6.1.128 ऋत्यकः । ~ पदान्तस्य प्रकृत्या ह्रस्वः शाकल्यस्य

If this option of शाकल्य is not taken:

ब्रह्मर्षिः	6.1.78 आद्गुणः।

पदकृत्य for the word पदान्ताः is done.

[LSK] पदान्ताः किम्? आर्च्छत् ॥

If the अक् is not at the end of पद, 6.1.128 ऋत्यकः। does not apply. In this counterexample, आट्-आगम is used to illustrate अपदान्त अक्.

आगम is not an independent entity. It is a part of what it is attached to. Thus, आगम does not get पद status. In this example, आट्-आगम is a part of धातु.

ऋ (1P) to go + लङ्/कर्तरि/III/1

ऋ + लङ्	3.2.111 अनद्यतने लङ् । ~ भूते
ऋ + ति	3.4.78 तिप्तस्झि… । ~ लस्य
ऋ + त्	3.4.100 इतश्च । ~ लोपः
ऋ + शप् + त्	3.1.68 कर्तरि शप् । ~ सार्वधातुके
ऋच्छ् + अ + त्	7.3.78 पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-पश्यर्च्छधौशीयसीदाः। ~ शिति
आट् + ऋच्छ् + अ + त्	6.4.72 आडजादीनाम् । ~ लुङ्लङ्लृङ्क्षु
आर् + च्छ् + अ + त्	6.1.90 आटश्च । ~ वृद्धिः

Note: धातु can also be ऋच्छ् (6P) to go, to make the same result.

Side note: [SK] समासे $^{7/1}$ अपि ^{0} अयम् $^{1/1}$ प्रकृतिभावः $^{1/1}$ । सप्तऋषीणाम् – सप्तर्षीणाम् ।

The वार्तिक न समासे । for the previous sūtra does not apply for this sūtra.

Side note: [K] सवर्ण-अर्थम् $^{1/1}$ अनिक्-अर्थम् $^{1/1}$ च ^{0} वचनम् $^{1/1}$ ।

This sūtra is to include सवर्ण as परनिमित्त and अवर्ण. Comparing to the previous sūtra, extra areas covered are: ऋवर्ण + ऋत् and अवर्ण + ऋत्.

[LSK] इति अच्-सन्धिः ।

Thus ends अच्-सन्धि[20] section.

[20] च् of अच् should have been subject to 8.2.39 झलां जशोऽन्ते।, 8.4.53 झलां जश् झशि।, and 8.4.55 खरि च। to become क्. However, to avoid confusion with प्रत्याहार अक्, अच् is retained without सन्धि.

Summary of अच्सन्धिः

These are the अच्सन्धि sūtras studied in अच्सन्धिः section in लघुसिद्धान्तकौमुदी. They can be divided into three sections: 1. सन्धि-प्रकरण, 2. एकादेशादि-प्रकरण, and 3. प्रकृतिभाव-प्रकरण.

	(सन्धि-प्रकरणम्)		
6.1.72	संहितायाम्	158	अच्-सन्धि section starts from here.
6.1.77	इको यणचि	अचि 125	
6.1.78	एचोऽयवायावः	एचः 83	
6.1.79	वान्तो यि प्रत्यये		
	(एकादेशादि-प्रकरणम्)		
6.1.84	एकः पूर्वपरयोः	111	एकादेश section starts from here.
6.1.85	अन्तादिवच्च		All एकादेशs are अन्त-आदिवत्
6.1.87	आद् गुणः	आत् 96	गुण-आदेश
6.1.88	वृद्धिरेचि	वृद्धिः 92; एचि 89	वृद्धि-आदेश
6.1.89	एत्येधत्यूठ्सु		
6.1.91	उपसर्गाद् ऋति धातौ	उपसर्गाद्, धातौ 94; ऋति 92	
6.1.94	एङि पररूपम्	पररूपम् 100	पररूप-आदेश
6.1.95	ओमाङोश्च		
6.1.101	अकः सवर्णे दीर्घः	अकः 107; दीर्घः 106	दीर्घ-आदेश
6.1.109	एङः पदान्तादति	एङः 110; अति 113	पूर्वरूप-आदेश
	(प्रकृतिभावादि-प्रकरणम्)		
6.1.115	प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे	प्रकृत्या 130	प्रकृतिभाव section starts from here.
6.1.122	सर्वत्र विभाषा गोः	विभाषा 123; गोः 124	
6.1.123	अवङ् स्फोटायनस्य	अवङ् 124	
6.1.124	इन्द्रे च		
6.1.125	प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम्	अचि 130	Some प्रगृह्यसंज्ञाs are studied.
6.1.127	इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च	शाकल्यस्य ह्रस्वः च 128	
6.1.128	ऋत्यकः		

Understanding how the Pāṇini system works

In the beginning of अच्-सन्धि section, the basic format of the diagram is like this:

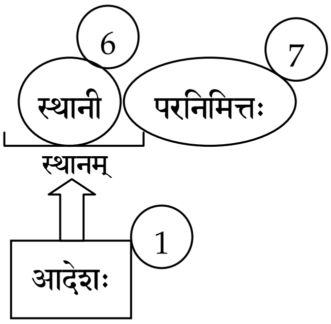

In अष्टाध्यायी सूत्रपाठः, one can easily understand the meaning of a sūtra by bringing down अनुवृत्ति and identifying the case of each word.

In the following chart, each word is sorted by case and अनुवृत्तिs are shown for easy understanding.

type of sūtra	sūtra number	आदेशः (कार्यम्) in 1st case	स्थानी in 6th case	परनिमित्तः in 7th case	विषयः (topic)
अधिकारः	6.1.72	-	-	-	संहितायाम्
विधिः	6.1.77	यण्	इकः	अचि	
विधिः	6.1.78	अयवायावः	एचः		
विधिः	6.1.79	वान्तः (अव्, आव्)	(ओ, औ)	यि प्रत्यये	

अनुवृत्ति is not taken in a sūtra in which a word is already told in the same case and sense as the अनुवृत्ति word. For example, in 6.1.77 इको यणचि।, अचि in परसप्तमी is told to be अनुवृत्ति up to the sūtra number 6.1.125. However, in 6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये ।, यि and प्रत्यये are told in परसप्तमी. In this case, bringing अचि does not serve any purpose. Thus अनुवृत्ति is skipped.

In the अधिकार (topic) of एकः पूर्वपरयोः, the basic format of the diagram is like this:

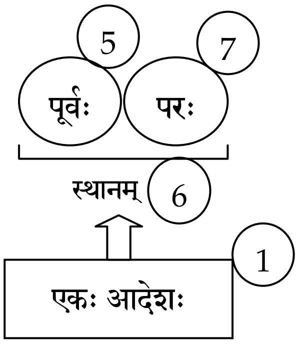

Observe well the importance of सूत्रक्रम, the order of sūtra.

type of sūtra	sūtra number	आदेशः (कार्यम्) in 1st case	पूर्वः in 5th case	परः in 7th case	विषयः (topic)
अधिकारः	6.1.72				संहितायाम्
विधिः	6.1.77	यण्	इकः	अचि	
अधिकारः	6.1.84	एकः			
अतिदेशः	6.1.85	अन्तादिवत्			
विधिः	6.1.87	गुणः	आत् (अवर्णात्)		
विधिः	6.1.88	वृद्धिः		एचि	
विधिः	6.1.89			एति-एधति-ऊठ्सु	
विधिः	6.1.91		उपसर्गात्	ऋति धातौ	
विधिः	6.1.94	पररूपम्		एङि	
विधिः	6.1.95			ओम्-आङोः	
विधिः	6.1.101	दीर्घः	अकः	सवर्णे	
विधिः	6.1.109	पूर्वः	पदान्तात्, एङः	अति	

Small question:

1. How many types of एकादेश are there? What are they?

Summary of संज्ञासूत्रs studied in अच्-सन्धि section

संज्ञासूत्रम्	संज्ञा	संज्ञी and संज्ञाप्रदेशः	
1.1.1 वृद्धिरादैच् ।	वृद्धिः	आ, ऐ, औ	6.1.88 वृद्धिरेचि।, 7.2.114 मृजेर्वृद्धिः।
1.1.2 अदेङ् गुणः।	गुणः	अ, ए, ओ	6.1.87 आद्गुणः।, 7.2.82 मिदेर्गुणः।
1.1.11 ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ।	प्रगृह्यम्	ई/ऊ/ए-ending dual suffixes	
		6.1.125 प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्।	
1.1.64 अचोऽन्त्यादि टि ।	टि	A portion starting from the last अच्	
		8.2.82 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः।, (वा.) तच्च टेः ।, 6.4.143 टेः।	
1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।	तपरः अण्	सवर्ण of अण् of the same timing	
		1.1.2 अदेङ् गुणः।, 1.1.1 वृद्धिरादैच्।, 6.1.91 उपसर्गादृति धातौ।	
1.3.1 भूवादयो धातवः ।	धातुः	Those listed in धातुपाठ; starting from भू, like वा.	
		6.1.91 उपसर्गादृति धातौ।, 3.1.91 धातोः।	
1.4.57 चादयोऽसत्त्वे ।	निपातः	असत्त्ववादिन् which are found in चादिगण	
		1.1.14 निपात एकाजनाङ्। 1.1.37 स्वरादिनिपातमव्ययम्।	
1.4.58 प्रादयः ।	निपातः	असत्त्ववादिन् which are found in प्रादिगण	
		1.1.14 निपात एकाजनाङ्। 1.1.37 स्वरादिनिपातमव्ययम्।	
1.4.59 उपसर्गाः क्रियायोगे ।	उपसर्गः	असत्त्ववादिन् in प्रादिगण meaningfully connected to धातु	
		6.1.91 उपसर्गादृति धातौ।, 8.4.14 उपसर्गादसासेऽपि णोपदेशस्य।	

Summary of त्रिपादीसूत्रs studied in अच्-सन्धि section

8.2.1 पूर्वत्रसिद्धम् ।	अधिकारसूत्रम्
8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः। ~ पदस्य पूर्वत्र सिद्धम्	विधिसूत्राणि
8.2.84 दूराद्धूते च । ~ प्लुतः पदस्य पूर्वत्र सिद्धम्	
8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ पदस्य पूर्वत्र सिद्धम्	
8.4.46 अचो रहाभ्यां द्वे । ~ यरः वा पूर्वत्र सिद्धम्	
8.4.47 अनचि च । ~ अचः यरः वा पूर्वत्र सिद्धम्	
8.4.53 झलां जश् झशि । ~ पूर्वत्र सिद्धम्	

For the summary of परिभाषासूत्र, refer back the indroduction section.

अथ हल्-सन्धिः

Now, the section of सन्धि rules between consonants starts.

<u>हल्-सन्धिः 1) श्चुत्व/ष्टुत्व-सन्धिः “रामश्शेते”</u>

[विधिसूत्रम्] 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः । ~ संहितायाम्

श् and चवर्ग are the आदेशs for स् and तवर्ग, respectively, when they meet.

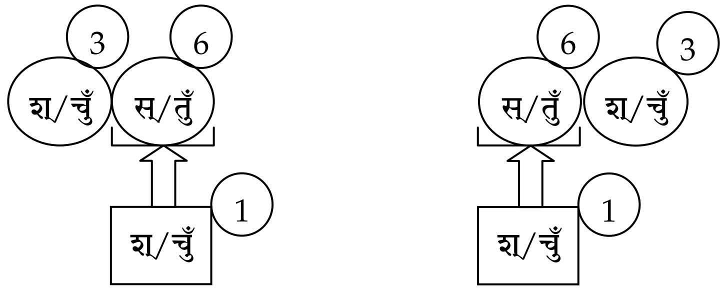

स्तोः $^{6/1}$ श्चुना $^{3/1}$ श्चुः $^{1/1}$ । ~ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- स्तोः 6/1 – प्रातिपदिक is स्तु; स् and तवर्ग; स् च तुँ च स्तुँ (SD), तस्य ।; in स्थानेयोगा षष्ठी (1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा ।); तुँ is उदित् त, thus it is संज्ञा for 5 letters of तवर्ग by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
- श्चुँना 3/1 – प्रातिपदिक is श्चु; श् and चवर्ग; श् च चुँ च श्चुँ (SD), तेन ।; in सहयोगे तृतीया.

  Though it is समाहारद्वन्द्वसमास, it declines like पुंलिङ्ग. This is the license of पाणिनिमुनि.
- श्चुँ: 1/1 – This is आदेशः.
- संहितायाम् 7/1 – from 8.2.108 तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।; in विषयसप्तमी

[LSK] सकार-तवर्गयोः $^{6/2}$ शकार-चवर्गाभ्याम् $^{3/2}$ योगे $^{7/1}$ शकार-चवर्गौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$ ।

When there is a contact of स् and तवर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) with श् and चवर्ग (च्, छ्, ज् झ्, ञ्), श् and चवर्ग are the substitutes, respectively.

Note: this substitution has the technical name “श्चुत्व”.

Since there are many possibilities in आदेश, 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् । is used to decide one आदेश to one स्थानिन्.

Note that 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् । is used only for deciding आदेश, but not for deciding the situation in which श्चुत्व should happen. Any of स्तु can meet with any of श्चु for श्चुत्व to happen, excluding some exceptions.

[LSK] रामश्शेते । Rāma rests. This example is for the combination of स् and श्.

राम + सुँ 4.1.2 स्वौजसमौट्छस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

प्रातिपदिक राम is suffixed with सुँ, a first-case singular nominal suffix.

रामस् $^{1/1}$ + शेते $^{III/1}$

रामरुँ + शेते 8.2.66 ससजुषो रुः ।

रामः + शेते 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

रामस् + शेते 8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य सः

रामश् शेते 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः । with the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।

[LSK] रामश्चिनोति । Rāma performs ritual.

रामस् $^{1/1}$ + चिनोति $^{III/1}$ This example is for the combination of स् and चवर्ग. प्रक्रिया is the same.

[LSK] सच्चित् ।

सत् + चित् This example is for the combination of तवर्ग and चवर्ग.

[LSK] शार्ङ्गिञ्जय ॥ Oh! Viṣṇu!, the one who has the bow called शार्ङ्ग, be victorious.

(हे) शार्ङ्गिन् $^{8/1}$ + जय $^{II/1}$ This example is for the combination of nasal तवर्ग (न्) and चवर्ग.

सच्छास्त्रम् (सत् + शास्त्रम्) is the example for the combination of तवर्ग and श्.

This श्चुत्व/ष्टुत्व section consists of five sūtras and one वार्तिक. The first two sūtras give general injunctions of श्चुत्व and ष्टुत्व, and the last three sūtras give निषेध, negation in special combinations.

General injunctions:

8.4.40 स्तोः $^{6/1}$ श्चुना $^{3/1}$ श्चुः $^{1/1}$ ।

8.4.41 ष्टुना $^{3/1}$ ष्टुः $^{1/1}$ । ~ स्तोः $^{6/1}$

Negations:

8.4.42 न ^{0} पदान्तात् $^{5/1}$ टोः $^{6/1}$ अनाम् $^{6/1}$ ।

8.4.43 तोः $^{6/1}$ षि $^{7/1}$ । ~ न ^{0}

8.4.44 शात् $^{5/1}$ । ~ तोः $^{6/1}$ न ^{0}

The next sūtra is निषेध, prohibition to 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।.

[निषेधसूत्रम्] ([विधिसूत्रम्]) 8.4.44 शात् । ~ तोः न चुः संहितायाम्

When तवर्ग is preceded by श, श्चुत्व does not happen.

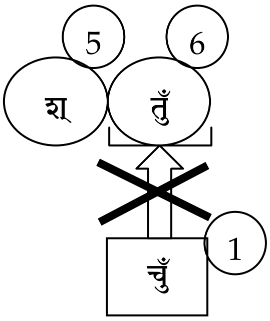

शात्$^{5/1}$ । ~ तोः$^{6/1}$ न^{0} श्चुः$^{1/1}$

1 word in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- शात् 5/1 – प्रातिपदिक is श; अ after श् is for pronunciation; in पूर्वपञ्चमी.
- तोः 6/1 – From 8.4.43 तोः षि ।; तवर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- न 0 – From 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम्।; negation for चुत्व to happen.
- श्चुः 1/1 – From 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।.
- संहितायाम् 7/1 – From 8.2.108 तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।; in विषयसप्तमी

[LSK] शात्$^{5/1}$ परस्य$^{6/1}$ तवर्गस्य$^{6/1}$ चुत्वम्$^{1/1}$ न^{0} स्यात्$^{III/1}$ ।

There is no चुत्व for the तवर्ग which is after श.

Note that even though there is असिद्धत्व for this sūtra 8.4.44 शात् । from the view of 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।, because of its वचनसामर्थ्य, capacity of the words of sūtra, 8.4.44 शात् । is effective before श्चुत्व takes place by 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।.

To illustrate,

विश् + न

As per 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्।, 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः। does not see the sūtra 8.4.44 शात् ।. Thus 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः। is to be applied first.

विश् + ञ्   8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।

Here, there will not be any occasion for 8.4.44 शात् । as तवर्ग is gone. This is अनिष्ट, not desired. Thus, 8.4.44 शात् । should be applied before 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।.

[LSK] विश्नः । speech

विच्छ् गतौ + नङ् 3.3.90 यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ~ अकर्तरि कारके संज्ञायाम्

विश् + न 6.4.19 च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ~ क्ङिति (छ् is replaced by श्)

च् is removed by (प०) निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।

(When the cause is removed, the effect is also removed.)

(च् was brought by छ् as परनिमित्त by 6.1.73 छे च ।.)

न् does not become ञ् because of 8.4.44 शात् । ~ तोः न श्चुः

[LSK] प्रश्नः ॥ question

प्रच्छ् ज्ञीप्सायाम् + नङ् 3.3.90 यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ~ अकर्तरि कारके संज्ञायाम्

प्रश् + न 6.4.19 च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ~ क्ङिति

न् does not become ञ् because of 8.4.44 शात् । ~ तोः न श्चुः

Small questions:

Give examples for each combination.

श् + स्

श् + तु

चु + स्

चु + तु

स् + श्

स् + चु

तु + श्

तु + चु

[विधिसूत्रम्] 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः संहितायाम्

ष् and टवर्ग are the आदेशs for स् and तवर्ग, respectively, when they meet.

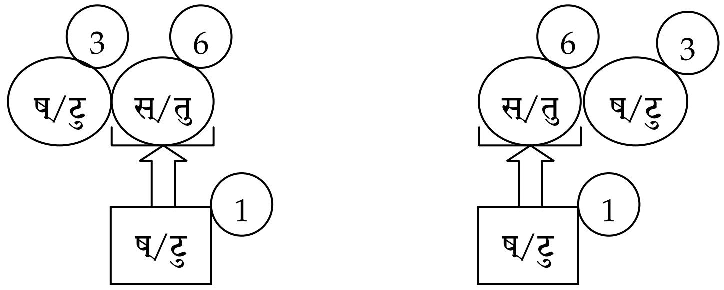

ष्टुना 3/1 ष्टुः 1/1 । ~ स्तोः 6/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- ष्टुना 3/1 – प्रातिपदिक is ष्टु; ष् and टवर्ग; ष् च टुः च ष्टुः (SD), तेन ।; in सहयोगे तृतीया;
  टु is उदित् ट, thus it is संज्ञा for 5 letters of टवर्ग by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।.
  Though it is समाहारद्वन्द्वसमास, it declines like पुंलिङ्ग. This is the license of पाणिनिमुनि.
- ष्टुः 1/1 – This is आदेशः.
- स्तोः 6/1 – प्रातिपदिक is स्तु; स् and तवर्ग; स् च तुः च स्तुः (SD), तस्य ।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- संहितायाम् 7/1 – from 8.2.108 तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।; in विषयसप्तमी

[LSK] स्तोः 6/1 ष्टुना 3/1 योगे 7/1 ष्टुः 1/1 स्यात् III/1 ।

When there is a connection of स् and तवर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) with ष् and टवर्ग (ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्), ष् and टवर्ग are the substitutes, respectively.

[LSK] रामष्षष्ठः । Rāma is the sixth.

This example is for the combination of स् and ष्.

राम + सुँ	4.1.2 स्वौजसमौट्छस्... । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्
रामस् + षष्ठः	
रामरुँ + षष्ठः	8.2.66 ससजुषो रुँः ।
रामः + षष्ठः	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
रामस् + षष्ठः	8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य सः
रामष् षष्ठः	8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः with the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।

[LSK] रामष्टीकते । Rāma moves.

This example is for the combination of स् and टवर्ग.

रामस् + टीकते This example is for the combination of स् and टवर्ग.

रामरुँ + टीकते 8.2.66 ससजुषो रुँः ।

रामः + टीकते 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः।

रामस् + टीकते 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।

रामष् + टीकते 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

[LSK] पेष्टा । grinder

This example is for the combination of ष् and तवर्ग.

पिष् + तृच् This example is for the combination of ष् and तवर्ग.

पिष् संचूर्णने to grind + तृच् (agent) 3.1.133 ण्वुल्तृचौ ।

पेष् + तृ 7.3.84 सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ~ गुणः

पेष् + टृ 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

पेष्टृ + सुँ$^{1/1}$ Declined in 1/1.

पेष्टा

[LSK] तट्टीका । commentary of that

This example is for the combination of तवर्ग and टवर्ग.

तद् + टीका This example is for the combination of तवर्ग and टवर्ग.

तड् + टीका 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

तट् + टीका 8.4.55 खरि च । ~ चर् झलाम्

[LSK] चक्रिण्ढौकसे ॥ Oh! Viṣṇu!, the one who has *sudarśana* cakra, may you go.

This example is for the combination of nasal तवर्ग and टवर्ग.

चक्रिन् + ढौकसे This example is for the combination of nasal तवर्ग and टवर्ग.

चक्रिण् + ढौकसे 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

[निषेधसूत्रम्] 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । ~ स्तोः संहितायाम्

The ष्टुत्व does not happen on स्/तु, but not of नाम्, when पदान्त टवर्ग is preceding.

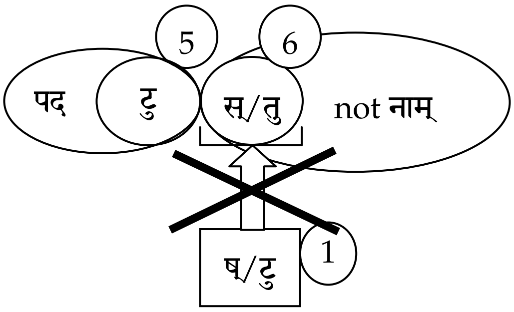

न ^{0} पदान्तात् $^{5/1}$ टोः $^{5/1}$ अनाम् $^{6/1}$ । स्तोः $^{6/1}$ ष्टुः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

4 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- न 0 – Negation for ष्टुत्व to happen.
- पदान्तात् 5/1 – पदस्य् अन्तः पदान्तः (6T) तस्मात्; adjective to टोः.
- टोः 5/1 – प्रातिपदिक टु; in पूर्वपञ्चमी.
- अनाम् 6/1 – न नाम् इति अनाम् (NT); "नाम्" indicates "आम्", 6/3 of सुप्-प्रत्यय with न् at the beginning; the case ending of 6/1 is लुप्त (elided) by 7.1.39 सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः।.
- स्तोः 6/1 – From 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- ष्टुः 1/1 – From 8.4.41 ष्टुना ष्टुः।.
- संहितायाम् 7/1 – From 8.2.108 तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।; in विषयसप्तमी

[LSK] पदान्तात् $^{5/1}$ टवर्गात् $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ अनामः $^{6/1}$ स्तोः $^{6/1}$ ष्टुः $^{1/1}$ न ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

There is no ष्टुत्व for स् and तवर्ग, other than "नाम्", which is preceded by टवर्ग at the end of पद.

[LSK] षट् $^{1/3}$ सन्तः $^{1/3}$ । Six good people.

This is an example for the combination of पदान्त ट् and स्. Because of 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम्।, there is no ष्टुत्व on the स् of सन्तः.

[LSK] षट् $^{1/3}$ ते $^{1/3}$ । Those six.

This is an example for the combination of पदान्त ट् and तवर्ग. त् does not become ट् because of this negation 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम्।.

Now, पदकृत्य for the word पदान्तात् is done.

[LSK] पदान्तात्$^{5/1}$ किम्^{0} ?। ईट्टे । He worships.

ईड् स्तुतौ + लट्/कर्तरि/III/1

ईड् + ते

ईड् + टे 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

ईट् + टे 8.4.55 खरि च । ~ चर् झलाम्

The ड् of ईड् is टवर्ग, but not पदान्त. By 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम्।, the पदान्त is ए of ते. Thus 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । does not apply.

Here is the other पदकृत्य for the word टोः.

[LSK] टोः$^{5/1}$ किम्^{0} ?। सर्पिष्टमम् । The most genuine ghee.

सर्पिस् + सुँ + तमप् 5.3.55 अतिशायने तमबिष्ठनौ ।

प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

सर्पिस् + + तम 2.4.71 सुपो धातुप्रातिकदिकयोः। ~ लुक्

सर्पिष् + तम 8.3.101 ह्रस्वात् तादौ तद्धिते । ~ सः मूर्धन्यः

सर्पिष् + टम 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

The ष् of सर्पिष् is पदान्त, but not टवर्ग. Thus 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । does not apply.

"अनाम्" indicates that this निषेध is not applicable even when "नाम्" follows. नाम् is the six case plural सुप्-प्रत्यय with न् attached at the beginning. The example regarding "अनाम्" is seen under the next वार्तिक. वार्तिककार finds a few more instances where this निषेध is not applicable.

This वार्तिक is the निषेध of the निषेधसूत्र 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् ।.

(वार्तिकम्) अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । ~ न पदान्तात् टोः स्तोः ष्टुः

This निषेध of ष्टुत्व told by 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । is not applicable when नाम् (6/3 सुप्-प्रत्यय), नवति (number ninety), and नगरी (city) follow टवर्ग. That means, ष्टुत्व happens.

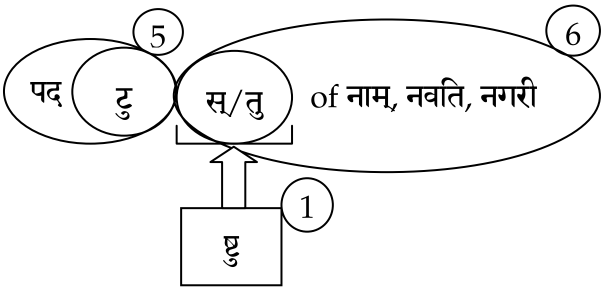

अनाम्-नवति-नगरीणाम् $^{6/3}$ इति ^{0} वाच्यम् $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, other words are understood by the context.

- अनाम्-नवति-नगरीणाम् 6/3 – नाम् च नवतिः च नगरी च नाम्नवतिनगर्यः (NT) तेषाम् ।; सम्बन्धषष्ठी to स्तोः.
- इति 0
- वाच्यम् 1/1 – that which had to be said.

Example for नाम् is shown in the case of प्रातिपदिक षष्, an ordinal number six, with the 6th case plural सुप्-प्रत्यय.

[LSK] षण्णाम् । of six.

षष् + आम्

षष् + नाम् 7.1.55 षट्-चतुर्भ्यश्च । ~ नुट्

न् is attached to the beginning of the suffix आम्.

पदसंज्ञा for अङ्ग followed by सु etc., other than सर्वनामस्थान by 1.4.17 स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । ~ पदम्

षड् + नाम् 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य

Now, पदान्त ड्, which is of टवर्ग, is followed by नाम्. Thus the निषेध of ष्टुत्व by 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । is प्राप्त, but that निषेध is again negated by (वा०) अनाम्नवतिनगरीनामिति वाच्यम्।

षड् + णाम् 8.4.41 ष्टुना ष्टुः ।

षण् + णाम् (वा०) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।, regarding 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

षण्णाम्

Example for नवति, ninety.

[LSK] षण्णवतिः 1/1 । ninety-six.

This is a समास, whose विग्रह can be षड्-अधिका नवति ।, ninety which has six extra. मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमास or द्वन्द्वसमास can be made.

षष् + जस् + नवति + सुँ   2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । ~ समासः तत्पुरुषः

Two पद्s, षष् + जस् and नवति + सुँ are compounded, and gain समाससंज्ञा. By being समास, this group of पद्s also gain प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

षष् + नवति   2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

In group of पद्s which is termed प्रातिपदिक, any सुप् is to be elided.

षड् + नवति   8.2.39 झलां जशोऽन्ते ।

Now, पदान्त ड्, which is of टवर्ग, is followed by नवति. Thus the निषेध of ष्टुत्व by 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । is प्राप्त, but that निषेध is again negated by (वा०) अनाम्नवतिनगरीनामिति वाच्यम्।

षड् + णवति   8.4.41 ष्टुना ष्टुः ।

षण् + णवति   8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

Newly made प्रातिपदिक by compounding is षण्णवति or षड्णवति.

Example for नगरी, city.

[LSK] षण्णगर्यः 1/3॥ six cities.

These can be two व्यस्तपद्s (पद्s which are not compounded).

षष् 1/3 + नगर्यः 1/3

षड् + नगर्यः   8.2.39 झलां जशोऽन्ते ।

षड् + णगर्यः   8.4.41 ष्टुना ष्टुः ।

षण् + णगर्यः   8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

षण्णगर्यः or षड्णगर्यः

[विधिसूत्रम्] 8.4.43 तोः षि । ~ न ष्टुः संहितायाम्

The ष्टुत्व does not happen on तवर्ग when ष् follows.

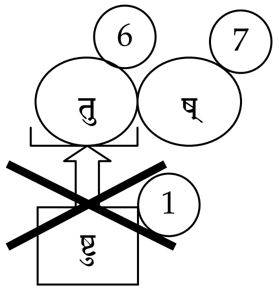

तोः [6/1] षि [7/1] । ~ न [0] ष्टुः [1/1] संहितायाम् [7/1]

2 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- तोः 6/1 – प्रातिपदिक is तु, तवर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- षि 7/1 – प्रातिपदिक is ष्; in परसप्तमी.
- न 0 – From 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् ।; negation for ष्टुत्व to happen.
- ष्टुः 1/1 – From 8.4.41 ष्टुना ष्टुः।.
- संहितायाम् 7/1 – From 8.2.108 तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।; in विषयसप्तमी

[LSK] न [0] ष्टुत्वम् [1/1] ।

There is no ष्टुत्व for तवर्ग when followed by ष्.

[LSK] सन्षष्ठः [1/1]॥ Being a sixth man.

सन् [1/1] + षष्ठः [1/1] ष्टुत्व is negated on the न् (तवर्ग) followed by ष् by 8.4.43 तोः षि। ~ न ष्टुः

Small questions: Think of each scenario.

ष् + स्

ष् + तु

टु + स्

टु + तु

स् + ष्

स् + टु

तु + ष्

तु + टु

<u>हल्-सन्धिः 2) पदान्त-जश्त्व-सन्धिः “वागीशः”</u>

There is another जश्त्व by 8.4.53 झलां जश् झशि।, which has been already seen in “सुध्युपास्यः” in the topic of यण्-सन्धि.

[विधिसूत्रम्] 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य

झल् at the end of पद is replaced by जश्.

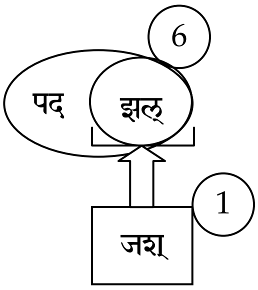

झलाम् $^{6/3}$ जशः $^{1/3}$ अन्ते $^{7/1}$ । ~ पदस्य $^{6/1}$

3 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- झलाम् 6/3 – प्रत्याहार झल्; in स्थानेयोगा षष्ठी; plural is because of 1.2.58 जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
- जशः 1/3 – प्रत्याहार जश्; this is आदेश. To decide one आदेश, 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । is required.
- अन्ते 7/1 – In अधिकरणे सप्तमी.
- पदस्य 6/1 – From अधिकारसूत्र 8.1.16 पदस्य ।; in सम्बन्धे षष्ठी to अन्ते, resulting in “पदस्य अन्ते (at the end of पद)”.

[LSK] पदान्ते $^{7/1}$ झलाम् $^{6/3}$ जशः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$ ।

At the end of पद, झल् is replaced by जश्.

[LSK] वागीशः $^{1/1}$ ॥

वाचः ईशः वागीशः (6T)। The lord of speech.

वाच् + ङस् + ईश + सुँ	2.2.8 षष्ठी । ~ समासः तत्पुरुषः सुपा सह

प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

वाच् + ईश	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Even after the elision of सुप्, by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम्।, the च् has पदान्तत्व.

वाक् + ईश	8.2.30 चोः कुः । ~ पदस्य अन्ते
वाग् + ईश	8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

हल्-सन्धिः 3) अनुनासिक-सन्धिः "एतन्मुरारिः"

[विधिसूत्रम्] 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ~ पदान्तस्य संहितायाम्

यर् at the end of पद is replaced by the nasal letter closest to it when a nasal letter follows.

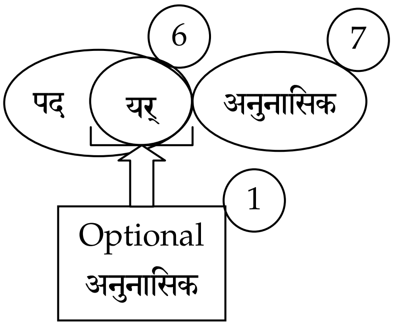

यरः 6/1 अनुनासिके 7/1 अनुनासिकः 1/1 वा 0 । ~ पदस्य 6/1 संहितायाम् 7/1

4 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- यरः 6/1 – प्रत्याहार यर्; any consonant other than ह्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अनुनासिके 7/1 – अनुनासिक is संज्ञा for nasal sound defined by 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।; in परसप्तमी.
- अनुनासिकः 1/1 – This is आदेश.
- वा 0 – This rule is optional.
- पदान्तस्य 6/1 – from 8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम्।; this is adjective to यरः.

[LSK] यरः 6/1 पदान्तस्य 6/1 अनुनासिके 7/1 परे 7/1 अनुनासिकः 1/1 वा 0 स्यात् III/1 ।

Nasal letter is the substitute in the place of यर् at the end of पद when अनुनासिक follows.

Among the many letters which are termed अनुनासिक, the substitute is decided by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।.

For य्, व्, and ल्, the अनुनासिक letters are यँ, वँ, and लँ, respectively. As for र् and sibilants (श्, ष्, and स्), there is no अनुनासिक letter. For the letters in the five वर्गs, the substitute should be the 5th (nasal) letter of the वर्ग to which the स्थानिन् belongs.

[LSK] एतन्मुरारिः । This Viṣṇu (This can be either समस्तपद् or व्यस्तपद्.)

एतस्य मुरारिः एतन्मुरारिः (6T)। or एषः मुरारिः एतन्मुरारिः (KT)।

एतद् + ङस् + मुरारि + सुँ 2.2.8 षष्ठी । ~ समासः तत्पुरुषः सुपा सह

प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

एतद् + मुरारि 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Even after the elision of सुप्, by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम्।, the द् has पदान्तत्व.

एतद् + मुरारि 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

Just as rain, which pours water even in the place where water is, 8.2.39 झलां जशोऽन्ते। is applied even though the स्थानिन् and the आदेश are the same. This is called पर्जन्यवत्.

एतन् + मुरारि 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ~ पदान्तस्य

एतन्मुरारि

पक्षे एतद्मुरारि

This वार्तिक gives नित्य for अनुनासिक आदेश, which is optional in the sūtra under discussion.

(वार्तिकम्) प्रत्यये भाषायां नित्यम् । ~ यरः अनुनासिके अनुनासिकः संहितायाम्

In non-Vedic literature, nasal letter is the substitute compulsorily when nasal-beginning suffix follows.

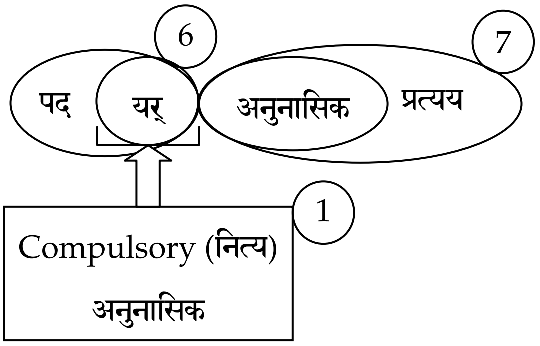

प्रत्यये 7/1 भाषायाम् 7/1 नित्यम् 0 । ~ पदस्य 6/1 यरः 6/1 अनुनासिके 7/1 अनुनासिकः 1/1

3 words in the सूत्र, other words are understood by the context.

- प्रत्यये 7/1 – Suffix; in परसप्तमी.
- भाषायाम् 7/1 – प्रातिपदिक is भाषा, indicating non-Vedic literature; in विषयसप्तमी.
- नित्यम् 0 – क्रियाविशेषण (adverb); always; contrasting to "वा" in 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा।.

[LSK] तन्मात्रम् ।

तत् प्रमाणम् अस्य इति तन्मात्रम् । That much. That for which the measurement is that.

तद् + सुँ + मात्रच् 5.2.37 प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । ~ तद् अस्य

मात्रच् is a तद्धित-प्रत्यय in the sense of "that for which the measurement is …".

प्रातिपदिकसंज्ञा by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

तद् + मात्र 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

Even after लुक्, because of the सुप्-प्रत्यय, there is पदसंज्ञा for तद् by 1.4.1.4 सुप्तिङन्तं पदम् ।

तद् + मात्र 8.2.39 झलां जशोऽन्ते। ~ पदस्य with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

तन् + मात्र वैकल्पिक (optional) अनुनासिक was प्राप्त by 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।, but it is made compulsory by (वा०) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।.
By 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।, अनुनासिक of दन्त्य द् is determined as दन्त्य न्.

तन्मात्र

[LSK] चिन्मयम् ॥

चिद् एव इति चिन्मयम् । That whose nature is consciousness.

चित् + मयट्   4.3.144 नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ~ मयट् [21]

मयट् is a तद्धित-प्रत्यय in the sense of "the modification of …".

चिद् + मय   8.2.39 झलां जशोऽन्ते। ~ पदस्य with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

चिन् + मय   वैकल्पिक (optional) अनुनासिक was प्राप्त by 8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।,
but it is made compulsory by (वा०) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।.
By 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।, अनुनासिक of दन्त्य द् is determined as दन्त्य न्.

चिन्मय

[21] Here, by योगविभाग (dividing a sūtra into two in order to get इष्टसिद्धि), only "नित्यम्" is taken to get मयट् for this प्रातिपदिक in the sense of स्वार्थे.

<u>हल्-सन्धिः 4) Last section of अष्टाध्यायी</u>

[विधिसूत्रम्] 8.4.60 तोर्लि । ~ परसवर्णः संहितायाम्

तवर्ग is replaced by परसवर्ण when ल् follows.

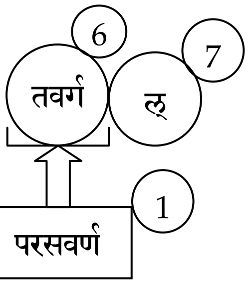

तोः $^{6/1}$ लि $^{7/1}$ । ~ परसवर्णः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- तोः 6/1 – प्रातिपदिक is तु, उदित् त, which is संज्ञा for तवर्ग by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लि 7/1 – प्रातिपदिक is ल्; in परसप्तमी.
- परसवर्णः 1/1 – From 8.4.58 अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः।;
  परस्य सवर्णः परसवर्णः (6T)। सवर्ण of what follows; this is आदेश. Since what follows is only ल्, the परसवर्ण can only be ल् or लँ्.

[LSK] तवर्गस्य $^{6/1}$ लकारे $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ परसवर्णः $^{1/1}$ ।

सवर्ण of what follows is the substitute in the place of तवर्ग when ल् follows.

To decide the आदेश, which is either ल् or लँ्, 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is applied. When the स्थानिन् is non-nasal (त्, थ्, द्, ध्), the आदेश is also non-nasal (ल्), while when the स्थानिन् is nasal (न्), the आदेश is also nasal (लँ्), since नासिका, nose, is also स्थान.

This is the example for non-nasal स्थानिन्.

[LSK] तल्लयः $^{1/1}$ ।

तस्य लयः तल्लयः (6T)। Resolution of that.

तद् + ङस् + लय + सुँ They are compounded.

तद् + लय 2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

तद् has the status of पद by by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।

तद् + लय 8.2.39 झलां जशोऽन्ते। ~ पदस्य with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

तल् + लय 8.4.60 तोर्लि । ~ परसवर्णः

By 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।, सवर्ण of ल् which is the closest to द् is non-nasal ल्.

This is the example for nasal स्थानिन्.

[LSK] विद्वाल्ँ लिखति । The learned person writes.

विद्वान् $^{1/1}$ + लिखति $^{III/1}$

विद्वाल्ँ + लिखति 8.4.60 तोर्लि । ~ परसवर्णः

By 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।, सवर्ण of ल् which is the closest to न् is nasal ल्ँ.

[LSK] नस्य $^{6/1}$ अनुनासिकः $^{1/1}$ लँः $^{1/1}$ ॥

For नकार, आदेश should be nasal लँकार.

Because of the limitation of the font-set of printing, what is usually seen is "विद्वाल्लिँखति", which looks as though the इ of लिखति is अनुनासिक इँ. The correct understanding is that the न् of विद्वान् becomes ल्ँ.

[विधिसूत्रम्] 8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ~ सवर्णः संहितायाम्

पूर्वसवर्ण (थ्) is the substitute for the first lettdser of स्था and स्तम्भ् when they are preceded by उद्.

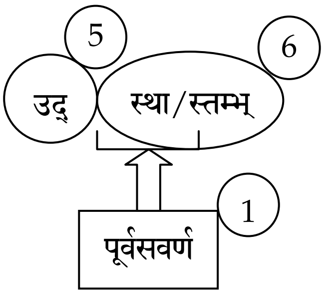

उदः 5/1 स्था-स्तम्भोः 6/2 पूर्वस्य 6/1 । सवर्णः 1/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- उदः 5/1 – उद् is a particle found in प्रादिगण, used as उपसर्ग with स्था and स्तम्भ्; in पूर्वपञ्चमी, which is taught by the next sūtra.
- स्थास्तम्भोः 6/2 – स्था च स्तम्भ् च स्थास्तम्भौ (ID) तयोः।; two धातुs, i.e., स्था and स्तम्भ्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- पूर्वस्य 6/1 – In सम्बन्धषष्ठी to सवर्णः. Together, पूर्वस्य सवर्णः.
- सवर्णः 1/1 – This is आदेश. पूर्वस्य सवर्णः indicates the सवर्ण of preceding letter.

[LSK] उदः 5/1 परयोः 6/2 स्थास्तम्भोः 6/2 पूर्वसवर्णः 1/1 ॥

सवर्ण of what is preceding is the substitute for स्था and स्तम्भ् when उद् precedes.

Examples to be seen here are उद् + स्थानम् (स्था + ल्युट्) and उद् + स्तम्भनम् (स्तम्भ् + ल्युट्).

The next two परिभाषासूत्रs are required for applying this sūtra.

This sūtra has already been studied in this book with 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य।.

The 5th case is generally understood as दिग्योगे पञ्चमी, indicating the referencial point of a direction. However, the doubt is which direction it should be. The next परिभाषासूत्र answers this doubt regarding पञ्चमी-ending word.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य । ~ निर्दिष्टात्

The कार्य, change, is enjoined in the place immediately after the 5th case-ending word.

तस्मात् 5/1 इति 0 उत्तरस्य 6/1 । ~ निर्दिष्टात् 5/1

3 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- तस्मात् 5/1 – By the force of इति, it conveys "any word in 5th case".
- इति 0 – This word converts words in sūtra from शब्दपर into अर्थपर.
- निर्दिष्टात् 5/1 – From 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य।; निर् (without gap) + दिश् (to say) + क्त (...ed) = that which is said without gap; after विभक्तिविपरिणाम, in दिग्योगे पञ्चमी, समानाधिकरण to तस्मात्.
- उत्तरस्य 6/1 – Synonym to परस्य; "कार्यम्" is supplied; in सम्बन्धषष्ठी.

[LSK] पञ्चमीनिर्देशेन 3/1 विधीयमानम् 1/1 कार्यम् 1/1 वर्णान्तरेण 3/1 अव्यवहितस्य 6/1 परस्य 6/1 (=उत्तरस्य 6/1) ज्ञेयम् 1/1।

An effect, enjoined by presenting a 5th case-ending word, should be understood as the one which is immediately after that 5th case-ending word.

In the case of उद् + स्था, and उद् + स्तम्भ्, the स्थानिन् is understood to be स्था and स्तम्भ् by 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।.

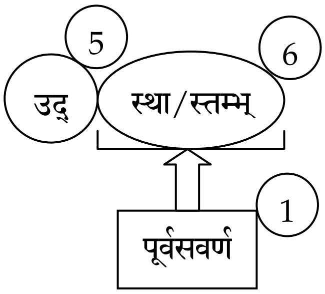

Now, since the स्थानिन् has more than one letter, we need परिभाषासूत्र to decide which letter is to be substituted among all the letters in स्था and स्तम्भ्. The next परिभाषासूत्र sūtra gives the solution.

The next परिभाषासूत्र is from the section which teaches where the replacement should happen. This is अपवाद to 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।.

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.54 आदेः परस्य । ~ अलः

When substitute is enjoined with a word in 5th case, the first letter after that 5th case-ending word should be the place of replacement.

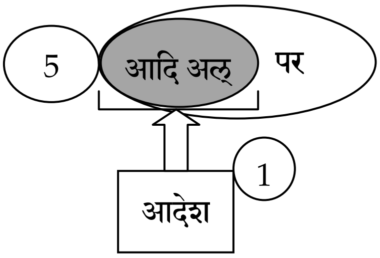

आदेः $^{6/1}$ परस्य $^{6/1}$ । ~ अलः $^{6/1}$

2 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- आदेः 6/1 – प्रातिपदिक is आदि; adjective to अलः."of the beginning letter"
- परस्य 6/1 – पर indicates the whole group of letters which comes after the 5th case-ending word. In सम्बन्धषष्ठी to आदेः अलः. "of the beginning letter of that which comes after"
- अलः 6/1 – प्रातिपदिक is अल्, any letter ; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] परस्य $^{6/1}$ यत् $^{1/1}$ विहितम् $^{1/1}$ तत् $^{1/1}$ तस्य $^{6/1}$ आदेः $^{6/1}$ बोध्यम् $^{1/1}$ ।

That which is enjoined for what follows (after a 5th case-ending word) is to be understood (as enjoined) for the beginning of that.

"परस्य" is a synonym to "उत्तरस्य" which comes from 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।. When a substitute is enjoined with a word in 5th case, the place of operation is known as "उत्तरस्य स्थाने", in the place of what follows.

[LSK] इति ^{0} सस्य $^{6/1}$ थः $^{1/1}$ ॥

Coming back to the example of उद् + स्थानम्, since उद् is told in the 5th case, स्, the beginning letter of स्थानम् is the स्थानिन् by 1.1.54 आदेः परस्य ।. Detail is given in the following.

उद् + स्थानम्

उद् + थ् थानम्   8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

By 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।, the which is immediately after that which is told in 5th case, which is "स्थानम्" here, is decided to be स्थान, a place of substitution.

By 1.1.53 आदेः परस्य ।, among the letters in "स्थानम्", the first letter स् is decided to be substituted.

By 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।, among सवर्णs of द्, थ् is decided to be the substitute for स्.

पूर्वसवर्ण, similar letter to द् is the आदेश. सवर्णs of द् are त्, थ्, द्, ध्, न्. In order to decide one आदेश, 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः । is used. Since स्थान of स् is दन्ताः, which are the same as all the सवर्णs of द्, गुणतः अन्तरतमः, most similar by the प्रयत्न has to be considered. स् is hard (अघोष) and aspirated (महाप्राण). Among the सवर्णs of द् (त्, थ्, द्, ध्, न्), that which is अघोष and महाप्राण is थ्. Thus स् is replaced by थ्.

These following two sūtras are studied now.

उद् + थानम्   8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ वा लोपः

थ् is elided.

उत् + थानम्   8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

द् is chaged into त्.

[विधिसूत्रम्] 8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ हलः अन्यतरस्याम् लोपः संहितायाम्

झर् is optionally elided when preceded by हल् and followed by सवर्ण झर्.

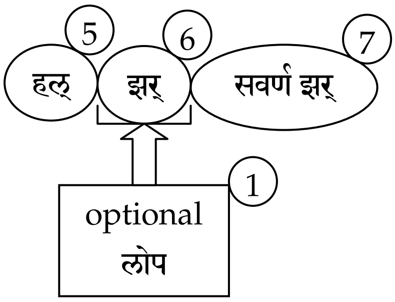

झरः $^{6/1}$ झरि $^{7/1}$ सवर्णे $^{7/1}$ । ~ हलः $^{5/1}$ लोपः $^{1/1}$ अन्यतरस्याम् ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- झरः 6/1 – प्रत्याहारः झर्; letters in 1st to 4th of the classes, and sibilants; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- झरि 7/1 – प्रत्याहारः झर्; letters in 1st to 4th of the classes, and sibilants; in परसप्तमी.
- सवर्णे 7/1 – This is adjective to झरि. (As they are identical, तदादिविधि is not required.)
- हलः 5/1 – From 8.4.64 हलो यमां यमि लोपः ।; प्रत्याहारः हल्; in पूर्वपञ्चमी.
- लोपः 1/1 – From 8.4.64 हलो यमां यमि लोपः ।; this is आदेश.
- अन्यतरस्याम् 0 – From 8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम् ।; synonym to "वा".[22]

[LSK] हलः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ झरः $^{6/1}$ वा ^{0} लोपः $^{1/1}$ सवर्णे $^{7/1}$ झरि $^{7/1}$ ॥

लोप is optionally the substitute in the place of झर् which is after हल्, when followed by झर्, which is सवर्ण to the preceding झर्.

Note that "परस्य" is supplied by the 5th case of हलः by परिभाषा 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य ।.

उद् + स्थानम्

उद् + थ् थानम्   8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उद् +   थानम्   8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ हलः लोपः अन्यतरस्याम्

थ् is झर्, followed by its सवर्ण झर्, and preceded by द्, which is हल्. Thus it is optionally elided.

---

[22] Since sūtra literature has to have अल्पाक्षरत्व, minimum usage of letters, one may think that "अन्यतरस्याम्" takes too many syllables compared to its one-syllabled synonym, "वा". However, it is said "पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते, the discussion for smallness or bigness among synonyms is not respected." For this reason, we do not question when we see "अन्यतरस्याम्", "विभाषा", etc., for "वा", or "प्रभृति" for "आदि".

[विधिसूत्रम्] 8.4.55 खरि च । ~ झलाम् चर् संहितायाम्

झल् is replaced by चर् (1st of the class and sibilants), when it is followed by खर् (hard consonant).

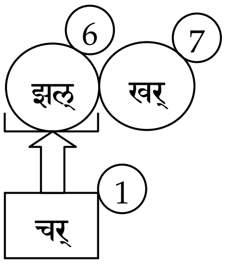

खरि $^{7/1}$ च ^{0} । ~ झलाम् $^{6/3}$ चर् $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- खरि 7/1 – प्रत्याहारः खर्; all the hard consonants; in परसप्तमी.
- च 0 – Connecting to the previous sūtra.
- झलाम् 6/3 – From 8.4.53 झलां जश् झशि ।; प्रत्याहारः झल्; in स्थानेयोगा षष्ठी; plural is because of 1.2.58 जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
- चर् 1/1 – 8.4.54 अभ्यासे चर्च ।; प्रत्याहारः चर्; letters in 1st of the class; this is आदेश.

[LSK] खरि $^{7/1}$ झलाम् $^{6/3}$ चरः $^{1/3}$ स्युः $^{III/3}$ ।

चर् are the substitutes in the place of झल् when they are followed by खर्.

[LSK] इति ^{0} उदः $^{5/1}$ दस्य $^{6/1}$ तः $^{1/1}$ ।

Thus त् is the substitute in the place of द् of उद्.

[LSK] उत्थानम् $^{1/1}$ ।

उद् + स्थानम्

उद् + थ् थानम्   8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उद् +   थानम्   8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ हलः लोपः अन्यतरस्याम्

उत् + थानम्   8.4.55 खरि च । ~ झलाम् चर्

उत्थानम्

Note that in the view of 8.4.55 खरि च ।, थ् is असिद्ध. Instead, स् is the परनिमित्त.

लोप-अभाव-पक्षे (When the optional लोप by 8.4.65 झरो झरि सवर्णे । is not taken,)

उद् + स्थानम्

उद् + थ् थानम्   8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उत् + थ्थानम्   8.4.55 खरि च । ~ झलाम् चर्

उत्थ्थानम्

Note that 8.4.55 खरि च । does not work for the first थ् because it is a कार्य of 8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । and it is असिद्धवत् from the view of 8.4.55 खरि च ।.

[LSK] उत्तम्भनम्$^{1/1}$ ॥

उद् + स्तम्भनम्

उद् + थ् तम्भनम् 8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उद् +   तम्भनम् 8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ हलः लोपः अन्यतरस्याम्

उत् + तम्भनम्   8.4.55 खरि च । ~ झलाम् चर्

उत्तम्भनम्

पक्षे (When the optional लोप by 8.4.65 झरो झरि सवर्णे । is not taken,)

उद् + स्तम्भनम्

उद् + थ् तम्भनम् 8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उत् + थ्तम्भनम् 8.4.55 खरि च । ~ झलाम् चर्

उत्थ्तम्भनम्

Again, 8.4.55 खरि च । does not work for the थ् because it is a कार्य of 8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । and it is असिद्धवत् from the view of 8.4.55 खरि च ।.

[विधिसूत्रम्] 8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम् । ~ पूर्वस्य सवर्णः संहितायाम्

When preceded by झय्, ह् is optionally replaced by the 4th of the class of what is preceding.

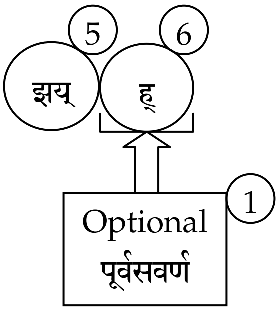

झयः 5/1 हः 6/1 अन्यतरस्याम् 0 ।~ पूर्वस्य 6/1 सवर्णः 1/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- झयः 5/1 – प्रत्याहारः झय्; all the letters of 1st to 4th of the class; in पूर्वपञ्चमी.
- हः 6/1 – प्रातिपदिक is ह्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अन्यतरस्याम् 0 – This विधि is optional.
- पूर्वस्य 6/1 – Of the previous, that which precedes; in सम्बन्धे षष्ठी to सवर्णः.
- सवर्णः 1/1 – As defined by 1.1.9 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।; this is आदेश.

[LSK] झयः 5/1 परस्य् 6/1 हस्य 6/1 वा 0 पूर्वसवर्णः 1/1 ।

पूर्वसवर्ण is optionally the substitute in the place of ह् which is after झय्.

[LSK] नादस्य 6/1 घोषस्य 6/1 संवारस्य 6/1 महाप्राणस्य 6/1 तादृशः 1/1 वर्गचतुर्थः 1/1 ।

What is similar to (हकार, which is) नाद, घोष, संवार (together it means “soft consonant”) and महाप्राण is the 4th of the class.

परिभाषासूत्र 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is used to decide the आदेश. Since झय् covers all the five स्थान, the सवर्ण of पूर्व should be the five letters of each of the five वर्गs. Because the choices for आदेश are among सवर्णs, the letters which have the same स्थान and आभ्यन्तरप्रयत्न, the आदेश should be decided by the बाह्यप्रयत्न. Since बाह्यप्रयत्न of ह् is soft (नाद, घोष, and संवार) and aspirated (महाप्राण), the similar letter with the बाह्यप्रयत्न among सवर्णs is the 4th of the class.

[LSK] वाग्घरिः 1/1 । वाग्हरिः 1/1 ॥

वाचि हरिः पण्डितः वाग्घरिः (6T) । The one who is skilled in speech.

वाच् + ङि + हरि + सुँ

वाच् हरि

वाक् हरि 8.2.30 चोः कुः । ~ झलि पदस्य अन्ते च

वाग् हरि 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य

वाग् घरि 8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम् । with 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः ।

वाग्घरि

पूर्वसवर्ण-अभाव-पक्षे, in the altanative case of absence of पूर्वसवर्ण,

वाग्हरि

Examples for 8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम् ।

In चवर्ग ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।

In टवर्ग स्याड्ढ्रस्वः

In तवर्ग दूराद्धूते

In पवर्ग अब्भस्ती

[विधिसूत्रम्] 8.4.63 शश्छोऽटि । ~ झयः अन्यतरस्याम् संहितायाम्

When preceded by झय्, and followed by अट्, श् is optionally replaced by छ्.

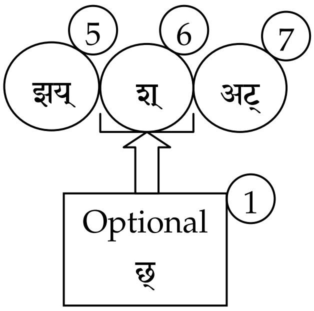

शः $^{6/1}$ छः $^{1/1}$ अटि $^{7/1}$ । ~ झयः $^{5/1}$ अन्यतरस्याम् ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- शः 6/1 – प्रातिपदिक is श्; in स्थानेयोगा षष्ठी;
- छः 1/1 – This is आदेश; अ is for pronunciation.
- अटि 7/1 – प्रत्याहारः अट्; in परसप्तमी.
- झयः 5/1 – प्रत्याहारः झय्; all the letters of 1st to 4th of the class; in पूर्वपञ्चमी.
- अन्यतरस्याम् 0 – This विधि is optional.

[LSK] झयः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ शस्य $^{6/1}$ छः $^{1/1}$ वा ^{0} अटि $^{7/1}$ ।

छ् is optionally the substitute in the place of श् which is preceded by झय्, and followed by अट्.

[LSK] "तद् शिवः" इति ^{0} अत्र ^{0} दस्य $^{6/1}$ श्चुत्वेन $^{3/1}$ जकारे $^{7/1}$ कृते $^{7/1}$ "खरि च" इति ^{0} जकारस्य $^{6/1}$ चकारः $^{1/1}$ ।

In this example of "तद् शिवः", by the श्चुत्व by 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।, द् becomes ज्, and by 8.4.55 खरि च।, ज् becomes च्.

[LSK]तच्छिवः, तच्शिवः ।

तद् शिवः

तज् शिवः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।

तच् शिवः 8.4.55 खरि च।

तच् छिवः 8.4.63 शश्छोऽटि । ~ झयः अन्यतरस्याम्

तच्छिवः

छत्वाभावपक्षे तच्शिवः

वार्तिककार extends the scope of the previous sūtra.

(वार्तिकम्) छत्वम् अमीति वाच्यम् ।

With reference to 8.4.63 शश्छोऽटि।, instead of अटि, अमि should have been told.

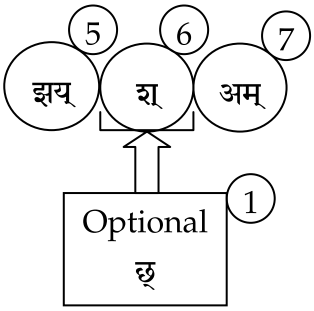

छत्वम्$^{1/1}$ अमि$^{7/1}$ इति^{0} वाच्यम्$^{1/1}$ ।

4 words in the वार्तिक, other words are understood by the context.

- छत्वम् 1/1 – छ्-आदेश in 8.4.63 शश्छोऽटि ।.
- अमि 7/1 – प्रत्याहारः अम्; compare to अट्, ऌ and ञ, म, ङ, ण, न् are extra; in परसप्तमी.
- इति 0 – this puts "अमि" in the quote.
- वाच्यम् 1/1 – "should be told"; समानाधिकरण and subjective complement to छत्वम्.

[LSK] तच्छ्लोकेन$^{3/1}$॥

तद् श्लोकेन

तज् श्लोकेन	8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।

तच् श्लोकेन	8.4.55 खरि च।

तच् छ्लोकेन	(वा०) छत्वममीति वाच्यम् ।

By 8.4.63 शश्छोऽटि।, this case is not covered because श् is followed by ऌ, which is not in अट्, but in अम्.

Notes:

There is a ज्ञापक (indication) of this वार्तिक in Pāṇini's sūtra itself. The sūtra 5.1.134 गोत्रचरनाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । requires अमि as परनिमित्त.

To avoid छत्व within a word such as "विरप्शम् (abundant)", "पदान्तात्" from 8.4.59 वा पदान्तस्य can be taken and changed to 5th case ending by विभक्तिविपरिणाम, to qualify झयः.

<u>हल्-सन्धिः 5) अनुस्वार-सन्धिः "हरिं वन्दे"</u>

[विधिसूत्रम्] 8.3.23 मोऽनुस्वारः । ~ पदस्य हलि संहितायाम्

पदान्त म् is replaced by अनुस्वार when followed by a consonant.

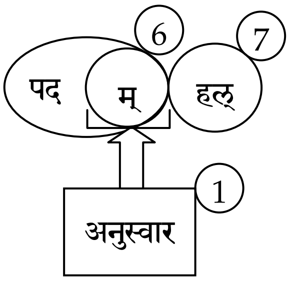

मः $^{6/1}$ अनुस्वारः $^{1/1}$ । ~ पदस्य $^{6/1}$ हलि $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; adjective to पदस्य;
- अनुस्वारः 1/1 – This is आदेश.
- पदस्य 6/1 – from 8.2.108; in स्थानेयोगा षष्ठी; with its विशेषण (adjective) मः $^{6/1}$, तदन्तविधि by 1.1.72 येनविधिस्तदन्तस्य। is applied, and they together mean "म्-अन्तस्य पदस्य".
- हलि 7/1 – प्रत्याहारः हल्; in परसप्तमी.

[LSK] मान्तस्य $^{6/1}$ पदस्य $^{6/1}$ अनुस्वारः $^{1/1}$ हलि $^{7/1}$ ।

अनुस्वार is the substitute in the place of the last letter of म्-ending पद, when हल् follows.

[LSK] हरिं $^{2/1}$ वन्दे $^{I/1}$ ॥ I salute Hari.

हरिम् वन्दे   हरिम् gets पदसंज्ञा by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।, is thereby म्-ending पद.

हरिं वन्दे   8.3.23 मोऽनुस्वारः । with 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

Note: अनुस्वार is a letter, whose स्थान is नासिका only, according to शिक्षा सूत्र. (ref. वृत्ति of 1.1.9 तुल्यस्याप्रयत्नं सवर्णम् ।) अनुस्वार is one of the letters called अयोगवाहs, which are not enumerated in माहेश्वरसूत्र because they do not appear independently. अयोगवाहs are: अनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः, and यम (special sound used in Vedic chanting). Even though they are not enumerated in माहेश्वरसूत्र, they are included in प्रत्याहार अट् and शल्. [Bh 1-138]

The next sūtra also gives अनुस्वार.

[विधिसूत्रम्] 8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि । ~ मः अनुस्वारः संहितायाम्

अपदान्त म् and न् are replaced by अनुस्वार when followed by झल्.

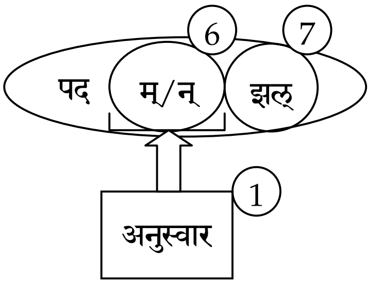

नः $^{6/1}$ च ^{0} अपदान्तस्य $^{6/1}$ झलि $^{7/1}$ । ~ मः $^{6/1}$ अनुस्वारः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

4 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- नः 6/1 – प्रातिपदिक is न्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- च 0 – connecting with मः; नः च मः च.
- अपदान्तस्य 6/1 – न पदान्तः अपदान्तः (NT), तस्य; adjective to नः and मः.
- झलि 7/1 – प्रत्याहारः झल्; in परसप्तमी.
- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अनुस्वारः 1/1 – This is आदेश.

[LSK] नस्य $^{6/1}$ मस्य $^{6/1}$ च ^{0} अपदान्तस्य $^{6/1}$ झलि $^{7/1}$ अनुस्वारः $^{1/1}$ ।

अनुस्वार is the substitute in the place of न् and म् which is अपदान्त, when झल् follows.

Small question:

What are the differences between this sūtra and the previous sūtra?

By the nature of the sūtra, two types of example are to be presented. The example for न् is presented first.

[LSK] यशांसि $^{1/3}$ ।

प्रातिपदिक यशस् (n. fame) in 1/3.

यशस् + जस् $^{1/3}$	4.1.2 स्वौजस्… । ~ प्रातिपदिकात्
यशस् + शि	7.1.20 जश्शसोः शि । ~ नपुंसकात्
	The आदेश शि gains सर्वनामस्थानसंज्ञा by 1.1.42 शि सर्वनामस्थानम् ।
यश नुँम् स् + इ	7.1.72 नपुंसकस्य झलचः । ~ नुम्
यशा न् स् इ	6.4.10 सान्तमहतः संयोगस्य । ~ उपधायाः दीर्घः
यशांसि	8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि । ~ मः अनुस्वारः

This is an example for अपदान्त मकार:

[LSK] आक्रंस्यते $^{III/1}$ ।

आङ् + क्रम् + लृट्/कर्तरि/III/1

आ + क्रम् + स्य + ते	3.1.33 स्यतासी लृलुटोः ।
आक्रंस्यते	8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि । ~ मः अनुस्वारः

पदकृत्य is done.

[LSK] झलि इति किम्? मन्यते ॥

Why is झलि told? For मन्यते = मन् (4A) to consider+ लट्/कर्तरि/III/1.

अपदान्त न् is followed by य्, which is not झल्. Thus अनुस्वार does not happen.

The next sūtra produces a change for अनुस्वार.

[विधिसूत्रम्] 8.4.58 अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ~ संहितायाम्

अनुस्वार is replaced by परसवर्ण when followed by यय्.

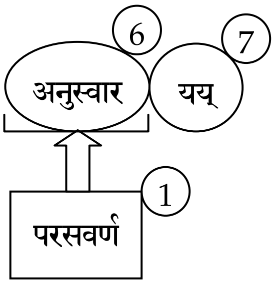

अनुस्वारस्य $^{6/1}$ ययि $^{7/1}$ परसवर्णः $^{1/1}$ । संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- अनुस्वारस्य 6/1 – in स्थानेयोगा षष्ठी.
- ययि 7/1 – प्रत्याहारः यय्; all the consonants except for sibilants; in परसप्तमी.
- परसवर्णः 1/1 – परस्य सवर्णः परसवर्णः (6T); this is आदेश.

आदेश is decided by 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।. Because the स्थान of अनुस्वार is नासिका, letters which are the 5th of each class will be the आदेश for वार्गीय-वर्णs (25 letters which belong to five classes). As for य्, व्, and ल्, the अनुनासिक यँ, वँ, and लँ will be the आदेश, respectively. रेफ does not have सवर्ण, thus अनुस्वार remains as it is.

[LSK] स्पष्टम् ^{0} ।

Clear. No explanation is required. No अनुवृत्ति is required to understand this sūtra.

[LSK] शान्तः ॥

शम् + क्त	3.2.102 निष्ठा । 7.2.27 वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ।
शाम् + त	6.4.15 अनुनासिकस्य क्वि-झलोः क्ङिति ।
शांत	8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि । ~ अनुस्वारः
शान्त	8.4.58 अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । with परिभाषा 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।

[विधिसूत्रम्] 8.4.59 वा पदान्तस्य । ~ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः संहितायाम्

The replacement of अनुस्वार is optional at the end of पद.

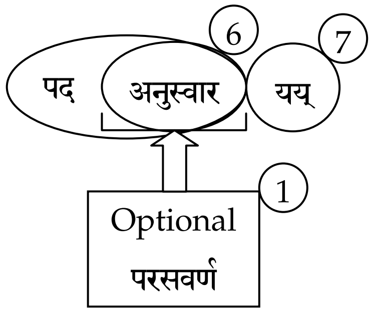

वा ⁰ पदान्तस्य ⁶/¹ । ~ अनुस्वारस्य ⁶/¹ ययि ⁷/¹ परसवर्णः ¹/¹ संहितायाम् ⁷/¹

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- वा 0 – This indicates that this rule is optional.
- पदान्तस्य 6/1 – पदस्य अन्तः पदान्तः (6T), तस्य ।; adjective to अनुस्वारस्य .
- अनुस्वारस्य 6/1 – in स्थानेयोगा षष्ठी.
- ययि 7/1 – प्रत्याहारः यय्; all the consonants except for sibilants; in परसप्तमी.
- परसवर्णः 1/1 – परस्य सवर्णः परसवर्णः (6T); this is आदेश.

[LSK] त्वङ्करोषि, त्वं करोषि 1/1, II/1 ॥

त्वम् करोषि	त्वम् is a सुबन्तपद, followed by क्, which is यय्.
त्वं करोषि	8.3.23 मोऽनुस्वारः । ~ पदस्य हलि
त्वङ् करोषि	8.4.59 वा पदान्तस्य । ~ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, with परिभाषा 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।
पक्षे	
त्वं करोषि	

The next sūtra is अपवाद to 8.3.23 मोऽनुस्वारः। and negates अनुस्वार, in order to make the word "सम्राज्".

[विधिसूत्रम्] 8.3.25 मो राजि समः क्वौ । ~ मः संहितायाम्

The म् of सम् is replaced by म्, not by अनुस्वार, when followed by क्विप्-ending राज् धातु.

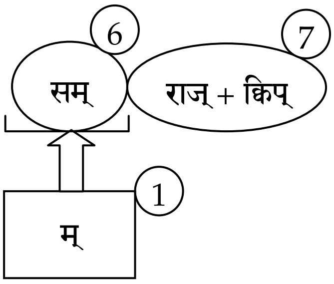

मः $^{1/1}$ राजि $^{7/1}$ समः $^{6/1}$ क्वौ $^{7/1}$ । ~ मः $^{6/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

4 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- मः 1/1 – This is आदेश; म् is the आदेश, and the अ after म् is for pronunciation, उच्चारणार्थः.
- राजि 7/1 – प्रातिपदिक is राज्[23]; धातु राज् दीप्तौ (1A) to shine; in परसप्तमी.
- समः 6/1 – प्रातिपदिक is सम्; indicating सम् उपसर्ग before राज्; in सम्बन्धे षष्ठी to मः.
- क्वौ 7/1 प्रातिपदिक is क्वि; indicating क्विप् प्रत्यय; in परसप्तमी.
- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

राजि $^{7/1}$ and क्वौ $^{7/1}$ are in समानाधिकरण. Since प्रत्यय comes after प्रकृति, there is a परिभाषा "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् ।", which is elaboration of तदन्तविधि. Here, राज् is धातु and क्वि(प्) is प्रत्यय. Thus, these two words should be read as "क्विप्-अन्ते $^{7/1}$ राजि $^{7/1}$", "when क्विप्-ending राज् धातु follows."

[LSK] क्विबन्ते $^{7/1}$ राजतौ $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ समः $^{6/1}$ मस्य $^{6/1}$ मः $^{1/1}$ एव ^{0} स्यात् $^{III/1}$ ।

म् should be the substitute (no other letter, i.e., अनुस्वार) in the place of म् of सम् उपसर्ग, when राज् धातु ending with सम् उपसर्ग follows.

राजतौ is 7/1 of राज् + श्तिप् धातुनिर्देशे.

[23] No धातुनिर्देश प्रत्यय is added.

[LSK] सम्राट्$^{1/1}$ ॥

सम् + राज् + क्विँप्

सम् + राज् 6.1.67 वेरपृक्तस्य । After अनुबन्धलोप, only व् remains. That व् is also elided.

Since सम् is अर्थवत्, अधातु, and अप्रत्ययः, it is considered to be प्रातिपदिक by 1.2.45 अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

Being प्रातिपदिक, सुप् प्रत्यय is suffixed by 4.1.2 स्वौजस्… । ~ ङ्याप्प्रातिपदिकात्

Being a सुप्-ending entity, it is qualified as पदम् by 1.4.14. सुप्तिङन्तं पदम् ।.

Now, पदान्त मकार followed by हल् should be replaced by अनुस्वार 8.3.23 मोऽनुस्वारः।. This is negated by:

सम् + राज् अनुस्वार is प्राप्त by 8.2.23 मोऽनुस्वारः। but negated by
8.3.25 मो राजि समः क्वौ । ~ मः

सम्राष् 8.2.36 व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। ~ झलि पदस्य अन्ते च

सम्राड् 8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य

Note that 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्। is used with reference to one place. Here, 8.3.25 मो राजि समः क्वौ । is applied on the म्, while 8.2.36 व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। is applied on the पदान्त ज्. Because these two sūtras are not modifying the same place, 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्। is not applicable for these two sūtras. The same thing is said to the next step.

सम्राट् 8.4.56 वाऽवसाने । ~ चर् झलाम्

चर्त्व-अभाव-पक्षे, when optional चर्त्व by 8.4.56 वाऽवसाने । is not used,

सम्राड्

[विधिसूत्रम्] 8.3.26 हे मपरे वा । ~ मः मः संहितायाम्

म् is optionally replaced by म्, when followed by ह्म्.

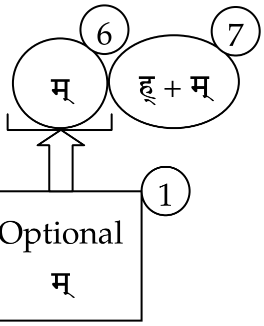

हे 7/1 मपरे 7/1 वा 0 । ~ मः 1/1 मः 6/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- हे 7/1 प्रातिपदिक is ह्; अ after ह् is for pronunciation, उच्चारणार्थः; in परसप्तमी.
- मपरे 7/1 मः परः यस्मात् सः मपरः (115B), तस्मिन्; adjective to हे; in परसप्तमी.
- वा 0 – This is optional. The other option is अनुस्वारः by 8.3.23 मोऽनुस्वारः।.
- मः 1/1 – This is आदेश; म् is the आदेश, and the अ after म् is for pronunciation, उच्चारणार्थः.
- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] मपरे 7/1 हकारे 7/1 परे 7/1 मस्य 6/1 मः 1/1 वा 0 ।

म् is the substitute in the place of म् when it is followed by मपर हकार.

[LSK] किम् ह्मलयति; किं ह्मलयति ॥ Does it cause to move?

ह्मलयति = ह्मल् चलने (1P) to go + णिच्[24] (causal) + लट्/कर्तरि/III/1

किम् ह्मलयति ।	पदान्त मकार followed by हल् should be replaced by अनुस्वार 8.3.23 मोऽनुस्वारः।. This is negated by:
किम् ह्मलयति	8.3.26 हे मपरे वा ।

मकारादेशाभावपक्षे, when the option is not used,

किं ह्मलयति	8.3.23 मोऽनुस्वारः ।

[24] ह्मल् is categorized as a मित् धातु. (See धातुकोशः under “Classification of roots”.) Because of 6.4.92 मितां ह्रस्वः। ~ णौ, णिच् does not cause उपधा वृद्धि, instead, ह्रस्व is the आदेश.

(वार्तिकम्) यवलपरे यवला वा । ~ मः संहितायाम्

म् is optionally replaced by यँ/वँ/लँ, when followed by ह् + य्/व्/ल्.

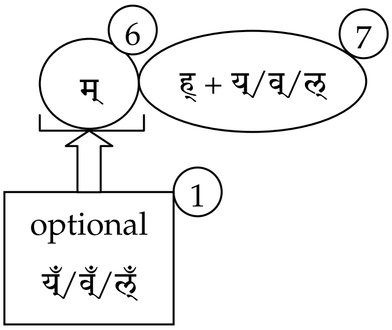

यवलपरे 7/1 यवलाः 1/1 वा 0 । ~ हे 7/1 मः 6/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- यवलपरे 7/1 यश्च वश्च लश्च यवलाः (ID), यवलाः पराः परे यस्मात् सः यवलपरः (115B), तस्मिन्; adjective to हे; in परसप्तमी; अ after य्, व्, ल् is for pronunciation, उच्चारणार्थः
- यवलाः 1/1 – यश्च वश्च लश्च यवलाः (ID)।; अ after य्, व्, ल् is for उच्चारण; this is आदेश.
- वा 0 – This is optional. The other option is अनुस्वारः by 8.3.23 मोऽनुस्वारः।.
- हे 7/1 प्रातिपदिक is ह्; अ after ह् is for उच्चारण; in परसप्तमी.
- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] कियँ ह्यः, किं ह्यः । Was it yesterday?

किम् ह्यः — पदान्त मकार followed by हल् should be replaced by अनुस्वार 8.3.23 मोऽनुस्वारः।. This is negated by:

कियँ ह्यः — (वा०) यवलपरे यवला वा । with the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्।, अनुनासिक यँ is chosen as आदेश.

पक्षे,

किं ह्यः — 8.3.23 मोऽनुस्वारः ।

[LSK] किवँ ह्वलयति, किं ह्वलयति । Does it cause to move?

ह्वल् चलने (1P) to go + णिच्[25] + लट्/कर्तरि/III/1

किम् ह्वलयति

किवँ ह्वलयति (वा०) यवलपरे यवला वा ।

with the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्।, अनुनासिक वँ is chosen as आदेश.

पक्षे,

किं ह्वलयति 8.3.23 मोऽनुस्वारः ।

[LSK] किलँ ह्लादयति, किं ह्लादयति॥ Does it cause to be pleased?

ह्लाद् सुखे (1A) to be glad + णिच् + लट्/कर्तरि/III/1

किम् ह्लादयति

कि लँ ह्लादयति (वा०) यवलपरे यवला वा ।

with the help of 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्।, अनुनासिक लँ is chosen as आदेश.

पक्षे,

किं ह्लादयति 8.3.23 मोऽनुस्वारः ।

[25] ह्वल् is categorized as a मित् धातु. (See धातुकोशः under "Classification of roots".) Because of 6.4.92 मितां ह्रस्वः। ~ णौ, णिच् does not cause उपधा वृद्धि, instead, ह्रस्व is the आदेश.

[विधिसूत्रम्] 8.3.27 नपरे नः । ~ हे वा मः संहितायाम्

म् is optionally replaced by न्, when followed by ह्न्.

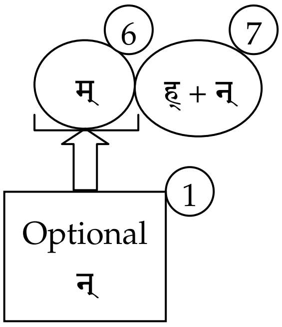

नपरे 7/1 नः 1/1 । ~ हे 7/1 वा 0 मः 6/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- नपरे 7/1 नः परः यस्मात् सः नपरः (115B), तस्मिन्; adjective to हे; अ after न् is for उच्चारण; in परसप्तमी.
- नः 1/1 – This is आदेश; न् is the आदेश, and the अ after न् is for उच्चारण.
- हे 7/1 प्रातिपदिक is ह्; अ after ह् is for उच्चारण; in परसप्तमी.
- वा 0 – This is optional. The other option is अनुस्वारः by 8.3.23 मोऽनुस्वारः।.
- मः 6/1 – प्रातिपदिक is म्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] नपरे 7/1 हकारे 7/1 मस्य 6/1 नः 1/1 वा 0 ।

न् is the substitute in the place of म् when it is followed by नपर हकार.

[LSK] किन् ह्नुते किं ह्नुते ॥ Does it take away?

ह्नुते = ह्नुङ् (2A) to take away + लट्/कर्तरि/III/1

किम् ह्नुते । पदान्त मकार followed by हल् should be replaced by अनुस्वार 8.3.23 मोऽनुस्वारः।. This is negated by:

किन् ह्नुते 8.3.27 नपरे नः । ~ हे मः वा

नकारादेशाभावपक्षे, when the option is not used,

किं ह्नुते 8.3.23 मोऽनुस्वारः ।

हल्-सन्धिः 6) आगमः

[परिभाषासूत्रम्] 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।

टित् आगम becomes आदि-अवयव, while कित् आगम becomes अन्त-अवयव of the entity to which आगम is enjoined.

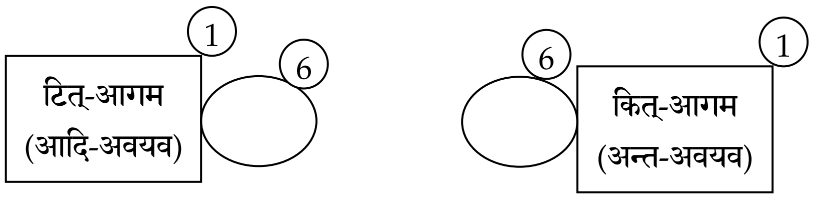

आदि-अन्तौ $^{1/2}$ ट-कितौ $^{1/2}$ ।

2 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- आदि-अन्तौ 1/2 आदिः च अन्तः च आद्यन्तौ (ID).
- ट-कितौ 1/2 टः च क् च टकौ (ID), टकौ इतौ ययोः तौ टकितौ (116B)।. अ after ट् is उच्चारणार्थ.

[LSK] टित्-कितौ $^{1/2}$ यस्य $^{6/1}$ उक्तौ $^{1/2}$ तस्य $^{6/1}$ क्रमात् ^{0} आदि-अन्त-अवयवौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$ ॥

For which entity टित् and कित् आगम are enjoined, they become the beginning part and ending part, respectively, of that entity.

"क्रमात्" word came from 1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।.

Side note:

आगम does not have its own existence. It becomes a part of the entity to which it is enjoined. Because of this, if नुँट्-आगम is enjoined to आम्-प्रत्यय, the प्रत्यय becomes नकारादि-प्रत्यय, not अजादिप्रत्यय anymore. This is stated by this परिभाषा "यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ।".

6th case is usually used to specify which entity the आगम should be attached to.

आगमs are three types:

1. टित् – becomes a beginning part (आदि-अवयव) by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।
2. कित् – becomes an ending-part (अन्त-अवयव) by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।
3. मित् – comes after the last vowel by 1.1.47 मिदचोऽन्त्यात् परः।

[विधिसूत्रम्] 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ~ वा संहितायाम्

क् and ट् optionally becomes the end-part of ङ् and ण्, respectively, when ङ् and ण् are followed by शर्.

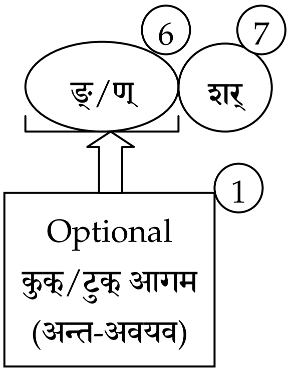

ङ्णोः $^{6/2}$ कुक्टुक् $^{1/1}$ शरि $^{7/1}$ । ~ वा ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- ङ्णोः 6/2 – ङ् च ण् च ङ्णौ (ID), तयोः।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- कुक्टुक् 1/1 – कुक् च टुक् च कुक्टुक् (SD); this is आगम; being कित्, they become अन्त-अवयव of ङ् and ण् by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।; उ before क् is उच्चारणार्थ, not इत्; thus it does not bring सवर्णs.
- शरि 7/1 प्रत्याहारः शर्; in परसप्तमी.
- वा 0 – This is optional.

[LSK] वा ^{0} स्तः $^{III/2}$ ।

[LSK टिप्पणी ७] ङकार-णकारयोः $^{6/2}$ क्रमेण ^{0} कुक्टुकौ $^{1/2}$ आगमौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$ वा ^{0} शरि $^{7/1}$ परे $^{7/1}$, इत्यर्थः।

कुक् and टुक् are the आगम, attached at the end, for ङ् and ण्, respectively, when शर् is following. This operation is optional.

Before seeing the example, a वार्तिक related to this topic is introduced.

(वार्तिकम्) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ।

In the opinion of आचार्यs such as पौष्करस, चय् (1st of the class) should become 2nd of the class when followed by शर् (sibilants). This should be said.

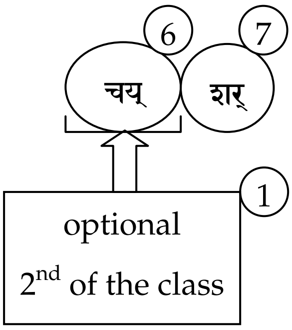

चयः $^{6/1}$ द्वितीयाः $^{1/3}$ शरि $^{7/1}$ पौष्करसादेः $^{6/1}$ इति ^{0} वाक्यम् $^{1/1}$ ।

6 words in the सूत्र, other words are understood by the context.

- चयः 6/1 – प्रत्याहारः चय्; letters in the 1st of the class; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- द्वितीयाः 1/1 – letters in the 2nd of the class; this is आदेश.
- शरि 7/1 प्रत्याहारः शर्; in परसप्तमी.
- पौष्करसादेः 6/1 – पौष्करसः आदिः यस्य सः पौष्करसादिः (116B), a group of grammarians; in सम्बन्धषष्ठी to "मते"; "in the opinion of the grammarians such as पौष्करस".
- इति 0 – thus.
- वाच्यम् 1/1 – वच् (2P) to speak + ण्यत् (कर्मणि, necessity) = that which should be said.

It should be said that letters in the 2nd of the class are the substitute in the place of चय्, when followed by शर्, according to पौष्करसादि grammarians.

This वार्तिक is not only for कुक् टुक् आगमs, but also for anywhere else applicable.

Because 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । and (वा०) चयो द्वितीयाः शरि पौष्कलसादेरिति वाच्यम् । are both optional, there can be three forms.

First, in the case of ङ् followed by शर्.

[LSK] प्राङ्ख्षष्ठः, प्राङ्क्षष्ठः, प्राङ्षष्ठः ।

प्राङ्[26] + षष्ठः

प्राङ् क् + षष्ठः 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ~ वा

प्राङ् ख् + षष्ठः (वा०) चयो द्वितीयाः शरि पौष्कलसादेरिति वाच्यम् ।

प्राङ्ख्षष्ठः

When the वार्तिक is not used,

प्राङ् + षष्ठः

प्राङ् क् + षष्ठः 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ~ वा

प्राङ्क्षष्ठः

When the sūtra 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । is not used,

प्राङ् + षष्ठः

प्राङ्षष्ठः

In the same manner, there are also three forms in the case of ट् followed by शर्.

[LSK] सुगण्ठ् षष्ठः, सुगण्ट् षष्ठः, सुगण् षष्ठः ॥

सुगण् + षष्ठः

सुगण् ट् + षष्ठः 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ~ वा

सुगण् ठ् + षष्ठः (वा०) चयो द्वितीयाः शरि पौष्कलसादेरिति वाच्यम् ।

सुगण्ठ्षष्ठः

When the वार्तिक is not used, सुगण्ट् षष्ठः. When the sūtra 8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि । is not used, सुगण् षष्ठः

---

[26] प्र + अञ्चुँ गतिपूजनयोः (1P) here, in the sense of going + क्विन् = प्राच्

Or, प्र + अञ्चुँ गतिपूजनयोः (1P) here, in the sense of worship + क्विन् = प्राञ्च्

Either way, declined form in 1/1 is प्राङ्.

[विधिसूत्रम्] 8.3.29 डः सि धुट् । ~ वा संहितायाम्

When ड् is followed by स्, ध् is optionally the आगम to the स् as आदि-अवयव.

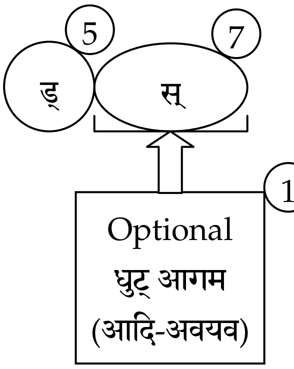

डः $^{5/1}$ सि $^{7/1}$ धुट् $^{1/1}$ । ~ वा ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- डः 5/1 – प्रातिपदिक is ड्; अ after ड् is उच्चारणार्थ; in पूर्वपञ्चमी.
- सि 7/1 – प्रातिपदिक is स्; in परसप्तमी.
- धुट् 1/1 – This is आगम; being टित्, it becomes आदि-अवयव by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।; उ before ट् is उच्चारणार्थ.
- वा 0 – From 8.3.26 हे मपरे वा ।; this is optional.

[LSK] डात् $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ सस्य $^{6/1}$ धुट् $^{1/1}$ वा ^{0} ।

धुट् is the optional augment (आगम) attached to the beginning of स् which is preceded by ड्.

धुट् being टित्, by परिभाषासूत्र 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।, it is attached to the beginning of स्.

In the वृत्ति, सि in the 7th case is converted into 6th case. Here is the reason:

In this sūtra, there is no 6th case-ending word. That means, "धुट् आगमः कस्य अवयवः? (Of which entity should धुट् आगम be a part?)" is not answered. In such a situation, there is परिभाषा "उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलियान्।", which means "when there are both (5th and 7th) case endings, 5th case is stronger". Following this परिभाषा, the आगम becomes a part of what is after 5th case-ending word.

This is based on the number of the sūtras, 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। and 1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य।. One sūtra is पूर्व to another, which is पर, in number. Since the 5th case is

interpreted in the परसूत्र, by परिभाषा 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।, (when two sūtras are applicable in one place at the same time, the effect which has latter number is taken), the interpretation of 5th case takes precedence.

In our case, what is after ड् is स्. Thus, धुट् आगम is attached to स्. Because of this, सि in the 7th case is converted into 6th case in the वृत्ति.

[LSK] षट्त्सन्तः, षट् सन्तः ॥ Six saints.

षष् + सन्तः

षड् + सन्तः 8.2.39 झलां जशोऽन्ते ।

षड् + धुँट् सन्तः 8.3.29 डः सि धुट् । ~ वा

षड् + त् सन्तः 8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

षट् + त् सन्तः 8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

षट्त्सन्तः

पक्षे

षष् + सन्तः

षड् + सन्तः 8.2.39 झलां जशोऽन्ते ।

षट् + सन्तः 8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

षट्सन्तः

Note:

One may doubt that instead of सि $^{7/1}$, सः $^{6/1}$ could have been said to achieve the same result. The answer is: by saying सि, half a मात्रा is saved, compared to सः. There is a saying "अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यान्ते वैयाकरणाः। (by shortening the length by half मात्रा, grammarians consider it as a celebration like for the birth of a son.)"

[विधिसूत्रम्] 8.3.30 नश्च । ~ सि धुट् वा संहितायाम्

When न् is followed by स्, ध् is optionally the आगम to the स् as आदि-अवयव.

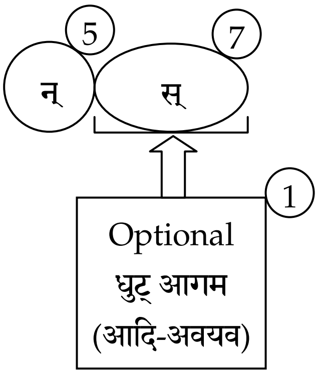

नः $^{5/1}$ च ^{0} । ~ सि $^{7/1}$ धुट् $^{1/1}$ वा ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- नः 5/1 – प्रातिपदिक is न्; अ after न् is उच्चारणार्थ; in पूर्वपञ्चमी.
- च 0 – Connects to the previous sūtra.
- सि 7/1 – प्रातिपदिक is स्; in परसप्तमी.
- धुट् 1/1 – this is आगम; being टित्, it becomes आदि-अवयव by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।.
- वा 0 – From 8.3.26 हे मपरे वा ।; this is optional.

[LSK] न-अन्तात् $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ सस्य $^{6/1}$ धुट् $^{1/1}$ वा ^{0} ।

धुट् is optionally the augment (आगम) attached to the beginning of स् which is preceded by न्-ending पद.

In लघुसिद्धान्तकौमुदीवृत्ति, "पदस्य" is taken from अधिकारसूत्र 8.1.16 पदस्य ।, and using तदन्तविधि. This interpretation does not contribute any plus or minus.

[LSK] सन्त्सः, सन् सः ॥ Being, he.

सन् + सः

सन् + धुट् सः   8.3.30 नश्च । ~ सि धुट् with the help of 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।

सन् + त् सः   8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

सन्त्सः

पक्षे

सन्सः

[विधिसूत्रम्] 8.3.31 शि तुक् । ~ नः पदस्य वा संहितायाम्

When न् at the end of पद is followed by श्, तुक् is optionally the आगम to the न् as अन्त-अवयव.

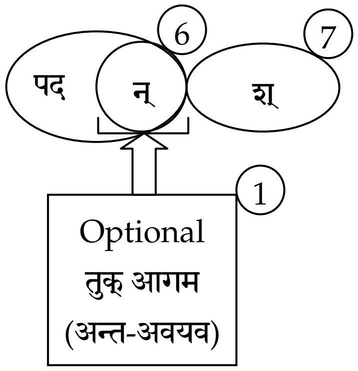

शि $^{7/1}$ तुक् $^{1/1}$ । ~ नः $^{6/1}$ पदस्य $^{6/1}$ वा ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- शि 7/1 – प्रातिपदिक is श्; in परसप्तमी.
- तुक् 1/1 – This is आगम; being कित्, it becomes अन्त-अवयव by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।; उ before क् is उच्चारणार्थ.
- नः 6/1 – From 8.3.31 नश्च।; by विभक्तिविपरिणाम, it becomes 6th case-ending; adjective to पदस्य; by तदन्तविधि, final meaning is "नान्तस्य".
- पदस्य 6/1 – From 8.1.16 पदस्य।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- वा 0 –From 8.3.26 हे मपरे वा ।. This is optional.

[LSK] पदान्तस्य $^{6/1}$ नस्य $^{6/1}$ शे $^{7/1}$ परे $^{7/1}$ तुक् $^{1/1}$ वा ^{0} ।

तुक् is optionally the आगम attached to the end of न् at the end of पद, which is followed by श्.

In the वृत्ति, instead of "नान्तस्य पदस्य", "पदान्तस्य नस्य" is told. However, it does not make any difference because तुक् becomes the अन्त-अवयव (the last part) of the पद with the help of 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।.

[LSK] सञ्छम्भुः, सञ्च्छम्भुः, सञ्च्शम्भुः, सञ्शम्भुः ॥

The first form is made by applying all the possible sūtras.

सन् + शम्भुः

सन् तुक् + शम्भुः 8.3.31 शि तुक् । ~ पदस्य नस्य वा

सन् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ् च् + छम्भुः 8.4.63 शश्छोऽटि । ~ वा

सञ् + छम्भुः 8.4.65 झरो झरि सवर्णे । ~ लोपः हलः वा

सञ्छम्भुः

The second form is without the optional झर् लोप by 8.4.65 झरो झरि सवर्णे ।.

सन् + शम्भुः

सन् तुक् + शम्भुः 8.3.31 शि तुक् । ~ पदस्य नस्य वा

सन् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ् च् + छम्भुः 8.4.63 शश्छोऽटि । ~ वा

सञ्च्छम्भुः

The third form is without the optional छत्व 8.4.63 शश्छोऽटि ।.

सन् + शम्भुः

सन् तुक् + शम्भुः 8.3.31 शि तुक् । ~ पदस्य नस्य वा

सन् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ् च् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ्च्शम्भुः

The fourth form is without the optional तुक् आगम by 8.3.31 शि तुक् ।.

सन् + शम्भुः

सञ् + शम्भुः 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

सञ्शम्भुः

[विधिसूत्रम्] 8.3.32 ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् । ~ पदात् संहितायाम्

ङ्, ण्, and न् will become the beginning part of अच् which is preceded by पद which ends with ङ्, ण्, and न्, respectively, which are preceded by ह्रस्व.

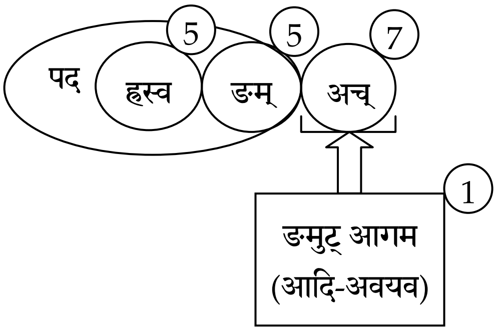

ङमः $^{5/1}$ ह्रस्वात् $^{5/1}$ अचि $^{7/1}$ ङमुट् $^{1/1}$ नित्यम् ^{0} । ~ पदात् $^{5/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

5 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- ङमः 5/1 – प्रत्याहारः ङम्, contains three letters, i.e., ङ्, ण्, न्; being an adjective to पदात्, by तदन्तविधि, final meaning is "ङम्-अन्तात् पदात्".
- ह्रस्वात् 5/1 – short vowel; in पूर्वपञ्चमी.
- अचि 7/1 – प्रत्याहारः अच्; in परसप्तमी.
- ङमुट् 1/1 – This is आगम; प्रत्याहारः ङम् with उ for उच्चारण and ट् as इत्; hence three आगमs are understood, i.e., ङुट्, णुट्, and नुट्; being टित्, it becomes आदि-अवयव by 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।.
- नित्यम् 0 – Here, it means प्रायः, most of the time. This does not mean "optional". The absence of ङमुट् is seen only by शिष्टप्रयोग, such as 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् । and 3.1.32 सनाद्यन्ता धातवः।.
- पदात् 5/1 – From 8.1.16 पदस्य।; by विभक्तिविपरिणाम, it becomes 5th case-ending; in पूर्वपञ्चमी.

[LSK] ह्रस्वात् $^{5/1}$ परः $^{1/1}$ यः $^{1/1}$ ङम् $^{1/1}$ तदन्तम् $^{1/1}$ यत् $^{1/1}$ पदम् $^{1/1}$ तस्मात् $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ अचः $^{6/1}$ ङमुट् $^{1/1}$ ।

ङमुट् is आगम attached to the beginning of अच् which is after the पद which ends ङम् preceded by short vowel.

Three examples are given as the प्रत्याहार ङम् has three letters.

Note that only one form is given because this rule is नित्य, always applied and only शिष्ट have any choice in this.

[LSK] प्रत्यङ्ङात्मा $^{1/1}$ ।

प्रत्यङ् + आत्मा

प्रत्यङ् + ङ् आत्मा 8.3.32 ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् । ~ पदात्

By 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य।, "अन्त" is added to make "ङम्-अन्तात्"

1.1.66 तस्मादित्युत्तरस्य। for ह्रस्वात् "परः", and ङमन्तात् पदात् "परस्य"

1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्। for connecting ङमः and ङमुट्

Because there is no 6th case-ending word, उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्। to change the 7th case of अचि to 6th case.

By 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ।, ङमुट् is आदिअवयव.

[LSK] सुगण्णीशः $^{1/1}$ । सन्नच्युतः $^{1/1}$ ॥

Original forms are सुगण् + ईशः and सन् + अच्युतः.

Note: In the case of अस्मिन्नात्मनि, it can be resolved into "अस्मिन् + आत्मनि" and "अस्मिन् + न + आत्मनि" because of this sūtra.

<u>हल्-सन्धिः 7) 2nd रुँत्व-प्रकरणम्</u>

Now, a new section called "2nd रुँत्व-प्रकरण" starts. The "1st रुँत्व-प्रकरण" is from 8.2.66 ससजुषो रुः।. This 2nd section starts from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ।, which runs until 8.3.12. रुँ is the आदेश in this section. Sūtras 8.3.2 अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा । and 8.3.4 अनुनासिकात् परः अनुस्वारः । teach how the रुँ आदेश should be applied. Sūtras from 8.3.5 समः सुटि । to 8.3.12 कानाम्रेडिते । teach in which occasions this रुँत्व takes place.

[विधिसूत्रम्] 8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः संहितायाम्

The last letter of सम् is replaced by रुँ when it is followed by सुट् आगम.

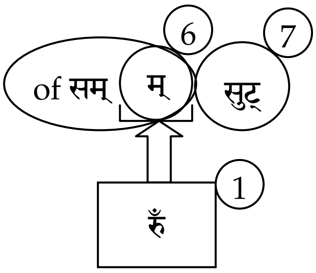

समः 6/1 सुटि 7/1 । ~ रुँः 1/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- समः 6/1 – प्रतिपदिक is सम्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- सुटि 7/1 – आगम given in the section starting from 6.1.135 सुट् कात् पूर्वः।; in परसप्तमी.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ।.

[LSK] समः 6/1 रुँः 1/1 सुटि 7/1 ।

रुँ is the substitute in the place of the last letter of सम् when it is followed by सुट्.

परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता	6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । ~ सुट् कात् पूर्वः
स रुँ + स् + कर्ता	8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

The following two sūtras teach how the रुँत्व should take place in this section.

[विधिसूत्रम्] 8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ~ संहितायाम्

In this रुँत्व section, the preceding letter of रुँ optionally becomes nasalized.

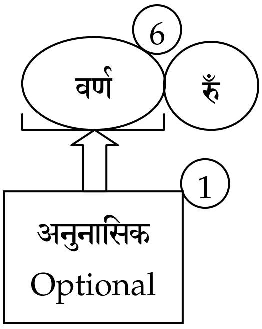

अत्र 0 अनुनासिकः 1/1 पूर्वस्य 6/1 तु 0 वा 0 । ~ संहितायाम् 7/1

5 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- अत्र 0 – In this रुँत्व-अधिकार; differentiating from another रुँत्वप्रकरण starting from 8.2.66 ससजुषो रुँः.
- अनुनासिकः 1/1 – This is आदेश; अनुनासिक is a संज्ञा defined by 1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।; by स्थानेऽन्तरतमः।, the closest अनुनासिक letter to the स्थानिन् is chosen; in other words, स्थानिन् becomes nasalized.
- पूर्वस्य 6/1 – रुँत्वात् पूर्वस्य वर्णस्य is understood; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- तु 0 – स्पष्टार्थम्, for the sake of clarity; while रुँत्व is नित्य, compulsory, this अनुनासिकत्व is optional; to show this inequality, वैषम्य, तु is mentioned.
- वा 0 – This is optional.

[LSK] अत्र 0 रुँत्वप्रकरणे 7/1 रोः 5/1 पूर्वस्य 6/1 अनुनासिकः 1/1 वा 0 ।

In this रुँत्व section, अनुनासिक letter is optionally the substitute in the place of the previous letter of रुँ.

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता	6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।
स रुँ + स् + कर्ता	8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
सँ र् + स् + कर्ता	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा।

8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्। is not applicable here because 8.3.2 and 8.3.4 are considered to be अनुवृत्ति for the sūtras that follow.

[विधिसूत्रम्] 8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः । ~ रोः पूर्वात् संहितायाम्

Other than अनुनासिक, (when अनुनासिक option is not taken,) अनुस्वार is augmented after the letter before the रुँ.

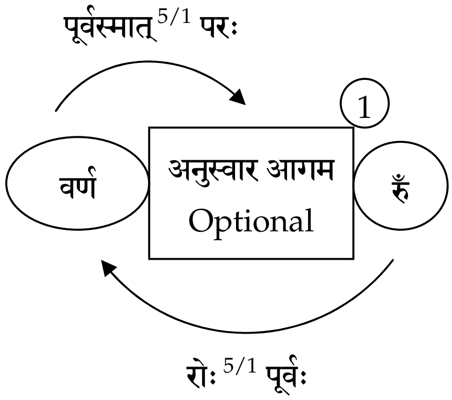

अनुनासिकात् 5/1 परः 1/1 अनुस्वारः 1/1 । ~ रोः 5/1 पूर्वस्मात् 5/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- अनुनासिकात् 5/1 – "अनुनासिकं विहाय, giving up the nasal" is understood; this usage of 5th case is by (वा०) पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम्", instead of stating in 2nd case with ल्यप्-ending word, the same thing can be told in 5th case; examples are: प्रासादम् आरुह्य पश्यति । = प्रासादात् पश्यति ।.
- परः 1/1 – This shows the position of आगम.
- अनुस्वारः 1/1 – This is आगम.
- रोः 5/1 – रुँ which was given by 8.3.5 to 8.3.12; in दिग्योगे पञ्चमी related to पूर्वस्मात्.
- पूर्वस्मात् 5/1 – before रुँ; in दिग्योगे पञ्चमी related to परः.

[LSK] अनुनासिकम् 2/1 विहाय 0 रोः 5/1 पूर्वस्मात् 5/1 परः 1/1 अनुस्वार-आगमः 1/1 ॥

Leaving अनुनासिक option, अनुस्वार as आगम comes after the previous letter of रुँ.

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता	6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।
स रुँ + स् + कर्ता	8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
सं र् + स् + कर्ता	8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः।

8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्। is not applicable here because 8.3.2 and 8.3.4 are considered to be अनुवृत्ति for the sūtras that follow.

[विधिसूत्रम्] 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य संहितायाम्

रेफ at the end of पद is replaced by विसर्ग when followed by खर् or अवसान.

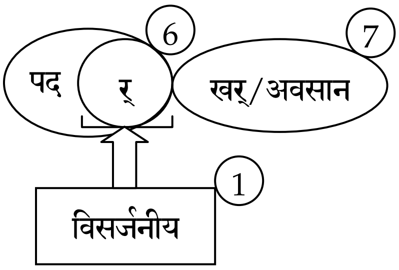

खर्-अवसानयोः 7/2 विसर्जनीयः 1/1 । ~ रः 6/1 पदस्य 6/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- खर्-अवसानयोः 7/2 – प्रत्याहारः खर्, all the hard consonants; अवसान is संज्ञा defined as the absence of letter, by 1.4.110 विरामोऽवसानम्।; in परसप्तमी
- विसर्जनीयः 1/1 – This is आदेश; विसर्जनीय is synonym for विसर्ग.
- रः 6/1 – From 8.3.14 रो रि।; since it is समानाधिकरण to पदस्य, by तदन्तविधि, it is read together as "रेफान्तस्य पदस्य"; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- पदस्य 6/1 – From अधिकारसूत्र 8.1.16 पदस्य।; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] खरि 7/1 अवसाने 7/1 च 0 पदान्तस्य 6/1 रेफस्य 6/1 विसर्गः 1/1।

विसर्ग is the substitute in the place of the last letter of रेफ-ending पद when खर् or अवसान follows.

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता	6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।
स रुँ + स् + कर्ता	8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
सँ र् + स् + कर्ता	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
सँः + स् + कर्ता	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
पक्षे	
सं र् + स् + कर्ता	8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः।
संः + स् + कर्ता	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य , with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

It is easier to understand the next वार्तिक, which is in the context of change of विसर्ग to स, when the following two sūtras, which are introduced in लघुसिद्धान्तकौमुदी later, are studied first. Thus, the order of sūtra is modified here for the next two sūtras.

[विधिसूत्रम्] 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः । ~ खरि संहितायाम्

स् is the substitute for विसर्ग followed by खर्.

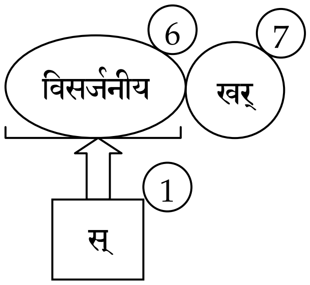

विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ सः $^{1/1}$ । ~ खरि $^{7/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- सः 1/1 – This is आदेश; अ after स् is उच्चारणार्थ.
- खरि 7/1 – प्रत्याहारः खर्, all the hard consonants; in परसप्तमी.

[LSK] खरि $^{7/1}$ ।

स् is the substitute in the place of विसर्ग when खर् follows.

The next sūtra is अपवाद् of 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।, and teaches that the change is optional when शर् follows.

[विधिसूत्रम्] 8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः संहितायाम्

विसर्ग is optionally the substitute for विसर्ग when followed by शर्. The other option is स्.

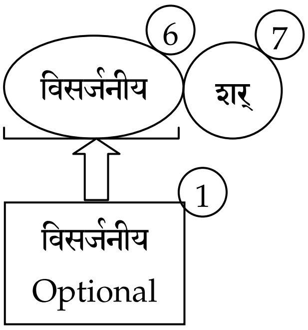

वा ^{0} शरि $^{7/1}$ । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ विसर्जनीयः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- वा 0 – This rule is optional.
- शरि 7/1 – प्रत्याहारः शर्, all the sibilants; in परसप्तमी.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- विसर्जनीयः 1/1 – This is आदेश.

विसर्ग is optionally the substitute in the place of विसर्ग when शर् follows. The other option is स्.

This वार्तिक is अपवाद to 8.3.36 वा शरि ।. The change to स् is नित्य, compulsory for विसर्ग of सम्, पुम्, and कान्.

(वार्तिकम्) संपुंकानां सो वक्तव्यः। ~ विसर्जनीयस्य संहितायाम्

विसर्ग of सम्, पुम्, कान् is always replaced by स्.

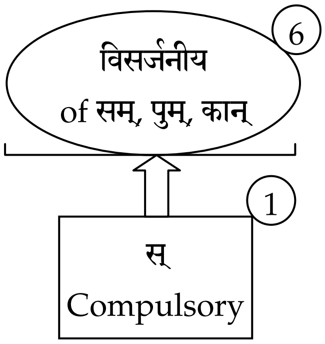

सम्-पुङ्-कानाम् $^{6/3}$ सः $^{1/1}$ वक्तव्यः $^{1/1}$ । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- सम्-पुङ्-कानाम् 6/3 – सम् च पुम् च कान् च सम्पुङ्कानः (ID), तेषाम् ।; these are the words subject to रुँत्व and विसर्ग in the रुँत्वप्रकरण; in सम्बन्धषष्ठी to विसर्जनीयस्य.
- सः 1/1 – This is आदेश; अ after स् is उच्चारणार्थ.
- वक्तव्यः 1/1 – वच् to say+ तव्य कर्मणि with the sense of necessity; "this should have been said".
- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.

This वार्तिक is not only अपवाद to 8.3.36 वा शरि ।, but any other sūtra which can bring a letter other than स् for the विसर्ग of सम्, पुम्, and कान्.

[LSK] सँस्कर्ता, संस्स्कर्ता ॥ The agent of decorating.

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता 6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।

स रुँ + स् + कर्ता 8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः , with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

सँ र् + स् + कर्ता 8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

सँः + स् + कर्ता 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

सँस् + स् + कर्ता (वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः

सँस्स्कर्ता

अनुस्वार-पक्षे

सम् + कर्ता

सम् + सुट् + कर्ता 6.1.137 सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।

स रुँ + स् + कर्ता 8.3.5 समः सुटि । ~ रुँः, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

सं र् + स् + कर्ता 8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः।

संः + स् + कर्ता 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

संस् + स् + कर्ता (वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः

संस्स्कर्ता

In the same manner, a few more sūtras from the रुँत्वप्रकरण are introduced. The next sūtra shows the case of पुम्, related to the वार्तिक सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः ।.

[विधिसूत्रम्] 8.3.6 पुमः खय्यम्परे। ~ रुँः संहितायाम्

The last letter of पुम् is replaced by रुँ when it is followed by अम्पर खय्.

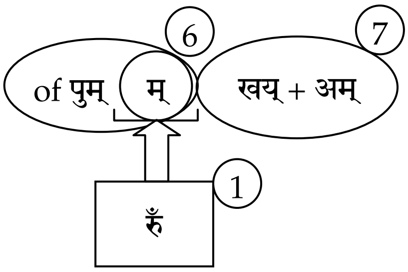

पुमः 6/1 खयि 7/1 अम्-परे 7/1 । रुँः 1/1 संहितायाम् 7/1

3 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- पुमः 6/1 – प्रतिपदिक is पुम्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- खयि 7/1 – प्रत्याहारः खय्, letters in 1st and 2nd of the classes; in परसप्तमी.
- अम्-परे 7/1 – अम् परः यस्मात् सः अम्परः (115B) = खय्, तस्मिन्।; adjective to खयि; in परसप्तमी.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रुँ सम्बुद्धौ छन्दसि ।.

[LSK] अम्परे 7/1 खयि 7/1 पुमः 6/1 रुँः 1/1 ।

रुँ is the substitute in the place of the last letter of पुम् when it is followed by खय्, which has अम् as its पर.

परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.

पुमान् कोकिलः इति पुंस्कोकिलः (KD) । A male cuckoo.

पुंस् + सुँ + कोकिल + सुँ	2.1.57 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । ~ तत्पुरुषः समासः
	1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च। ~ प्रातिपदिकम्
पुंस् + कोकिल	2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्
पुम् + कोकिल	8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः । ~ पदस्य
	अनुस्वार comes back to म् by (प०) निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।[27]
पुरुँ + कोकिल	8.3.6 पुमः खय्यम्परे । ~ रुँ, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
पुँ र् + कोकिल	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
पुँः + कोकिल	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य, with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
पुँस् + कोकिल	(वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः
पुँस्कोकिल	
पक्षे	
पुम् + कोकिल	
पुरुँ + कोकिल	8.3.6 पुमः खय्यम्परे । ~ रुँ
पुं र् + कोकिल	8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः।
पुंः + कोकिल	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
पुंस् + कोकिल	(वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः
पुंस्कोकिल	

Note that the वार्तिक संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः not only prevents वैकल्पिक विसर्जनीय, but also जिह्वामूलीय told by 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍ पौ च ।.

---

[27] निमित्तस्य (of the cause) अपायः (removal) निमित्तापायः, तस्मिन् सति नैमित्तिकस्य (of the effect) अपि अपायः । When the cause of removed, the effect is also gone.

[विधिसूत्रम्] 8.3.7 नश्छव्यप्रशान् । ~ अम्परे पदस्य रुँः संहितायाम्

न् at the end of पद, excluding प्रशान्, is replaced by रुँ when it is followed by अम्पर छव्.

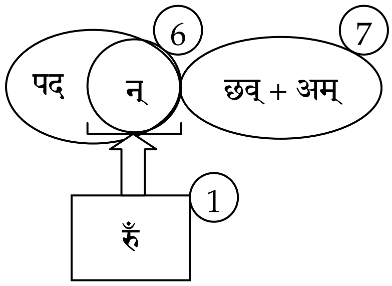

नः $^{6/1}$ छवि $^{7/1}$ अप्रशान् $^{7/1}$ । ~ अम्-परे $^{7/1}$ पदस्य $^{6/1}$ रुँः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 4 words as अनुवृत्ति

- नः 6/1 – प्रतिपदिक is न्; since it is समानाधिकरण to पदस्य, by तदन्तविधि, it is read together as "नकान्तस्य पदस्य"; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- छवि 7/1 – प्रत्याहारः छव्; i.e., च् छ् ट् ठ् त्; तालव्य, मूर्धन्य, and दन्त्य letters in 1st and 2nd of the classes; in परसप्तमी.
- अप्रशान् 6/1 – प्रतिपदिक is अप्रशान्; न प्रशान्[28] अप्रशान्; "excluding the word प्रशान्"; in स्थानेयोगा षष्ठी, which is लुप्त, elided.
- अम्-परे 7/1 – अम् परः यस्मात् सः अम्परः (115B) = छव्, तस्मिन्।; adjective to छवि; छव् is प्रत्याहार consisting 1st and 2nd of चवर्ग, टवर्ग, and तवर्ग (च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्); अम् is प्रत्याहार consisting of all the vowels, semi-vowels, and nasals; in परसप्तमी.
- पदस्य 6/1 – From अधिकारसूत्र 8.1.16 पदस्य।; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रुँ सम्बुद्धौ छन्दसि ।.

[LSK] अम्परे $^{7/1}$ छवि $^{7/1}$ न-अन्तस्य $^{6/1}$ पदस्य $^{6/1}$ रुँः $^{1/1}$; न ^{0} तु ^{0} प्रशान्-शब्दस्य $^{6/1}$ ॥

रुँ is the substitute in the place of the last letter of न्-ending पद, but not of the word "प्रशान्", when the पद is followed by छव्, which has अम् as its पर.

परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.

---

[28] प्र + शम् उपशमे + क्विप्

प्र + शाम्	6.4.15 अनुनासिकस्य क्वि । ~ दीर्घः
प्र + शान्	8.2.64 मो नो धातोः ।

लघुसिद्धान्तकौमुदी introduces 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः । now. Then, it shows examples.

[LSK] चक्रिन् त्रायस्व । Oh! Viṣṇu! Protect us.

चक्रिन् is न्-ending पद, followed by त्र, of which त् is छव्, and र् is अम्.

चक्रिरुँ + त्रायस्व 8.3.7 नश्छव्यप्रशान् । ~ अम्परे पदस्य रुँ

चक्रिँ र् + त्रायस्व 8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

चक्रिँ: + त्रायस्व 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य

चक्रिँस् + त्रायस्व (वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः

चक्रिँस्त्रायस्व

पक्षे

चक्रिरुँ + त्रायस्व 8.3.7 नश्छव्यप्रशान् । ~ अम्परे पदस्य रुँ

चक्रिं र् + त्रायस्व 8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

चक्रिं: + त्रायस्व 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य

चक्रिंस् + त्रायस्व (वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः । ~ विसर्जनीयस्य सः

चक्रिंस्त्रायस्व

When छव् comes in चवर्ग and टवर्ग, example will be चक्रिँष्टीकस्व, चक्रिंष्टीकस्व, and चक्रिँश्चर, चक्रिंश्चर, respectively with 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः । and 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । on the स्.

पदकृत्य is done.

[LSK] अप्रशान् किम्? प्रशान्[1/1] तनोति ।

प्रशान् is न्-ending पद, and त् of तनोति is अम्परछव्. Because of the mentioning of "अप्रशान्" in 8.3.7 नश्छव्यप्रशान् ।, रुँत्व does not apply.

[LSK] पदस्य इति किम्? हन्ति ॥

हन् + लट्/कर्तरि/III/1

हन् + ति

By 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।, the पदान्त is at the इ of ति. The न् is not पदान्त. Thus even though त् of ति is अम्परछव्, and it is following, the रुँत्व does not apply.

[विधिसूत्रम्] 8.3.10 नॄन् पे । ~ रुँः उभयथा संहितायाम्

न् of नॄ is optionally replaced by रुँ when it is followed by प्.

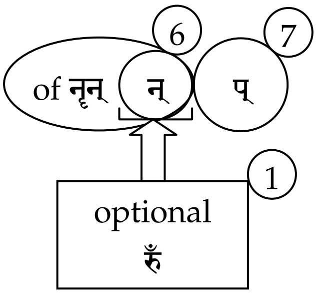

नॄन् $^{6/1}$ पे $^{7/1}$ । ~ रुँः $^{1/1}$ उभयथा ^{0} संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- नॄन् 6/1 – प्रतिपदिक is नॄन्; नॄन् is अनुकरण, mimicking of the sound of नृ शब्द in 2/3; in स्थानेयोगा षष्ठी, which is लुप्त.
- पे 7/1 – प्रतिपदिक is प; अ after प् is उच्चारणार्थ; in परसप्तमी.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रुँ सम्बुद्धौ छन्दसि ।.
- उभयथा 0 – From 8.3.8 उभयथर्क्षु।; this means "in both ways", which makes this rule optional.

[LSK] "नॄन्" इति ^{0} अस्य $^{6/1}$ रुँः $^{1/1}$ वा ^{0} पे $^{7/1}$ ॥

रुँ is optionally the substitute in the place of the last letter of नॄन्, when followed by प्.

इति अस्य brings back the लुप्त षष्ठी एकवचनम्, and also tells that "नॄन्" is अनुकरण, an onomatopoeia.

परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.

The example is "नॄन् पाहि, Protect the people".

नॄन् + पाहि	
नॄरुँ + पाहि	8.3.10 नॄन् पे । रुँ
नॄँ र् + पाहि	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
नॄँः + पाहि	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य

Now, विसर्ग is followed by प्. The next sūtra is applicable.

This sūtra is अपवाद् for 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।. Instead of स्, this sūtra optionally gives जिह्वामूलीय and उपध्मानीय. The other option is विसर्ग.

[विधिसूत्रम्] 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः संहितायाम्

विसर्ग is optionally replaced by जिह्वामूलीय and उपध्मानीय, when followed by कवर्ग and पवर्ग, respectively.

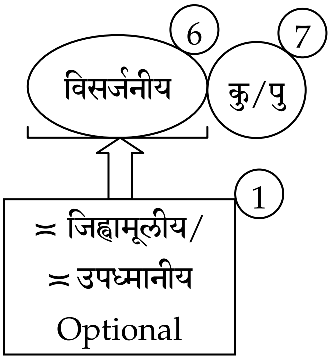

कु-प्वोः $^{7/2}$ ≍क≍पौ $^{1/2}$ च ^{0} । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ विसर्जनीयः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

3 words in the सूत्र; 3 words as अनुवृत्ति

- कु-प्वोः 7/2 – प्रातिपदिक is कुपु; कुः च पुः च कुपू (ID), तयोः; in परसप्तमी.
- ≍क≍पौ 1/2 – This is आदेश. They indicate जिह्वामूलीय and उपध्मानीय.
- च 0 – This च brings विसर्ग as the other option.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- विसर्जनीयः 1/1 – From 8.3.35 शर्परे विसर्जनीयः।; this is brought by the च to eliminate the possibility for स् आदेश by 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।.

[LSK] कवर्गे $^{7/1}$ पवर्गे $^{7/1}$ च ^{0} विसर्गस्य $^{6/1}$ ≍क≍पौ $^{1/2}$ स्तः $^{III/2}$, चात् $^{5/1}$ विसर्गः $^{1/1}$।

When कवर्ग and पवर्ग follow, जिह्वामूलीय and उपध्वानीय, respectively, are the substitute in the place of विसर्ग optionally. The च in the sūtra indicates the other option is विसर्ग.

[LSK] नॄँ≍ पाहि, नॄं≍ पाहि, नॄंः पाहि, । नॄन् पाहि ॥

Though लघुसिद्धान्तकौमुदी shows only four forms, there should be five forms:

1)	रुँत्व with अनुनासिक, then उपध्मानीय	नॄँ≍ पाहि
2)	रुँत्व with अनुनासिक, then विसर्ग	नॄँः पाहि
3)	रुँत्व with अनुस्वार, then उपध्मानीय	नॄं≍ पाहि
4)	रुँत्व with अनुस्वार, then विसर्ग	नॄंः पाहि
5)	Without रुँत्व	नॄन् पाहि

	नॄन् + पाहि	
	नॄरुँ + पाहि	8.3.10 नॄन् पे । ~ रुँ
	नॄँ र् + पाहि	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
2)	नॄँः + पाहि	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
1)	नॄँ≍ + पाहि	8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।

5)	नॄन् + पाहि	
	नॄरुँ + पाहि	8.3.10 नॄन् पे । ~ रुँ
	नॄं र् + पाहि	8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः।
4)	नॄंः + पाहि	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
3)	नॄं ≍ + पाहि	8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।

The next sūtra gives आम्रेडित संज्ञा which is used in the following रुँत्वविधि.

There is a section called द्विरुक्ति-प्रकरण, starting from the sūtra 8.1.1 सर्वस्य द्वे ।, which teaches that a whole word is said twice under certain conditions specified by the following sūtras in the section. The sūtra 8.1.2 तस्य परमाम्रेडितम् । gives आम्रेडित संज्ञा to the latter one of the repeated words.

[संज्ञासूत्रम्] 8.1.2 तस्य परमाम्रेडितम् ।

Of the द्विरुक्त, the latter one is termed आम्रेडित.

तस्य $^{6/1}$ परम् $^{1/1}$ आम्रेडितम् $^{1/1}$ ।

3 words in the सूत्र, no अनुवृत्ति is required.

- तस्य 6/1 – Here, the topic, अधिकार, is द्विरुक्ति, repetition of a word, by अधिकारसूत्र 8.1.1 सर्वस्य द्वे।; thus तस्य is understood as द्विरुक्तस्य, of what is repeated; in सम्बन्धे षष्ठी to परम्.
- परम् 1/1 – This is संज्ञी; of the two words as द्विरुक्ति, the first one is पूर्व, the second one is पर.
- आम्रेडितम् 1/1 – This is संज्ञा.

[LSK] द्विरुक्तस्य $^{6/1}$ परम् $^{1/1}$ आम्रेडितम् $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ ॥

Of the repeated words, the latter one is termed आम्रेडित.

[विधिसूत्रम्] 8.3.12 कानाम्रेडिते । ~ रुँः संहितायाम्

न् of कान् which is followed by आम्रेडित is replaced by रुँ.

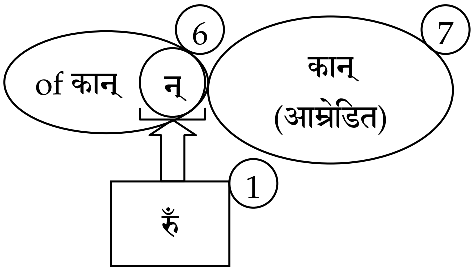

कान्[6/1] आम्रेडिते[7/1] । ~ रुँः[1/1] संहितायाम्[7/1]

2 words in the सूत्र; 2 words as अनुवृत्ति

- कान् 6/1 – प्रतिपदिक is कान्; कान् is अनुकरण, mimicking of the sound of किम् शब्द in 2/3; in स्थानेयोगा षष्ठी, which is लुप्त.
- आम्रेडिते 7/1 – The कान् must have been repeated by any injunction in the द्विरुक्ति section; the latter one of the repeated कान्; in परसप्तमी.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; from अधिकारसूत्र 8.3.1 मतुवसो रुँ सम्बुद्धौ छन्दसि ।.

[LSK] कान्[6/1] नकारस्य[6/1] रुँः[1/1] स्यात्[III/1] आम्रेडिते[7/1] ।

रुँ is the substitute in the place of न् (the last letter) of "कान्", when followed by आम्रेडित. परिभाषासूत्र 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य । is required.

कान् + कान्	8.1.4 नित्यवीप्सयोः । ~ सर्वस्य द्वे When constancy or repetition is intended, the whole word is said twice.
कारुँ + कान्	8.3.12 कानाम्रेडिते । ~ रुँ with 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
काँ र् + कान्	8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
काँः + कान्	8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः पदस्य
काँस् + कान्	By 8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च ।, जिह्वामूलीय and विसर्ग are प्राप्त, but both are negated by (वा०) संपुंकानां सो वक्तव्यः ।, to give स्-आदेश.

पक्षे

कांस्कान्

हल्-सन्धिः 8) आगमः – 2

At the beginning of सन्धि section, there is a small section of तुक् आगम starting from 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।, until 6.1.76 पदान्ताद्वा ।.

[विधिसूत्रम्] 6.1.73 छे च । ~ ह्रस्वस्य तुक् संहितायाम्

तुक् आगम becomes अन्त-अवयव of a short vowel when followed by छ्.

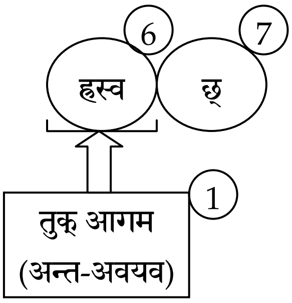

छे $^{7/1}$ च ^{0} । ~ ह्रस्वस्य $^{6/1}$ तुक् $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- छे 7/1 – In परसप्तमी.
- च 0 – This connects with 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।.
- ह्रस्वस्य 6/1 – From 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।; ह्रस्व is defined by 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- तुक् 1/1 – This is आगम; from 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।; उ before क् is उच्चारणार्थ, not इत्; thus it does not bring सवर्णs.

[LSK] ह्रस्वस्य $^{6/1}$ छे $^{7/1}$ तुक् $^{1/1}$ ।

तुक् is the आगम for ह्रस्व when छ् follows.

[LSK] शिवच्छाया ॥ The shadow of Śiva.

शिवस्य छाया शिवच्छाया ।

शिव + ङस् + छाया + सुँ

शिव + छाया

शिव + तुक् + छाया	6.1.73 छे च। ~ ह्रस्वस्य तुक् with the help of 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।
शिवद् + छाया	8.2.39 झलां जशोऽन्ते। ~ पदस्य
शिवज् + छाया	8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।
शिवच् + छाया	8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

[विधिसूत्रम्] 6.1.76 पदान्ताद्वा । ~ दीर्घात् छे तुक् संहितायाम्

तुक् आगम optionally becomes अन्त-अवयव of a long vowel at the end of पद when followed by छ्.

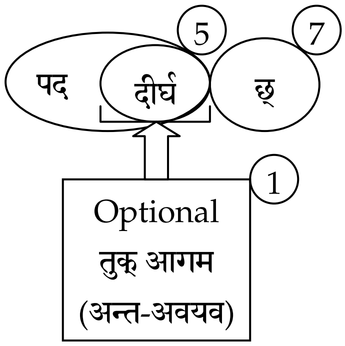

पदान्तात् $^{5/1}$ वा ^{0} । ~ दीर्घात् $^{5/1}$ छे $^{7/1}$ तुक् $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- पदान्तात् 5/1 – पदस्य अन्तः पदान्तः (6T), तस्मात्।; adjective to दीर्घात्; in पूर्वपञ्चमी.
- वा 0 – This rule is optional.
- दीर्घात् 5/1 – From 6.1.75 दीर्घात् ।; long vowel defined by 1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। .
- छे 7/1 – From 6.1.73; in परसप्तमी.
- तुक् 1/1 – This is आगम; from 6.1.71 ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।.

Here, since there is no 6th case-ending word, परिभाषा "उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ।" is applicable. However, तुक् is exceptionally considered to be अवयव of दीर्घ. This is because such usage is seen in पाणिनि's own sūtra 2.4.25 विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।. Such instance is called ज्ञापक, indicator of certain forms.

[LSK] दीर्घात् $^{5/1}$ पदान्तात् $^{5/1}$ छे $^{7/1}$ तुक् $^{1/1}$ वा ^{0} ।

After दीर्ग at the end of पद, तुक् is optionally आगम when छ् follows.

[LSK] लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥

लक्ष्म्याः छाया लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया (6T)।

लक्ष्मी+ ङस् + छाया + सुँ

लक्ष्मी+ छाया

लक्ष्मी+ तुक् + छाया	6.1.76 छे च। ~ ह्रस्वस्य तुक् with the help of 1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ ।
लक्ष्मीद् + छाया	8.2.39 झलां जशोऽन्ते। ~ पदस्य
लक्ष्मीज् + छाया	8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः।
लक्ष्मीच् + छाया	8.4.55 खरि च । ~ झलां चर्

इति हल्सन्धिः ॥

Thus ends the section of consonant sandhi.

Summary of हल्सन्धिः

संहितायाम् is the अनुवृत्तिः from 8.2.108 to 8.4.68, the end of अष्टाध्यायी.

1) श्चुत्व, ष्टुत्व-सन्धिः

8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः । 8.4.41 ष्टुना ष्टुः ।	General rules
8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम् । 8.4.43 तोः षि । 8.4.44 शात् ।	Conditions where श्चुत्व and ष्टुत्व are prohibited

2) पदान्त-जश्त्व-सन्धिः

8.2.39 झलां जशोऽन्ते । ~ पदस्य — It has a wide application.

3) अनुनासिक-सन्धि

8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनसिको वा । — Ex. एतन्मुरारिः, एतद्मुरारिः

4) Last section सन्धिः

8.4.60 तोर्लि । ~ परसवर्णः	Ex. तल्लयः, विद्वाल्ँभते
8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। ~ सवर्णः	Ex. उत्थानम्, उत्तम्भनम्
8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम् । ~ पूर्वस्य सवर्णः	Ex. वाग्घरिः, अज्झस्वः, स्याड्ढस्वः, दूराद्धूते, अब्भस्ती
8.4.63 शश्छोऽटि । ~ झयः अन्यतरस्याम्	Ex. श्रीमच्छङ्कराचार्यः

5) अनुस्वार-सन्धिः

8.3.23 मोऽनुस्वारः । ~ पदस्य	Ex. हरिं वन्दे
8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि । ~ मः अनुस्वारः	Ex. मनांसि
8.3.25 मो राजि समः क्वौ । ~ मः 8.3.26 हे मपरे वा । ~ मः मः 8.3.27 नपरे नः ।	अपवदs to अनुस्वार
8.4.58 अनुस्वारस्य परसवर्णः । 8.4.59 वा पदान्तस्य ।	Changes on अनुस्वार

6) आगमः

1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ । परिभाषासूत्रम्

8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।

8.3.29 डः सि धुट् ।

8.3.30 नश्च । ~ सि धुट्

8.3.31 शि तुक् । ~ नः

8.3.32 ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ।

7) 2nd रुँत्व-प्रकरणम्

8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।
} They give two options in this section: अनुनासिक or अनुस्वार

8.3.5 समः सुटि । ~ रुँ
8.3.6 पुमः खय्यम्परे । ~ रुँ
8.3.7 नश्छव्यप्रशान् । ~ रुँ अम्परे
8.3.10 नॄन् पे । ~ रुँ
8.3.12 कानाम्रेडिते । ~ रुँ
} Conditions where रुँत्व occurs.

8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ रः Change to विसर्ग

8.3.34 विसर्जनीयस्य सः ।
8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः
8.3.37 कुप्वोः ≍क ≍पौ च । ~ विसर्जनीयस्य
} Changes of विसर्ग

8) तुगागमः

6.1.72 संहितायाम् ।

6.1.73 छे च । ~ ह्रस्वस्य तुक् — तुक् is नित्य after ह्रस्व. Ex. इच्छति, गच्छति, यच्छति

6.1.74 आङ्माङोश्च । ~ तुक् — नित्य after these two पद्s. Ex. आच्छादयति, माच्छिदत्

6.1.75 दीर्घात् । ~ तुक् — नित्य after अपदान्त दीर्घ. Ex. म्लेच्छति

6.1.76 पदान्ताद्वा। ~ तुक् — विकल्प after पदान्त दीर्घ. Ex. लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया

अथ विसर्ग-सन्धिः

Technically speaking, विसर्गसन्धि is about विकार, modification, of विसर्ग, which is done by 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः। and its following अपवाद sūtras.

However, in the विसर्गसन्धि section of लघुसिद्धान्तकौमुदी, sūtras taught are about modifications of a letter which would have been विसर्ग if अवसान (absence of letter) was following. In this type of modifications, the letter never becomes विसर्ग.

This sūtra is already seen in the last section. After getting विसर्ग by 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः।, how the विसर्ग undergoes विकार is told by the following two sūtras.

[विधिसूत्रम्] 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः । ~ खरि संहितायाम्

स् is the substitute for विसर्ग followed by खर्.

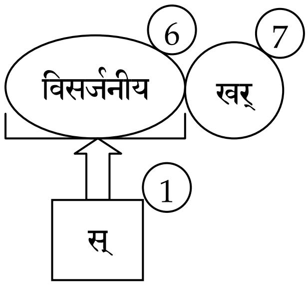

विसर्जनीयस्य 6/1 सः 1/1 । ~ खरि 7/1 संहितायाम् 7/1

2 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- सः 1/1 – This is आदेश; अ after स् is उच्चारणार्थ.
- खरि 7/1 – प्रत्याहारः खर्, all the hard consonants; in परसप्तमी.

[LSK] खरि 7/1 ।

स् is the substitute in the place of विसर्ग when खर् follows.

[LSK] विष्णुस्त्राता ॥ Viṣṇu is the protector.

विष्णुः + त्राता

विष्णुस् + त्राता 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः ।

The next sūtra is also already seen in the previous section.

[विधिसूत्रम्] 8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः संहितायाम्

विसर्ग is optionally the substitute for विसर्ग when followed by शर्. The other option is स्.

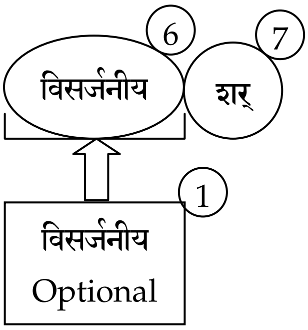

वा ^{0} शरि $^{7/1}$ । ~ विसर्जनीयस्य $^{6/1}$ विसर्जनीयः $^{1/1}$ संहितायाम् $^{7/1}$

2 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- वा 0 – This rule is optional.
- शरि 7/1 – प्रत्याहारः शर्, sibilants श्, ष् and स्; in परसप्तमी.
- विसर्जनीयस्य 6/1 – विसर्जनीय is synonym for विसर्ग; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- विसर्जनीयः 1/1 – From 8.3.35 शर्परे विसर्जनीयः।; this is आदेश; this is brought by the च to eliminate the possibility for स् आदेश by 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः।.

[LSK] शरि $^{7/1}$ विसर्गस्य $^{6/1}$ विसर्गः $^{1/1}$ वा ^{0}।

विसर्ग is optionally the substitute in the place of विसर्ग when शर् follows. The other option is स्.

[LSK] हरिः शेते, हरिश्शेते ॥ Hari sleeps.

हरिः + शेते

हरिः + शेते 8.3.36 वा शरि । ~ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः

पक्षे

हरि स् + शेते 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः ।

हरि श् + शेते 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

[विधिसूत्रम्] 8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य

पदान्त स् is replaced by रुँ. The last letter of सजुष् शब्द is also replaced by रुँ.

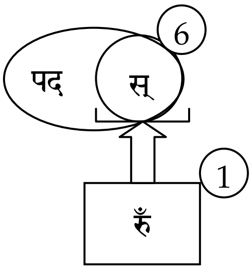

ससजुषोः 6/1 रुँः 1/1 । ~ पदस्य 6/1

2 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- ससजुषोः 6/2 – सः च सजूः च ससजुषौ (ID), तयोः; अ of स is उच्चारणार्थ; सजुष् means friend; adjective to पदस्य.
- रुँः 1/1 – This is आदेश; उँ is इत्.
- पदस्य 6/1 – From 8.1.16 पदस्य।; in स्थानेयोगा षष्ठी.

Since ससजुषोः is adjective to पदस्य, तदन्तविधि by 1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य। is applied. They are understood as "सकारान्तस्य पदस्य" and "सजुष्-शब्दान्तस्य पदस्य", then 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य। is applied.

[LSK] पदान्तस्य 6/1 सस्य 6/1 सजुषः 6/1 च 0 रुँः 1/1 स्यात् III/1 ॥

रुँ is optionally the substitute in the place of पदान्त स् and the last letter of सजुष् शब्द.

Example is given in the next sūtra.

[विधिसूत्रम्] 6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते । ~ उत् अति

रुँ is replaced by short उ, when रुँ is between two short अs.

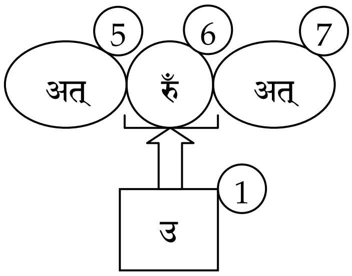

अतः $^{5/1}$ रोः $^{6/1}$ अप्लुतात् $^{5/1}$ अप्लुते $^{7/1}$ । ~ उत् $^{1/1}$ अति $^{7/1}$

4 words in the सूत्र, 2 words as अनुवृत्ति.

- अतः 5/1 – प्रातिपदिक is अत्; तपरकरण is for तत्काल-नियम by 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।; in पूर्वपञ्चमी.
- रोः 6/1 – प्रातिपदिक is रुँ; this excludes रेफ without उँ इत्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अप्लुतात् 5/1 – न प्लुतः अप्लुतः (NT), तस्मात्।, adjective to अतः .
- अप्लुते 7/1 – न प्लुतः अप्लुतः (NT), तस्मिन्।, adjective to अति.
- उत् 1/1 – This is आदेश; from 6.1.111 ऋत उत्।; तपरकरण is just for clarity, as it is विधीयमान, thus does not indicate its सवर्ण.
- अति 7/1 – From 6.1.109 एङः पदान्तादति ।; प्रातिपदिक is अत्; तपरकरण is for तत्काल-नियम by 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।; in परसप्तमी.

रुँ is told in the section of रुँत्व starting from 8.2.66 ससजुषो रुः, which is in त्रिपादी. In this sūtra, रुँत्व is not असिद्धवत् because of सामर्थ्यत्व of the word रोः.

प्लुत is also told in त्रिपादि, in the section starting from 8.2.82. अप्लुतात् and अप्लुते in this sūtra also indicate that they are not असिद्धवत्.

[LSK] अप्लुतात् $^{5/1}$ अतः $^{5/1}$ परस्य $^{6/1}$ रोः $^{6/1}$ उः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ अप्लुते $^{7/1}$ अति $^{7/1}$ ।

उ is the substitute in the place of रुँ which is preceded by a short अ, when a short अ follows.

[LSK] शिवोऽर्च्यः॥

शिव + सुँ + अर्च्यः	सुप्-प्रत्यय सुँ is suffixed by 4.1.2 स्वौजसमौट्छस्...।
शिवस् + अर्च्यः	उँ is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।, अनुबन्धलोपः by 1.3.9 तस्य लोपः।
	Being सुबन्त, पदसंज्ञा is given by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।
शिवरुँ + अर्च्यः	8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
शिवर् + अर्च्यः	उँ is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।, अनुबन्धलोपः by 1.3.9 तस्य लोपः।
शिव उ + अर्च्यः	6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते । ~ उत् अति
शिवो + अर्च्यः	6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि संहितायाम् पूर्वपरयोः एकः
शिवोऽर्च्यः	6.1.109 एङः पदान्तादति । ~ पूर्वः संहितायाम् पूर्वपरयोः एकः

Note that अ + उ inside पद has precedence to उ + अ between two पद्s, because कार्य inside पद is अन्तरङ्ग, more intimate, than कार्य between two पद्s, which is called बहिरङ्ग.

[विधिसूत्रम्] 6.1.114 हशि च । ~ अप्लुतात् अतः रोः उत्

The replacement of रुँ with उ happens also when what is following is हश्.

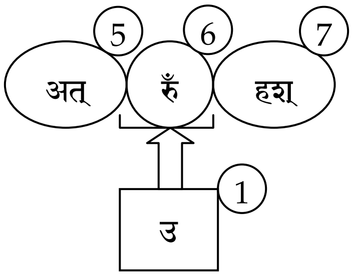

हशि $^{7/1}$ च ^{0} । ~ अतः $^{5/1}$ अप्लुतात् $^{5/1}$ रोः $^{6/1}$ उत् $^{1/1}$

2 words in the सूत्र, 4 words as अनुवृत्ति.

- हशि 7/1 – प्रत्याहार हश्; all the soft consonants; in परसप्तमी.
- च 0 – This connects with the previous sūtra, as told by "तथा" in वृत्ति.
- अतः 5/1 – प्रातिपदिक is अत्; तपरकरण is for तत्काल-नियम by 1.1.70 तपरस्तत्कालस्य।; in पूर्वपञ्चमी.
- रोः 6/1 – प्रातिपदिक is रुँ; this excludes रेफ without उँ इत्; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- अप्लुतात् 5/1 – न प्लुतः अप्लुतः (NT), तस्मात्।, adjective to अतः .
- उत् 1/1 – This is आदेश; from 6.1.111 ऋत उत्।.

[LSK] तथा ^{0} ।

उ is the substitute in the place of रुँ which is preceded by a short अ, when हश् follows.

[LSK] शिवो वन्द्यः ॥

शिव + सुँ + वन्द्यः	सुप्-प्रत्यय सुँ is suffixed by 4.1.2 स्वौजसमौट्छस्...।
शिवस् + वन्द्यः	उँ is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।, अनुबन्धलोपः by 1.3.9 तस्य लोपः।
	Being सुबन्त, पदसंज्ञा is given by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।
शिवरुँ + वन्द्यः	8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।
शिवर् + वन्द्यः	उँ is इत् by 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्।, अनुबन्धलोपः by 1.3.9 तस्य लोपः।
शिव उ + वन्द्यः	6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते । ~ उत् अति
शिवो + वन्द्यः	6.1.87 आद्गुणः । ~ अचि संहितायाम् पूर्वपरयोः एकः

[विधिसूत्रम्] 8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ~ रोः

रुँ which is preceded by भो, भगो, अघो, or अवर्ण is replaced by य्, when अश् is following.

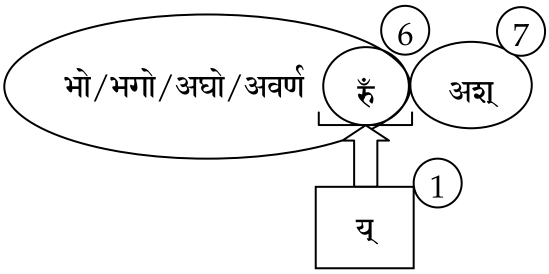

भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य $^{6/1}$ यः $^{1/1}$ अशि $^{7/1}$ । ~ रोः $^{6/1}$

3 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य 6/1 – भोः च भगोः च अघोः च अः च भोभगोअघोआः (ID)।; भोस्, भगोस्, and अघोस् are exclamations ending with स्; here in this sūtra, the forms without स्, namely, भो, भगो, अघो, are compounded; सन्धि-अभाव between भगो and अघो, as well as अघो and अ is सौत्र, belonging to sūtra; ते पूर्वे यस्मात् सः भो-भगो-अघो-अपूर्वः (115B), तस्य।; this can be understood as भोपूर्वस्य, भगोपूर्वस्य अघोपूर्वस्य, and अवर्णपूर्वस्य; adjective to रोः.
- यः 1/1 – This is आदेश; अ of य is उच्चारणार्थ.
- अशि 7/1 – प्रत्याहार अश्; all the vowels and soft consonants; in परसप्तमी.
- च 0 – This connects with the previous sūtra, as told "तथा" in वृत्ति.
- रोः 6/1 – प्रातिपदिक is रुँ; this excludes रेफ without उँ इत्; in स्थानेयोगा षष्ठी.

[LSK] एतत्-पूर्वस्य $^{6/1}$ रोः $^{6/1}$ य-आदेशः $^{1/1}$ अशि $^{7/1}$ ।

य् is the substitute in the place of रुँ which is preceded by भो, भगो, अघो, or अवर्ण, when अश् follows.

[LSK] भोस् भगोस् अघोस् इति ^{0} स-अन्ताः $^{1/3}$ निपाताः $^{1/3}$।

These exclamations are स्-ending निपातs, listed in चादिगण.

भोस् is used for addressing several persons.

भगोस् is used for addressing Bhagavān.

अघोस् is used for addressing पापिन्s.

भोस्, भगोस्, अघोस् are in चादिगण. निपात-संज्ञा is given by 1.4.57 चादयोऽसत्त्वे।.

To निपातसंज्ञक words, अव्यय-संज्ञा is given by 1.1.37 स्वरादिनिपातमव्ययम् ।.

They all having meaning, प्रातिपदिक-संज्ञा is given by 1.2.45 अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

By being प्रातिपदिक, सुप्-प्रत्यय is added by 4.1.2 स्वौजसमौट्छस्...। ~ प्रातिपदिकात्

By being अव्ययसंज्ञक word, सुप्-प्रत्यय is elided by 2.4.82 अव्ययादाप्सुपः।

By being सुबन्त, पद-संज्ञा is given by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।

By getting पदसंज्ञा, 8.2.66 ससजुषो रुँः । is applicable.

भोस् + देवाः

भोरुँ + देवाः 8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

भोय् + देवाः 8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

[LSK] तेषाम् $^{6/3}$ रोः $^{6/1}$ यत्वे $^{7/1}$ कृते $^{7/1}$ ॥

Of these three निपातs (भो, भगो, and अघो), रुँ is replaced by य् – (to be continued)

लघुसिद्धान्तकौमुदीकार shows examples for those three निपातs first.

[विधिसूत्रम्] 8.3.22 हलि सर्वेषाम् । ~ भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः

य् which is preceded by भो, भगो, अघो, or अवर्ण is elided, when हल् is following, according to the opinion of all the teachers.

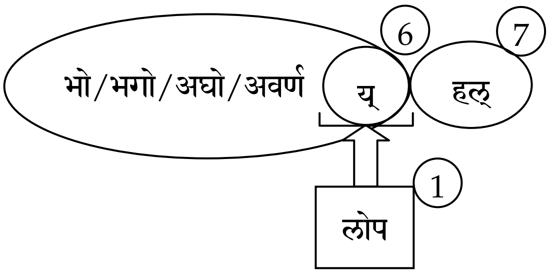

हलि $^{7/1}$ सर्वेषाम् $^{6/3}$ । ~ भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य $^{6/1}$ यस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$

2 words in the सूत्र, 3 words as अनुवृत्ति.

- हलि 7/1 – प्रत्याहार हल्; all the consonants; in परसप्तमी.
- सर्वेषाम् 6/3 – आचार्याणाम् मते ।; in the opinion of all the grammarians; this makes the rule नित्य.
- भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य 6/1 – Same as above; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- यस्य 6/1 – From 8.3.18 व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य।, only य् in 6th case is taken; अ of य is उच्चारणार्थ; in स्थानेयोगा षष्ठी.
- लोपः 1/1 – This is आदेश; from 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य।.

[LSK] भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य $^{6/1}$ यस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ हलि $^{7/1}$ ।

लोप is the substitute in the place of य् which is preceded by भो, भगो, अघो, or अवर्ण, when हल् follows.

[LSK] भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि॥

भोस् + देवाः

भोरुँ + देवाः 8.2.66 ससजुषो रुँः । ~ पदस्य with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

भोय् + देवाः 8.3.17 भोभगोअभोअपूर्वस्य योऽशि ।

भो + देवाः 8.3.22 हलि सर्वेषाम् । ~ भोभगोअभोअपूर्वस्य यस्य लोपः

[विधिसूत्रम्] 8.2.69 रोऽसुपि । ~ अहन्

The last letter of अहन् is replaced by र् when सुप् is not following.

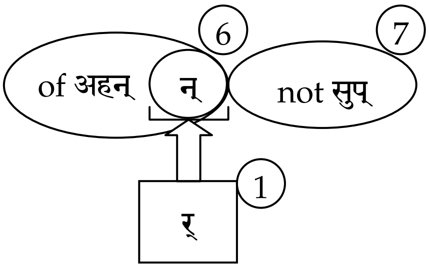

रः $^{1/1}$ असुपि $^{7/1}$ । ~ अहन् $^{6/1}$

2 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- रः 1/1 – This is आदेश; अ of र is उच्चारणार्थ.
- असुपि 7/1 – न सुप् असुप् (NT), तस्मिन्।; in परसप्तमी.
- अहन् 6/1 – From 8.2.68 अहन्।; in स्थानेयोगा षष्ठी; विभक्ति is लुप्त, elided.

[LSK] अह्नः $^{6/1}$ रेफ-आदेशः $^{1/1}$ न ^{0} तु ^{0} सुपि $^{7/1}$ ।

र् is the substitute in the place of the last letter of अहन्, when सुप् is not following.

[LSK] अहरहः । अहर्गुणः ॥

अहन् + सुँ + अहन् + सुँ   द्विरुक्तिः by 8.1.4 नित्यवीप्सयोः । ~ सर्वस्य द्वे

अहन् + अहन्   7.1.23 स्वमोर्नपुंसकात् । ~ लुक्

A प्रत्यय which is elided by लुक्-elision does not become the निमित्त for a rule which causes change on its अङ्ग by 1.1.163 न लुमताङ्गस्य ।

अहर् + अहन्   8.2.69 रोऽसुपि । ~ अहन् with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

अहर् + अहर्   8.2.69 रोऽसुपि । ~ अहन् with the help of 1.1.52 अलोऽन्त्यस्य ।

अहर् + अहः   8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ पदस्य

[विधिसूत्रम्] 8.3.14 रो रि । ~ लोपः

र् is elided when another र् follows.

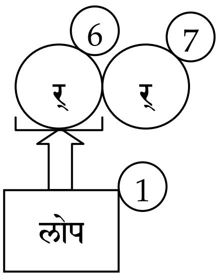

रः 6/1 रि 7/1 । ~ लोपः 1/1

2 words in the सूत्र, 1 word as अनुवृत्ति.

- रः 6/1 – In स्थानेयोगा षष्ठी;
- रि 7/1 – In परसप्तमी.
- लोपः 1/1 – This is आदेश.

[LSK] रेफस्य 6/1 रेफे 7/1 परे 7/1 लोपः 1/1 ।

लोप is substitute in the place of र् when र् follows.

[विधिसूत्रम्] 6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

When ढ् or र् is elided, the अण् before the cause of that elision gets elongated.

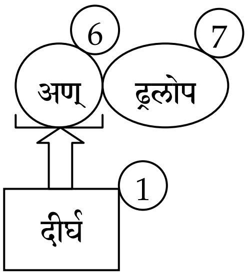

ढ्रलोपे 7/1 पूर्वस्य 6/1 दीर्घः 1/1 अणः 6/1 ।

4 words in the सूत्र, no word is required as अनुवृत्ति.

- ढ्रलोपे 7/1 – ढ् च र च ढ्र (ID)।; अ of र् is उच्चारणार्थ; ढ्रौ 2/2 लोपयति ढ्रलोपः (UT)।; ढ्र + औट् + लुप् + णिच् + अण्।; indicating that which caused the elision of ढ् or र्; ढ्रलोपः can be said to be ढ्रलोपनिमित्तः, a cause for the elision of ढ् or र्; ढ् and र् are elided by 8.3.13 ढो ढे लोपः। 8.3.14 रो रि।, thus ढ्रलोपनिमित्तः can be either ढ् or र्; in परसप्तमी.
- पूर्वस्य 6/1 – Before the ढ्रलोप; adjective to अणः.[29]
- अणः 6/1 – प्रत्याहार अण्; being अविधीयमान, by 1.1.69 अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।, अवर्ण इवर्ण and उवर्ण are indicated; in स्थानेयोगा षष्ठी;
- दीर्घः 1/1 – This is आदेश. परिभाषा 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः। is required.

[LSK] ढ-रेफयोः 6/2 लोपनिमित्तयोः 7/2 (सतोः 7/2 ताभ्याम् 5/2) पूर्वस्य 6/1 अणः 6/1 दीर्घः 1/1 स्यात् III/1 ।

दीर्घः is substitute in the place of अण्, which is before the cause of elision of ढ् or र्.

---

[29] Because of 1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य।, by hearing ढ्रलोपे in 7th case, पूर्वस्य is understood. However, the mentioning of पूर्वस्य is redundant because it prevents उत्तरपदे from 6.3.1 अलुगुत्तरपदे। to come. Thus, ढ्रलोप does not have to be in the उत्तरपद.

Since अण् consists of three types of letters, examples are also of three types: अवर्ण, इवर्ण, and उवर्ण followed by ढ् or र् which is the cause of elision of ढ् or र्.

[LSK] पुना रमते । Again, he is delighted.

पुनर् + रमते   पुनर् is रेफान्त-अव्यय word.

पुन + रमते   8.3.14 रो रि । ~ लोपः

पुना + रमते   6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः।, with the help of 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।

[LSK] हरी $^{1/1}$ रम्यः $^{1/1}$ । Hari is beautiful.

हरिस् + रम्यः   After प्रातिपदिक हरि, सुँ is suffixed. पदसंज्ञा is gained by 1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम् ।.

हरिरुँ + रम्यः   8.2.66 ससजुषो रुः। ~ पदस्य

हरिर् + रम्यः   अनुबन्धलोपः ।

हरि+ रम्यः   8.3.14 रो रि । ~ लोपः

हरी + रम्यः   6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः।, with the help of 1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः।

[LSK] शम्भू $^{1/1}$ राजते $^{1/1}$ । Śambhu shines.

Exactly in the same manner as above.

पदकृत्य is done for "अणः".

[LSK] अणः $^{6/1}$ किम् $^{1/1}$? तृढः $^{1/1}$ । वृढः $^{1/1}$ ॥

तृहूँ हिंसायाम् + क्त   3.2.102 निष्ठा । ~ भूते प्रत्यय परश्च धातोः

तृह् + त   अनुबन्धलोपः

तृढ् + त   8.2.31 हो ढः । ~ झलि

तृढ् + ध   8.2.40 झषस्तथोर्धोऽधः ।

तृढ् + ढ   8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

तृ + ढ   8.3.13 ढो ढे लोपः ।

ऋ after त् is not अण्, hence 6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। is not applied.

In the same manner, this sūtra does not apply to वृढः, derived from वृहूँ उद्यमने to raise, with क्त.

Now, लघुसिद्धान्तकौमुदी gives a set-up with sūtras covered in this section, in order to introduce the next sūtra.

[LSK] "मनस् रथः" इति^{0} अत्र^{0} रुँत्वे$^{7/1}$ कृते$^{7/1}$ "हशि च (6.1.114)" इति^{0} उत्वे$^{7/1}$ "रो रि (8.3.14)" इति^{0} लोपे$^{7/1}$ च^{0} प्राप्ते$^{7/1}$ ।

In the case of "मनस् रथः", after making रुँत्व (by 8.2.66 ससजुषो रुः।), there are two possibilities: उत्व for रुँ by 6.1.114 हशि च । or लोप for रेफ by 8.3.14 रो रि ।.

मनसः रथः मनोरथः (6T) ।

मनस् + ङस् + रथ + सुँ   2.2.8 षष्ठी । ~ समासः तत्पुरुषः, 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

मनस् + रथ   2.4.71 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ~ लुक्

मनरुँ + रथ   8.2.66 ससजुषो रुः। ~ पदस्य

मन उ + रथ   उत्व for रुँ by 6.1.114 हशि च । ~ अप्लुतात् अतः रोः उत्

OR

मन + रथ   लोप for रेफ by 8.3.14 रो रि । ~ लोपः

Since there are two sūtras which are applicable in one place at the same time, we need a परिभाषासूत्र. The next sūtra gives a criterion for judgment.

[परिभाषासूत्रम्] 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

When two sūtras are applicable in one place at the same time, the one with bigger number is taken.

विप्रतिषेधे$^{7/1}$ परम्$^{1/1}$ कार्यम्$^{1/1}$।

3 words in the सूत्र, no word is required as अनुवृत्ति.

- विप्रतिषेधे 7/1 – When two sūtras are applicable in one place; in सतिसप्तमी.
- परम् 1/1 – The latter one; adjective to कार्यम्.
- कार्यम् 1/1 – The effect.

[LSK] तुल्य-बल-विरोधे$^{7/1}$ परम्$^{1/1}$ कार्यम्$^{1/1}$ स्यात्$^{III/1}$ ।

When two sūtras are applicable in one place at the same time, the change which has a latter number should be applied.

The word in the sūtra विप्रतिषेध is told as तुल्यबलविरोध, is explained in टिप्पणी.

[LSK टिप्पणी ५] अन्यत्र ^{0} अन्यत्र ^{0} लब्ध-अवकाशयोः $^{6/2}$ (सूत्रयोः $^{6/2}$) एकत्र ^{0} युगपत् ^{0} प्राप्तिः $^{1/1}$ तुल्यबलविरोधः $^{1/1}$।

Applicability in one place at the same time of two sūtras, which have their own sphere of operation is called तुल्यबलविरोधः, contradiction or quarrel of two things which have the same strength.

In the case of पुना रमते, only 8.3.14 रो रि । is applicable and 6.1.114 हशि च । has no scope. Similarly, in the case of शिवो वन्द्यः, only 6.1.114 हशि च । is applicable and 8.3.14 रो रि ।has no scope. This means that they have their own scope of operation, अवकाश.

[LSK] इति ^{0} लोपे $^{7/1}$ प्राप्ते $^{7/1}$ ।

By this sūtra 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम्।, because 8.3.14 रो रि । ~ लोपः has bigger number than 6.1.114 हशि च । ~ उत्, लोप is applicable, but…

[LSK] "पूर्वत्रासिद्धम् (8.2.1)" इति ^{0} "रो रि (8.3.14)" इति ^{0} अस्य $^{6/1}$ असिद्धत्वात् $^{5/1}$ उत्वम् $^{1/1}$ एव ^{0} ।

Because of 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम् ।, the sūtra 8.3.14 रो रि । is as good as non-existent. Thus उत्व by 6.1.114 हशि च । is to be taken.

[LSK] मनोरथः ॥

मनस् + रथ

मनरुँ + रथ 8.2.66 ससजुषो रुँः। ~ पदस्य

By 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम्।, 8.3.14 रो रि । was प्राप्त. However, from the standpoint of 6.1.114 हशि च ।, 8.3.14 रो रि । does not exist by the arrangement taught by 8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम् ।. Thus उत्व by 6.1.114 हशि च । takes place.

मन उ + रथ 6.1.114 हशि च । ~ अप्लुतात् अतः रोः उत्

मनो+ रथ 6.1.87 आद्गुणः । ~ एकः पूर्वपरयोः अचि संहितायाम्

मनोरथ

More examples for this परिभाषा 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम् । will be seen in later sections.

Note:

When two sūtras are applicable in one place, the following परिभाषा explains which sūtra is stronger:

(परिभाषा) पूर्वपर-नित्य-अन्तरङ्ग-अपवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः।

परसूत्र to पूर्वसूत्र, नित्य to अनित्य, अन्तरङ्ग to बहिरङ्ग, and अपवाद to उत्सर्ग. Among these four types of comparison, the latter is the more effective.

Four types of comparison:

1) पूर्व-पर

This is told by 1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

2) नित्य-अनित्य

कृताकृत-प्रसङ्गी यः विधिः सः नित्यः। A विधि which is applicable both before and after another विधि is applied.

Let both विधि A and विधि B be applicable in one place at the same time. If विधि B is applicable even after applying विधि A, but विधि A becomes non-applicable after applying विधि B, then विधि B is considered to be नित्य and विधि A is considered to be अनित्य.

3) अन्तरङ्ग-बहिरङ्ग

विधि between धातु and तिङ्-प्रत्यय is अन्तरङ्ग, while विधि between उपसर्ग and धातु is बहिरङ्ग. विधि between उपसर्ग and धातु is अन्तरङ्ग, while विधि between another पद and उपसर्ग is बहिरङ्ग.

4) उत्सर्ग-अपवाद

When विधि A has no applicability outside the scope of विधि B, विधि A is said to be निरवकाश or अपवाद, and has to be taken, while विधि B is called उत्सर्ग.

[विधिसूत्रम्] 6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

सुँ of एषः and सः is elided when हल् follows. They should not be एषकः, सकः, अनेषः, or असः.

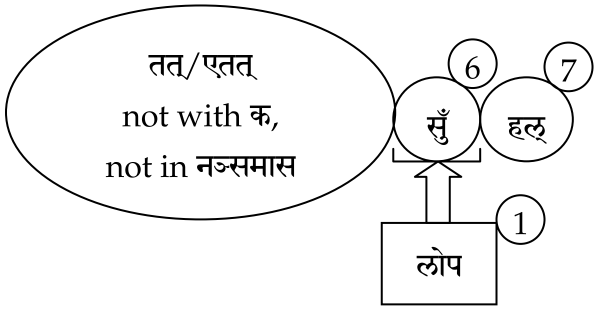

एतत्तदोः $^{6/2}$ सुलोपः $^{1/1}$ अकोः $^{6/2}$ अनञ्समासे $^{7/1}$ हलि $^{7/1}$ ।

5 words in the सूत्र, no word is required as अनुवृत्ति.

- एतत्तदोः 6/2 – एतत् च तत् च एतत्तदौ (ID), तयोः।; सम्बन्धे षष्ठी to सु of सुलोपः.
- सुलोपः 1/1 – This is आदेश; सोः लोपः सुलोपः (6T)।.[30]
- अकोः 6/2 – अविद्यमानः क् ययोः तौ अकौ (NB), तयोः।; adjective to एतत्तदोः.
- अनञ्समासे 7/1 – न नञ्समासः अनञ्समासः (NT), तस्मिन्।; in अधिकरणे सप्तमी.
- हलि 7/1 – प्रत्याहारः हल्; all the consonants; in परसप्तमी.

[LSK] अककारयोः $^{6/2}$ एत-तदोः $^{6/2}$ यः $^{1/1}$ सुँः $^{1/1}$ तस्य $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ हलि $^{7/1}$ न ^{0} तु ^{0} नञ्समासे $^{7/1}$ ।

लोप is the substitute in the place of सुँ of एतत् and तत् word, which do not have अकच्-प्रत्यय and not in नञ्समास, when हल् follows.

When एतत् and तत् are to be suffixed by सुँ, they are naturally in प्रथमा एकवचनम्. Thus their forms are एषः and सः. When एतत् and तत् in नपुंसकलिङ्ग and स्त्रीलिङ्ग are in प्रथमा एकवचनम्, सुँ is elided by 7.1.23 स्वमोर्नपुंसकात्। and 6.1.68 हल् ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।, respectively. Thus there is no occasion for this sūtra.

---

[30] एतत्तदोः is only connected only to one part of सुलोपः. This kind of connection is called एकदेश-अन्वयः, and does not fulfil one of the requirements, सामर्थ्य, for qualifying word to be compounded. This can be exempted by being सौत्र, or by dividing the word सुलोप into सु with लुप्तषष्ठी and लोपः.

Examples for एतत् and तत्, respectively.

[LSK] एष विष्णुः ।

एषस् विष्णुः

एष विष्णुः 6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

[LSK] स शम्भुः ।

सस् शम्भुः

स शम्भुः 6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

पदकृत्यs for three words in the sūtra are done.

[LSK] अकोः किम्? एषको रुद्रः ।

There is a तद्धित-प्रत्यय called अकच् in स्वार्थे. This अकच्-प्रत्यय comes before टि of अङ्ग. When this अकच्-प्रत्यय is suffixed to एतत् and तत्, this sūtra does not apply.

एत् + अकच् + अद् 5.3.71 अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। ~ तद्धिताः प्रत्ययः परश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्

एत् + अक + अद् 1.3.3 हलन्त्यम् । 1.3.9 तस्य लोपः।

एतकद् 6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

Being तद्धितान्त word, प्रातिपदिक-संज्ञा is given by 1.2.46 कृत्तद्धितसमासाश्च । ~ प्रातिपदिकम्

एतकद् + सुँ + रुद्रः

एतक अ + स् + रुद्रः 7.2.102 त्यदादीनामः । ~ विभक्तौ

एतक + स् + रुद्रः 6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

एसक + स् + रुद्रः 7.2.106 तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

एषक + स् + रुद्रः 8.3.59 आदेशप्रत्यययोः ।

सुलोप does not happen because of the word अकोः.

एषक + रुँ + रुद्रः 8.2.66 ससजुषो रुँः। ~ पदस्य

एषक + उ + रुद्रः 6.1.114 हशि च । ~ अप्लुतात् अतः रोः उत्

एषको + रुद्रः 6.1.87 आद्गुणः ।

In the same manner, when अकच् is added to तद्, it would be: सको रुद्रः।.

[LSK] अनञ्समासे किम्? असः शिवः ।[31]

न सः असः ।

नञ् + तद् + सु

नञ् + तद् 2.4.71 सुपो धातुप्रातिकदिकयोः । ~ लुक्

अ + तद् 6.3.73 नलोपो नञः ।

अतद् + सु + शिवः

अत अ + स् + शिवः 7.2.102 त्यदादीनामः । ~ विभक्तौ

अत + स् + शिवः 6.1.97 अतो गुणे । ~ पररूपम्

अस + स् + शिवः 7.2.106 तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

सुलोप does not happen because of the word अनञ्समासे.

अस + रुँ + शिवः 8.2.66 ससजुषो रुँः। ~ पदस्य

असः + शिवः 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः। ~ पदस्य

In the same manner, अनेषः शिवः।.

[LSK] हलि किम्? एषोऽत्र ॥

Consonant should follow.

When vowel follows, if it is a short अ, रुँत्व by 8.2.66 ससजुषो रुँः। and उत्व by 6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते। will take place. If a vowel other than short अ follows, रुँत्व by 8.2.66 ससजुषो रुँः। and य्-आदेश by 8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।, and optional य्-लोप by 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य।, then एष ईशः।.

---

[31] अनञ्समासे is प्रसज्यप्रतिषेध. If it were taken as पर्युदास, there would be सदृग्ग्रहण, i.e. something in the same जाति, class, to नञ्समास should be understood. Then एतद् and तद् should be in any समास other than नञ्समास. If that were so, एष रुद्रः, or स शिवः would not be possible. This is why अनञ्समासे is understood as प्रसज्यप्रतिषेध.

[विधिसूत्रम्] 6.1.134 सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ~ सुलोपः

सु of "सः", which is followed by अच्, is elided if the measure of a verse is fulfilled when the elision is done.

सः $^{6/1}$ अचि $^{7/1}$ लोपे $^{7/1}$ चेत् ^{0} पादपूरणम् $^{1/1}$ । ~ सुलोपः $^{1/1}$

5 words in the सूत्र; 1 word as अनुवृत्ति

- सः 6/1 – This is अनुकरण (mimicking of sound) of तद् in 1/1; लुप्तषष्ठी-अन्त, a word which ends with an elided 6th case suffix; in सम्बन्धे षष्ठी to सु of सुलोपः.
- अचि 7/1 – प्रत्याहारः अच्; all the vowels; in परसप्तमी.
- लोपे 7/1 – In सतिसप्तमी.
- चेत् 0 – "If".
- पादपूरणम् 1/1 – पादानां पूरणम् (6T)।; fulfilment of measurement of verse.
- सुलोपः 1/1 – From 6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।; this is आदेश.

[LSK] "सः" इति ^{0} अस्य $^{6/1}$ सोः $^{6/1}$ लोपः $^{1/1}$ स्यात् $^{III/1}$ अचि $^{7/1}$ पादः $^{1/1}$ चेत् ^{0} लोपे $^{7/1}$ सति $^{7/1}$ एव ^{0} पूर्य्येत $^{III/1}$ ।

लोप is the substitute of सुँ of "सः" followed by अच्, if the measurement of the verse would fulfilled only when the लोप is there.

[LSK] सेमामविड्ढि प्रभृतिम् ।

This mantra is from ऋग्वेद 2.24, in जगती छन्दः. The wording without sandhi "सः इमाम् अविड्ढि प्रभृतिम्" … can fit to this measure only if this sūtra 6.1.134 सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ~ सुलोपः is applied. After सुलोप, गुणसन्धि is applied.

[LSK] सैष दाशरथी रामः ॥

This is in अनुष्टुप्-छन्दः. "सः एषः दाशरथिः रामः" with 6.1.134 सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।, वृद्धिसन्धि is applied. Notice that 8.3.14 रो रि। and 6.3.11 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। are applied for दाशरथिः.

[LSK] इति विसर्गसन्धिः ॥

Thus ends the section of विसर्गसन्धि.

Summary of विसर्गसन्धि

The topic of विसर्गसन्धि is well summarized by the विसर्गसन्धि chart in Sanskrit Grammar for Vedanta Students Volume 2.

In fact, विसर्गसन्धि is actually about the change of रेफ. The causes of the change are:

1. The preceding letter, which can be only vowels.
2. The following letter, which can be any letter.
3. Whether the रेफ is from रुँ or otherwise.

In the chart, the preceding letters are in rows. The following letters are in columns.

In the beginning stage, the whole area of the chart is covered by रेफ, either of रुँत्व (a.) or by itself, such as रेफ-ending अव्यय words (b.).

a. रुँत्व from पदान्त-सकारः

शिव + सुँ (1/1)

शिवस् 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।, 1.3.9 तस्य लोपः।

शिवरुँ 8.2.66 ससजुषो रुः ।

शिवर् 1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।, 1.3.9 तस्य लोपः।

b. र् by itself

पुनर् + सुँ (1/1)

पुनर् अव्ययादाप्सुपः।

<table>
<tr><th rowspan="2">पर
पूर्व</th><th colspan="2">अच्</th><th rowspan="2">हश्</th><th colspan="5">खर्</th></tr>
<tr><th>अ</th><th>आ/इच्</th><th>क्/ख्</th><th>च्/छ्/श्</th><th>ट्/ठ्/ष्</th><th>त्/थ्/स्</th><th>प्/फ्</th></tr>
<tr><td>अ</td><td colspan="8" rowspan="3">र् (either र् or रुँ)</td></tr>
<tr><td>आ</td></tr>
<tr><td>इच्</td></tr>
</table>

<u>A. For both र् and रुँ, when खर् follows:</u>

<u>Layer 1: Change of र् to विसर्ग</u>

by 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः।

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ								
आ			र् (either र् or रुँ)			विसर्जनीयः		
इच्								

Note that when अवसान (absence of letter) follows, the operation stops here, as in शिवः.

<u>Layer 2: Change of विसर्ग to स्/विसर्ग/≍</u>

As उत्सर्ग, 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः। covers the whole area to change विसर्ग to स्.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ								
आ			र् (either र् or रुँ)			स्		
इच्								

Then comes its अपवादs:

8.3.36 वा शरि। gives option for the change of विसर्ग to स्, when श्, ष्, or स् follows.

8.3.37 कुप्वोः ≍क ≍पौ च । gives optional जिह्वामूलीय and उपध्मानीय when कु and पु follow.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ				op.		स्		op.
आ			र् (either र् or रुँ)					
इच्				≍		op. विसर्जनीयः		≍

E.g., दुःखम्, पुनः पुनः, शान्तिः शान्तिः, पयःसु.

Layer 3: Change of स् to श्/ष्

श्चुत्व and ष्टुत्व by 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः। and 8.4.41 ष्टुना ष्टुः। when स् is followed by चवर्ग and टवर्ग.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ				op. ≍	श्	ष्	स्	op. ≍
आ			र् (					
इच्					op. विसर्जनीयः			

E.g., रामश्च, रामष्टीकते, शान्तिश्शान्तिः, रामष्षष्ठः.

The rest remains as स्. E.g., रामस्तरति.

B. Only for रुँ, when अवर्ण precedes and अश् follows:

Layer 1: Change of रुँ to य्

by 8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि।

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ	रुँ -> य्							
आ				रुँ				
इच्								

Layer 2: Elision of य्

By 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य। covers the whole area to elide the य् optionally.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ	Op. लोपः							
आ				रुँ				
इच्								

8.3.22 हलि सर्वेषाम् । gives नित्य (compulsory) elision of य् when हल् follows.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ	Op. लोपः		लोपः					
आ				रुँ				
इच्								

E.g., देवा अत्व, अर्जुन उवाच, गुणा गुणेषु.

<u>अपवाद to Layer 1: Change of रुँ to उ</u>

When रुँ is after अत् and followed by अत्, रुँ is replaced by उ, by 6.3.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते।.

When रुँ is after अत् and followed by हश्, रुँ is replaced by उ, by 6.3.114 हशि च।.

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ् /श्	ट्/ठ् /ष्	त्/थ् /स्	प्/फ्
अ	उ		उ					
आ		Op. लोपः	लोपः	रुँ				
इच्								

With the preceding अ, गुणसन्धि by 6.1.87 आद्गुणः।.

When अत् follows, पूर्वरूपसन्धि by 6.1.109 एङः पदान्तादति।

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ् /श्	ट्/ठ् /ष्	त्/थ् /स्	प्/फ्
अ	ओऽ		ओ					
आ		Op. लोपः	लोपः	रुँ				
इच्								

E.g., शिवोऽहम्, शिवो वन्द्यः.

When रेफ is not of रुँ, none of these changes happen. E.g., पुनरपि, पुनरुक्तिः, पुनर्जन्म.

<u>C. For both र् and रुँ, when र् follows:</u>

<u>Layer 1: elision of र्</u>

By 8.3.14 रो रि। ~ लोपः

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्	र्	क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ			लो					
आ			पः	र् (either र् or रुँ)				
इच्								

After the elision, if the preceding letter is अण्, it is elongated by 6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः।. E.g., पुना रमते, हरी रम्यः, शम्भू राजते.

If the रेफ is of रुँ and preceded by अवर्ण, changes for रुँ take precedence. E.g., मनोरथः.

If the रेफ is not of रुँ, and preceded by अवर्ण, लोप of रेफ by 8.3.14 रो रि । takes place. E.g., पुना रमते.

The area not covered by any of the sūtras so far, which is इच् as its पूर्व and अश् as its पर remains as र्. E.g., ऋषिरत्र, ऋषिरास्ते, गुरुरेव, ऋषिर्भवति.

Putting all together:

पर / पूर्व	अच्		हश्	खर्				
	अ	आ/इच्		क्/ख्	च्/छ्/श्	ट्/ठ्/ष्	त्/थ्/स्	प्/फ्
अ	ओऽ		ओ	op.			स्	op.
आ	Op. लोपः		लोपः	≍	श्	ष्		≍
इच्		र्	पः		op. विसर्जनीयः			

A. पदान्त र् (of both रुँ and र्)

1) इच् + र् + अश्

Ex. गुरुरेव । ऋषिर्भवति।

1)-1 इ, उ + र् + र्

Ex. हरी रम्यः । शम्भू राजते ।

2) अच् + र् + खर्

अच् + : + खर् 8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ~ पदस्य

2)-1 अच् + स् + खर् 8.3.34 विसर्जनीयस्य सः ।

Ex. नमस्ते ।

2)-2 अच् + ≍ + कु/पु 8.3.37 कुप्वोः ≍क ≍पौ च ।

Ex. दु≍खम् । पुन≍पुनः ।

2)-3 अच् + श् + चु/श् 8.4.40 स्तोः श्चुना श्चुः ।

Ex. रामश्च ।

2)-4 अच् + ष् + टु/ष् 8.4.41 ष्टुना ष्टुः । ~ स्तोः

Ex. रामष्टीकते ।

B. पदान्त स् becomes रुँ by 8.2.66 ससजुषो रुः।

1) अ + रुँ + अ

अ + उ + अ 6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते । ~ उत् अति

ओऽ 6.1.87 आद्गुणः।, 6.1.109 एङः पदान्तादति। ~ पूर्वः

Ex. शिवोऽच्यः ।

2) अ + रुँ + हश्

अ + उ + हश् 6.1.114 हशि च । ~ अतः अप्लुतात् रोः उत् अति

ओ + हश् 6.1.87 आद्गुणः।

Ex. शिवो वन्द्यः ।, मनोरथः ।

3) आ + रुँ + अश्

आ + य् + अश् 8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ~ रोः

3)-1 आ + अश् 8.3.19 लोपः शाकल्यस्य । ~ यस्य (विकल्पः)

Ex. देवा आगच्छन्ति ।

3)-2 आ + हल् 8.3.22 हलि सर्वेषाम् । ~ लोपः यस्य (विकल्पः)

Ex. गुणा गुणेषु ।

C. पदान्त र् (रेफान्त-अव्ययानि such as पुनर्, प्रातर्, and 5/1 and 6/1 of ऋदन्त, such as कर्तुर्)

1) अ + र् + अ

Ex. पुनरपि। (in contrast to शिवोऽहम्।)

2) अ + र् + इश्

Ex. पुनरुक्तिः । (in contrast to अर्जुन उवाच।), पुनर्जन्म। (in contrast to शिवो वन्द्यः।)

3) अ + र् + र्

अ + र् 8.3.14 रो रि । ~ लोपः

आ + र् 6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः।

Ex. पुना रमते।(in contrast to मनोरथः।)

D. एषः and सः

1) एषः/सः + अ

एषोऽ/सोऽ

Ex. एषोऽयम्।, सोऽहम्। (same as A. 1))

2) एषः/सः + आ/इच्

Ex. एष उच्यते। स उच्यते। (same as A. 3)-1)

3) एषः/सः + हल्

एष/स + हल् 6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि।

Ex. एष विष्णुः। स शिवः।

[LSK] इति [0] पञ्चसन्धिप्रकरणम् [1/1] ॥

Thus ends the section of five सन्धि.

Even though there are only three सन्धि sections in लघुसिद्धान्तकौमुदी, सन्धि is known to be five in number in tradition. According to लघुसिद्धान्तकौमुदी टिप्पणीकार, the five types of सन्धि are:

1. अच्सन्धिः
2. हल्सन्धिः
3. विसर्गसन्धिः
4. स्वादिसन्धिः

   This is included in लघुसिद्धान्तकौमुदी under हल्सन्धि.
5. अनुस्वारसन्धिः

   This is included in लघुसिद्धान्तकौमुदी under हल्सन्धि.

In सिद्धान्तकौमुदी, the five सन्धिs are told to be:

1. अच्सन्धिः
2. अचिसन्धौ प्रकृतिभावः
3. हल्सन्धिः
4. विसर्गसन्धिः
5. स्वादिसन्धिः

Since प्रकृतिभाव is about absence of सन्धि, it is not counted as सन्धि by itself.

Index

अ

अकः सवर्णे दीर्घः 6.1.101......153

अचश्च 1.2.28......53

अचोऽन्त्यादि टि 1.1.64......146

अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः 1.1.69......85

अतो रोरप्लुतादप्लुते 6.1.113......267

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा 8.3.2......244

अदर्शनं लोपः 1.1.60......73

अदेङ् गुणः 1.1.2......116

अनचि च 8.4.47......99

अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः 8.3.4......245

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः 8.4.58......224

अनेकाल् शित् सर्वस्य 1.1.55......42, 160

अन्तादिवच्च 6.1.85......151

अलोऽन्त्यस्य 1.1.52......39, 103

अवङ् स्फोटायनस्य......163

आ

आदिरन्त्येन सहेता 1.1.71......75

आदिर्ञिटुडवः 1.3.5......17

आदेः परस्य 1.1.54......41, 212

आद् गुणः 6.1.87......119

आद्यन्तौ टकितौ 1.1.46......48, 232

इ

इको गुणवृद्धी 1.1.3......51

इको यणचि 6.1.77......93

इन्द्रे च......165

उ

उच्चैरुदात्तः 1.2.29......77

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य 8.4.61......210

उपदेशेऽजनुनासिक इत्......14

उपदेशेऽजनुनासिक इत् 1.3.2......122

उपसर्गाः क्रियायोगे 1.4.58......140

उपसर्गादृति धातौ 6.1.91......142

उरण् रँपरः 1.1.51......50, 124

ऊ

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः 1.2.27......76

ए

एङः पदान्तादति 6.1.109......155

एङि पररूपम् 6.1.94......144

एचोऽयवायावः 6.1.78......107

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि 6.1.132......280

एत्येधत्यूठ्सु 6.1.89......133

ओ

ओमाङोश्च 6.1.95......149

क

कानाम्रेडिते 8.3.12......259

कुप्वोः ≍क≍पौ च 8.3.37......256

ख

खरवसानयोर्विसर्जनीयः 8.3.15......246

खरि च 8.4.55......215

ङ

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् 8.3.32......241

ङिच्च 1.1.53......40, 161

ङ्णोः कुक्टुक् शरि 8.3.28......233

च

चुटू 1.3.7......19

छ

छे च 6.1.73......260

झ

झयो होऽन्यतरस्याम् 8.4.62......217

झरो झरि सवर्णे 8.4.65 214
झलां जशोऽन्ते 8.2.39 203
झलां जश् झशि 8.4.53 101

ड

डः सि धुट् 8.3.29 236

ढ

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः 6.3.111 275

त

तपरस्तत्कालस्य 1.1.70 117
तस्मादित्युत्तरस्य 1.1.67 .... 34, 96, 211
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य 1.1.66 .... 32, 95
तस्य परमाम्रेडितम् 8.1.2 258
तस्य लोपः 1.3.9 .... 21, 74
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् 1.1.9 80
तोः षि 8.4.43 202
तोर्लि 8.4.60 208

द

दूराद्धूते च 166

न

न पदान्ताट्टोरनाम् 8.4.42 198
न विभक्तौ तुँस्माः 1.3.4 16
नपरे नः 8.3.27 231
नश्च 8.3.30 238
नश्चापदान्तस्य झलि 8.3.24 222
नश्छव्यप्रशान् 8.3.7 253
नीचैरनुदात्तः 1.2.30 77
नॄन् पे 8.3.10 255

प

पदान्ताद्वा 6.1.76 261
परः सन्निकर्षः संहिता 1.4.109 88
पुमः खय्यम्परे 8.3.6 251
पूर्वत्रासिद्धम् 8.2.1 128

भ

भूवादयो धातवः 1.3.1 141
भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि 8.3.17 270

म

मिदचोऽन्त्यात् परः 1.1.47 49
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः 1.1.8 78
मो राजि समः क्वौ 8.3.25 226
मोऽनुस्वारः 8.3.23 221

य

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् 1.3.10 .... 46, 109
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा 8.4.45 204
येन विधिस्तदन्तस्य 1.1.72 36
येन विधिस्तदन्तस्य 1.1.72 111

र

रो रि 8.3.14 274
रोऽसुपि 8.2.69 273

ल

लशक्वतद्धिते 1.3.8 20
लोपः शाकल्यस्य 8.3.19 126

व

वा पदान्तस्य 8.4.59 225
वा शरि 8.3.36 .... 248, 265
वान्तो यि प्रत्यये 6.1.79 113
विप्रतिषेधे परं कार्यम् 1.4.2 277
विसर्जनीयस्य सः 8.3.34 .... 247, 264
वृद्धिरादैच् 1.1.1 130
वृद्धिरेचि 6.1.88 131

श

शश्छोऽटि 8.4.63 219
शि तुक् 8.3.31 239

ष

षः प्रत्ययस्य 1.3.6 18

षष्ठी स्थानेयोगा 1.1.49 .... 31, 94

स

संयोगान्तस्य लोपः 8.2.23 102
समः सुटि 8.3.5 243
समाहारः स्वरितः 1.2.31 78
सर्वत्र विभाषा गोः 6.1.122 157
ससजुषो रुँः 8.2.66 266
सुप्तिङन्तं पदम् 1.4.14 90
सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् 6.1.134 283
स्थानेऽन्तरतमः 1.1.50 .... 44, 97

ह

हलन्त्यम् 1.3.3 .... 15, 71
हलि सर्वेषाम् 8.3.22 272
हलोऽनन्तराः संयोगः 1.1.7 89
हशि च 6.1.114 269
हे मपरे वा 8.3.26 228

परिभाषा

(परिभाषा) पूर्वपर-नित्य-अन्तरङ्ग-अपवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः 279

वार्तिकानि

(वार्तिकम्) अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम् 136
(वार्तिकम्) अध्वपरिमाणे च 115
(वार्तिकम्) अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् 200
(वार्तिकम्) ऋलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् 81
(वार्तिकम्) ऋते च तृतीयासमासे 138
(वार्तिकम्) गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम् 115
(वार्तिकम्) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् 234
(वार्तिकम्) छत्वम् अमीति वाच्यम् 220
(वार्तिकम्) प्रत्यये भाषायां नित्यम् 206
(वार्तिकम्) प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे 139
(वार्तिकम्) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु 136
(वार्तिकम्) यणः प्रतिषेधो वाच्यः 104
(वार्तिकम्) यवलपरे यवला वा 229
(वार्तिकम्) यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे 37, 112
(वार्तिकम्) शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् 147
(वार्तिकम्) संपुंकानां सो वक्तव्यः 249

सूत्रक्रमः

1.1.1 वृद्धिरादैच् 130
1.1.2 अदेङ् गुणः 116
1.1.3 इको गुणवृद्धी 51
1.1.46 आद्यन्तौ टकितौ 48, 232
1.1.47 मिदचोऽन्त्यात् परः 49
1.1.49 षष्ठी स्थानेयोगा 31, 94
1.1.50 स्थानेऽन्तरतमः 44, 97
1.1.51 उरण् रँपरः 50, 124
1.1.52 अलोऽन्त्यस्य 39, 103
1.1.53 ङिच्च 40, 161
1.1.54 आदेः परस्य 41, 212
1.1.55 अनेकाल् शित् सर्वस्य 42, 160
1.1.60 अदर्शनं लोपः 73
1.1.64 अचोऽन्त्यादि टि 146
1.1.66 तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य 32, 95
1.1.67 तस्मादित्युत्तरस्य 34, 96, 211
1.1.69 अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः 85
1.1.7 हलोऽनन्तराः संयोगः 89
1.1.70 तपरस्तत्कालस्य 117
1.1.71 आदिरन्त्येन सहेता 75
1.1.72 येन विधिस्तदन्तस्य 36, 111
1.1.8 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः 78
1.1.9 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् 80
1.2.27 ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः 76
1.2.28 अचश्च 53
1.2.29 उच्चैरुदात्तः 77
1.2.30 नीचैरनुदात्तः 77

1.2.31 समाहारः स्वरितः..........78
1.3.1 भूवादयो धातवः..........141
1.3.10 यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्..........46, 109
1.3.2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्..........14, 122
1.3.3 हलन्त्यम्..........15, 71
1.3.4 न विभक्तौ तुँस्माः..........16
1.3.5 आदिर्ञिटुडवः..........17
1.3.6 षः प्रत्ययस्य..........18
1.3.7 चुँटूँ..........19
1.3.8 लशक्वतद्धिते..........20
1.3.9 तस्य लोपः..........21, 74
1.4.109 परः सन्निकर्षः संहिता..........88
1.4.14 सुप्तिङन्तं पदम्..........90
1.4.2 विप्रतिषेधे परं कार्यम्..........277
1.4.58 उपसर्गाः क्रियायोगे..........140
6.1.101 अकः सवर्णे दीर्घः..........153
6.1.109 एङः पदान्तादति..........155
6.1.113 अतो रोरप्लुतादप्लुते..........267
6.1.114 हशि च..........269
6.1.122 सर्वत्र विभाषा गोः..........157
6.1.123 अवङ् स्फोटायनस्य..........163
6.1.124 इन्द्रे च..........165
6.1.132 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि..........280
6.1.134 सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्..........283
6.1.73 छे च..........260
6.1.76 पदान्ताद्वा..........261
6.1.77 इको यणचि..........93
6.1.78 एचोऽयवायावः..........107
6.1.79 वान्तो यि प्रत्यये..........113
6.1.85 अन्तादिवच्च..........151
6.1.87 आद् गुणः..........119
6.1.88 वृद्धिरेचि..........131
6.1.89 एत्येधत्यूठ्सु..........133
6.1.91 उपसर्गादृति धातौ..........142
6.1.94 एङि पररूपम्..........144
6.1.95 ओमाङोश्च..........149
6.3.111 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः..........275
8.1.2 तस्य परमाम्रेडितम्..........258
8.2.1 पूर्वत्रासिद्धम्..........128
8.2.23 संयोगान्तस्य लोपः..........102
8.2.39 झलां जशोऽन्ते..........203
8.2.66 ससजुषो रुँः..........266
8.2.69 रोऽसुपि..........273
8.2.84 दूराद्धूते च..........166
8.3.10 नॄन् पे..........255
8.3.12 कानाम्रेडिते..........259
8.3.14 रो रि..........274
8.3.15 खरवसानयोर्विसर्जनीयः..........246
8.3.17 भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि..........270
8.3.19 लोपः शाकल्यस्य..........126
8.3.2 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा..........244
8.3.22 हलि सर्वेषाम्..........272
8.3.23 मोऽनुस्वारः..........221
8.3.24 नश्चापदान्तस्य झलि..........222
8.3.25 मो राजि समः क्वौ..........226
8.3.26 हे मपरे वा..........228
8.3.27 नपरे नः..........231
8.3.28 ङ्णोः कुक्टुक् शरि..........233
8.3.29 डः सि धुट्..........236
8.3.30 नश्च..........238
8.3.31 शि तुक्..........239
8.3.32 ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्..........241
8.3.34 विसर्जनीयस्य सः..........247, 264
8.3.36 वा शरि..........248, 265

8.3.37 कुप्वोः ≍क≍पौ च 256
8.3.4 अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः..............................245
8.3.5 समः सुटि 243
8.3.6 पुमः खय्यम्परे...251
8.3.7 नश्छव्यप्रशान् 253
8.4.42 न पदान्ताट्टोरनाम्..198
8.4.43 तोः षि...202
8.4.45 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा 204
8.4.47 अनचि च 99
8.4.53 झलां जश् झशि 101
8.4.55 खरि च 215
8.4.58 अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः........................... 224
8.4.59 वा पदान्तस्य 225
8.4.60 तोर्लि 208
8.4.61 उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य 210
8.4.62 झयो होऽन्यतरस्याम्.................................. 217
8.4.63 शश्छोऽटि 219
8.4.65 झरो झरि सवर्णे.. 214

Visit www.arshaavinash.in

Website for free E-books on Vedanta and Sanskrit

All the E-books available on the website can be downloaded FREE!

PUJYA SWAMI DAYANANDA SARASWATI- A BRIEF BIOGRAPHY BY N. AVINASHILINGAM. It is available in English, Tamil, Hindi, Japanese and Portuguese.

SWAMI PARAMARTHANANDA'S TRANSCRIBED CLASS NOTES: Available class notes are Introduction to Vedanta, Tattva Bodha, Bhagavad Gita (3329 pages), Isavasya Upanisad, Kenopanisad, Kathopanisad, Prasna Upanisad, Mundaka Upanisad, Mandukya Upanisad with karika, Taittiriya Upanisad, Aitareya Upanisad, Chandogya Upanisad, Brihadarnyaka Upanisad (1190 pages), Kaivalya Upanisad, Brahma Sutra (1486 pages), Atma Bodha, Vivekachudamani (2038 pages), Panchadasi, Manisha Panchakam, Upadesha Saara, Saddarsanam, Jayanteya Gita, Jiva Yatra, Advaita Makaranda, Dakshinamurthy Stotram, Drg Drsya Viveka, Niti Satakam, Vairagya Sataka, Naishkarmya Siddhi, etc.

BRNI MEDHA MICHIKA'S BOOKS ON SANSKRIT GRAMMAR: Enjoyable Sanskrit Grammar Books- Basic Structure of Language, Phonetics & Sandhi, Derivatives (Pancavrttayah), Dhatukosah, Astadhyayi, Study Guide to Panini Sutras through Lagu Siddhanta Kaumudi, Sanskrit Alphabet Study Books- Single Letters, Conjunct Consonants.

There are many more books and articles on Yoga, Meditation, Holy chants, Indian culture and Spirituality.

Arsha Avinash Foundation
104 Third Street, Tatabad, Coimbatore 641012, India
Phone: +91 9487373635
E mail: arshaavinash@gmail.com
www.arshaavinash.in